

ACTA HUNGARICA

1991, II-й рік видання
II. évfolyam, 1991.

Ужгород — Ungvár, 1992

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
UKRAJNA OKTATÁSÜGYI MINISZTERIUMA

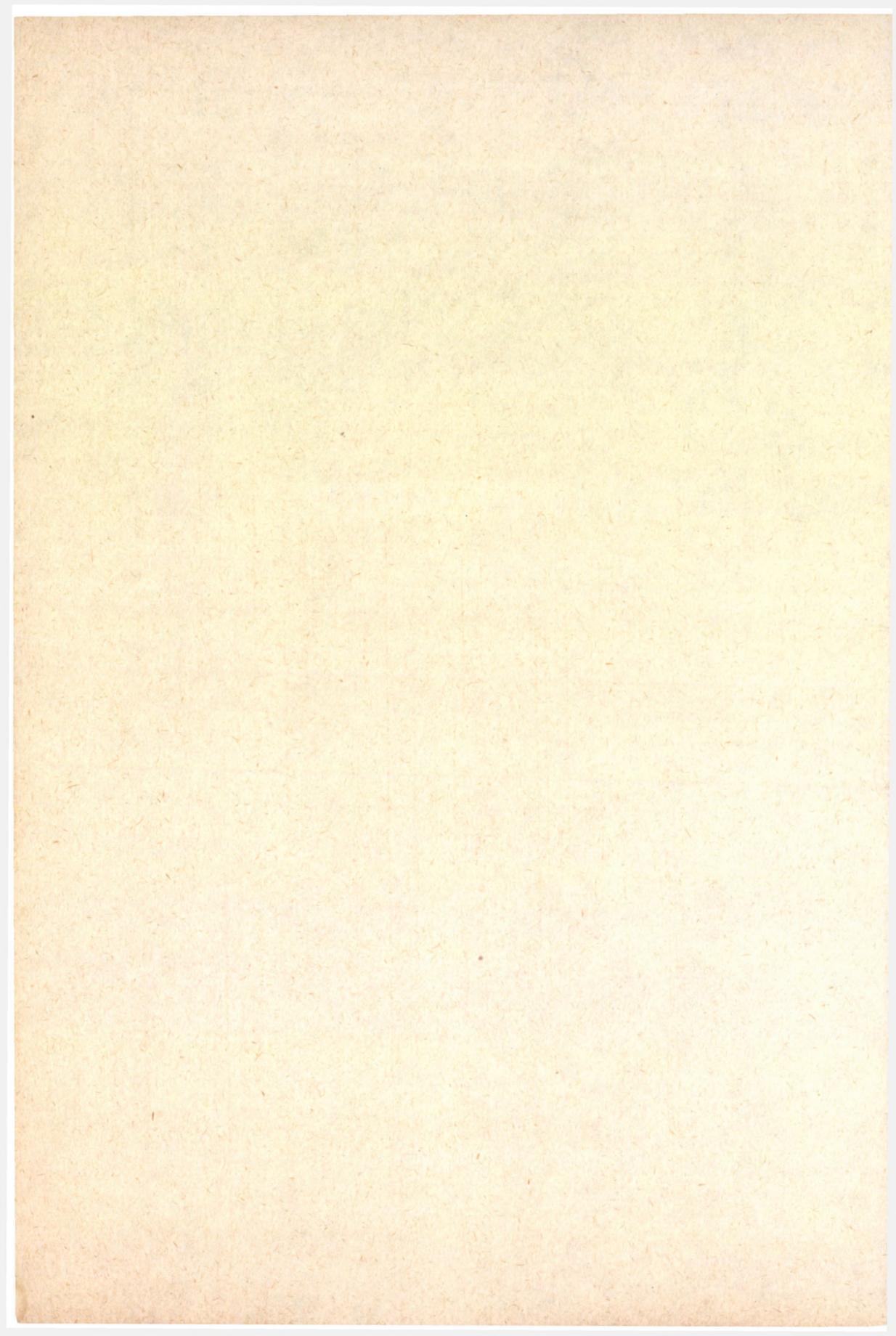
УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЦЕНТР ГУНГАРОЛОГІЇ

UNGVÁRI ÁLLAMI EGYETEM
HUNGAROLOGIAI KÖZPONT

ACTA HUNGARICA

1991, II-й рік видання
II. évfolyam, 1991.

УЖГОРОД — UNGVÁR, 1992

Acta Hungarica

Журнал Ужгородського центру гунгарології
1991, 2-й рік видання

Відповідальний редактор: Лизанець П. М.

Редколегія:

Васовчик В. Ю.
Виноградов А. А.
Гедеш А. А.
Горват К. І.
Желіцкі Б. Й.
Ковтюк С. І.
Мандрик І. О.
Мегела І. П.

Редакція: Україна, Закарпаття,
294000, Ужгород, вул. Замкова, 12
Телефон: 3-50-42

Acta Hungarica
Az Ungvári Hungarológiai Központ folyóirata

1991. II. évfolyam

Felelős szerkesztő: **Lizanec Péter**

Szerkesztőbizottság
Hegyes Angéla
Horváth Katalin
Kótyuk István
Mándrik Iván
Megela Iván
Vaszócsik Vera
Vinogradov Anatolij
Zsellicki Béla

Szerkesztőség: Ukrajna, Kárpátalja,
294 000 — Ungvár, Vár u. 12.
Telefon: 3-50-42

**МОВОЗНАВСТВО
NYELVTUDOMÁNY**

ВИНОГРАДОВ А. А.
(Ужгород)

О СЕМАНТИЧЕСКОМ СООТВЕТСТВИИ
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТИПОВ
В ВЕНГЕРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ
(на материале приставочных девербативных глаголов)

В конфронтативно-дериватологическом исследовании можно исходить как из семантики, из словообразовательных значений (С3), бытующих в сопоставляемых языках, так и из формы — межъязыкового соотношения словообразовательных единиц, основной из которых является словообразовательный тип (СТ).

При первом подходе, «от смысла к форме», главной задачей является установление степени адекватности коррелирующих С3, степени их регулярности, типичности для каждого из сопоставляемых языков и, как следствие, выявление закономерностей в межъязыковом соответствии сополагаемых СТ, эксплицирующих данные С3.

При втором подходе, «от формы к смыслу», акцент делается также на семантической соотносительности С3, но за основу принимается перечень СТ, которые ставятся в соответствие друг другу. Именно в таком ракурсе, по нашему мнению, следует рассматривать положение о том, что «языки мира образуют совершенно явные параллелизмы в области словообразовательных типов. Специфические и совершенно необычные словообразовательные типы встречаются сравнительно редко» [1, 67]. Оба подхода не только не противоречат друг другу, но, напротив, «подход «от семантики» подспудно заключает в себе результаты описания от формы» [2, 15].

Корреляции СТ двух (или более) языков можно представить в виде двух типов: (1) «один СТ языка X — один СТ языка Y», (2) «один СТ языка X — несколько СТ языка Y». В соотношении венгерских и русских префиксальных девербативных СТ преобладает корреляция (2).

В корреляциях обоих типов семантическая «конгруэнтность» СТ бывает большей или меньшей. Для корреляции (2) важно определить, в каких отношениях находятся между собой члены множества СТ в языке Y (в нашем случае — в русском): равноправны они или иерархизированы. Это важно потому, что их иерархизированность регламентирует выбор тех или иных из них в качестве соответствий словообразовательному типу в языке X (в нашем случае — венгерском).

Семантическую иерархическую «пирамиду» возглавляют те корреляции венгерских и русских СТ, в которых проявляется наибольшее тяготение семантических компонентов друг к другу, отраженное в их дескрипциях. В меньшей степени связанны между собой такие СТ, деривационные значения которых не полностью соответствуют друг другу, а различаются в отдельных своих элементах. Наконец, общие семантические компоненты, лежащие в основе соотнесения венгерских и русских СТ, могут выступать в различных ипостасях — не только в деривационной, но и в грамматической или в лексической. Однако свойство интегратора, объединителя у этих сем непременно имеется. Ср.: «Некие абстракции обязательны для функционирования языка... Но вот глубина их может быть все-таки различной: большей, и тогда язык формирует их как грамматические (с обязательностью их вы-

ражения, регулярностью и т. д.), или же меньшей, и тогда язык формирует их как деривационные, и, наконец, еще меньшей, и тогда объединение слов происходит лишь по общности содержательного признака» [3, 163]. Подобные корреляции венгерских и русских СТ (с разным качеством сем) находятся в основании семантической иерархии, т. е. занимают периферийное положение в семантическом пространстве, принимаемом как общее для этих СТ.

Нужно сказать, что иерархические отношения между членами массивов СТ русского языка, соответствующих отдельным венгерским СТ, выявляются не только по содержательному (семантическому), но и по «чисто» количественному (частотному) признаку. Явное количественное преобладание какого-либо одного (или двух) русских СТ из нескольких возможных эквивалентов — довольно надежный показатель регулярности их соответствия конкретному венгерскому СТ. Обе иерархии отнюдь не обязательно изоморфны, и более значимой для задач сопоставительного анализа содержательного соответствия СТ в качестве операционального критерия предоставляется первая (семантическая).

Вопрос о семантическом соответствии венгерских и русских СТ в данной статье рассматривается на примере венгерских глаголов с превербом (префиксом) *le-* в проекции на соответствующие русские СТ с различными приставками. Перечень венгерских СТ составлен на основе [4], [5], [6], [7]. Список словообразовательных типов русских приставочных глаголов, являющихся объектом анализа, «выводится» из массива русских лексических соответствий венгерским глаголам с превербом *le-* в различных СЗ с необходимой коррекцией по [6], [7], [8]. В настоящей работе их семантические дескрипции заимствованы из [9]. Необходимо отметить, что в число русских соответствий (по словарям) мы включили и такие производные девербативные глаголы, в которых приставка хотя и является необходимым компонентом их морфемной структуры (что проверялось по [10]), но лишена качества словообразовательную формант (что проверялось по [11]). Ей приписывается в этом случае функция ЛЕКС (т. е. качество морфемы, благодаря которой создается новое слово с новым лексическим значением; ее собственное деривационное значение «нулевое»), ср.: *осесть* — *присесть, отсесть, засесть; убить* — *прибить, забить, отбить* и др.

Среди венгерских глагольных СТ с превербом *le-* наиболее частотными являются три:

- 1) 'двигать(ся), перемещать(ся), вниз; погружать'(ся):
- 2) 'удалить(ся), отделить(ся) прочь от/с предмета';
- 3) 'довести действие до результата'.

Рассмотрим их по порядку.

В пучке корреляций русских приставочных СТ и венгерского СТ *le¹-* резко выделяется одна: *le¹- — c²- 'удалить(ся) с чего-н.'* (индекс у русской приставки означает порядковый номер ее СЗ в списке согласно [9]). Она представлена 44 примерами: *lemászik, lemegy, lehord, lecsorog, lerepül — слезть, сойти, снести, стечь, слететь* и мн. др. Данная корреляция возглавляет «количественную» иерархию русских СТ, соответствующих венгерскому *le¹-*. Вместе с тем полного семантического тождества между *le¹-* и *c²-*, как следует из их дескрипций, нет. Дело, конечно, не в том, что СЗ 'направление движения вниз' в венгерском языке есть, а в русском отсутствует: в последнем оно вы-

ражается, например, префиксами *под* и *низ-* [9, 395]. Разница между словообразовательными типами, представленными префиксами *le¹-* и *c²-*, заключается не в том, что они обозначают объективно различные по своей природе процессы, а в концептуально-языковом представлении последних, в неодинаковой аранжировке совокупности семантических компонентов обоих СТ. В венгерском СЗ ядерной является сема 'вниз', которая получает языковую — деривационную — эксплицированность. В соответствующих же русских глаголах она присутствует в ином виде, а ядерной является деривационная сема 'с предмета', которая по сравнению с первой имеет больший объем, так как если нечто удаляется (само или под воздействием внешней силы) с чего-либо (-с поверхности чего-л.), то оно, подчиняясь физическим законам, перемещается вниз (если для этого нет препятствий): *спуститься, спастись, снести, стащить, сбросить, сбежать* (например, по лестнице) и др. Благодаря качественной соизмеримости, близости названных сем, указанную корреляцию можно рассматривать как возглавляющую семантическую иерархию в парадигме соответствий русских СТ для венгерского СТ *le¹-*. Вместе с тем нельзя абсолютизировать субординативные отношения между названными семами в плоскости соотношения венгерских и русских СТ. Сема 'вниз' занимает ведущее положение и в таких венгерских глаголах, у которых соответствий нет деривационной семы 'с предмета'. Например: *lenyom — на¹жать* (СТ *на¹-* 'направить на поверхность чего-н.'), *leönt — об¹лить* (СТ *об¹-* 'вокруг, на все стороны чего-н.'), *leterít — рас¹трелить* (СТ *раз¹-* 'направить в разные стороны, распространить'). В приведенных дескрипциях русских СТ сема 'вниз' «прочитывается» не так легко, как в СТ *c²-*. Она присутствует в лексическом значении, или, точнее, в семантической структуре русских глаголов, поскольку они называют действие, исходящее сверху и направленное вниз. В них она находится более глубоко, чем в соответствующих венгерских глаголах, где она выступает в деривационной ипостаси. К указанному случаю относятся и корреляции *lesül — при¹гореть* (СТ *при¹-* 'соединиться с чем-л.'): пригорает то, что находится сверху, к тому, что расположено внизу, — а также *leször — вы¹сыпать* (СТ *вы¹-* 'удалить(ся), выделить(ся) из чего-н.').

В плане деривационного значения не соответствуют друг другу СТ *le¹-* и СТ *v¹-* ('поместиться, проникнуть внутрь чего-л.'): *leás — вкопать, leszív — втянуть* (дым, воздух и под.). Как и в рассмотренных выше корреляциях, сема 'вниз' присутствует и здесь: нечто вкапывается в грунт, который находится внизу под ногами; втягиваемый дым или воздух поступает в трахею и легкие, т. е. движется вниз по органам дыхания.

Итак, среди перечисленных соответствий русских приставочных СТ венгерскому СТ с превербом *le¹-* наибольшую семантическую близость ему обнаруживает СТ с приставкой *c²-*. Остальные названные приставочные СТ находятся ближе к основанию иерархии. Но еще меньшая связь наблюдается между данными венгерским СТ и русскими СТ с префиксами в результативном значении: *letesz — по⁵ложить, lehajt — на⁶клонить, lerögzít — за¹⁰крепить*. Нужно отметить, что и между собой русские глаголы различаются по степени эксплицированности семы 'вниз': если в *наклонить* и *положить* она присутствует в «лексическом статусе», то в *закрепить* до-

казать ее наличие очень затруднительно. Тем не менее точки соприкосновения между результативноперфектными префиксами и «чисто» деривационными можно обнаружить, что будет показано ниже.

Сходная картина наблюдается и в анализе соответствий русских приставочных СТ венгерскому СТ с превербом *le²-*. Правда, здесь имеют место отношения полной семантической эквивалентности между СТ *le²-*, с одной стороны, и *c²-* и *ot¹*, с другой ('удалить(ся) на некоторое расстояние; отделить(ся) от чего-н.'): *lepuvíz* — *содрать*, *letisztít* — *счистить*, *letol* — *столкнуть*; *lefejt* — *отпороть*, *lemér* — *отмерить*, *leszárad* — *отсохнуть*, *lemetsz* — *отсеять*, *letép* — *оторвать* и др. Данные корреляции занимают вершинное положение в семантической иерархии, а вторая из них возглавляет и «количественную» иерархию (частотность их соотв. 10 и 23).

Семантическая неадекватность характеризует соотношение СТ *le²-* и СТ с префиксом *ob¹-*: *lepattag*, *lekopik* — *облупиться*, *legyalul i* — *обстругать*, *leszop* — *обсосать*. Семы 'удаление' и '*отделение*' присутствуют в русских глаголах как лексико-семантический конституент, а не деривационный.

Особо следует остановиться на корреляции СТ *le²-* — СТ *вы⁰-*, представленной одним примером: *letöröl* — *вытереть*. Приставка *вы-* в этом случае неослабно ассоциируется со значением удаления или отделения (*вынести*, *вымети*, *вытащить*, *выкатить*). Однако в содержание данного значения входит важный семантический компонент 'из чего-нибудь', тогда как вытирать можно что-нибудь с чего-нибудь (грязь с обуви, слезы со щек, краску с куртки и т. п.). Мы не беремся ответить на вопрос, в каких отношениях находятся между собой названные семантические компоненты в формантке *вы-*, — антагонизма или содружества, — как и на то, какое из них возобладало. В качестве половинчатого решения примем функцию данной приставки как ЛЕКС (что обозначено индексом «о»), т. е. функцию морфемы, создающей слово с новым лексическим значением — не потому, что это соответствует действительности «на сто процентов», а потому, что данное значение существенно отличается от дефиниций СВ для *вы¹-* и *c²-* (см. [9]).

Перейдем к анализу пучка корреляций, образованных третьим из названных венгерских СТ, в котором преверб имеет двойственное качество — деривационное ('доведение до результата')* и грамматическое — перфективное, и русскими приставочными СТ. Этот вид соотношения представлен самым большим количеством примеров среди всего массива глаголов с *le-*.

Совокупности венгерских глаголов с превербом *le-* в указанном значении соответствуют русские глаголы одиннадцати разных СТ с префиксальными формантами также в результативном значении, т. е.

* Результативное и перфективное значения находятся близко друг к другу, объединяясь «общим оттенком законченности времени признака» [12, 410], т. е. значением достигнутого предела. Перфективность как языковая семантическая категория опирается или даже включает в себя представление о результате, отражая объективное развитие процесса, который «вызывает некие последствия (выделено мной. — А. В.) для субъекта действия.., некое новое состояние, новое «положение дел» [13, 195], новое качество.

семантически адекватных венгерскому СТ: (1) lefizet — *вы⁵платить*, lemos — *вы⁵мыть*; (2) leplombál — *за¹⁰пломбировать*; lebelyegez — *за¹⁰штемпелевать*; (3) legyárt — *из⁵готовить*; (4) legépel — *на⁶печатать*; leitat — *на⁶поить*; (5) lebecsmérel — *о⁴хаять*, lehút — *о⁴студить*; (6) lecsiszol — *от⁸шилифовать*, lefőz — *от⁸варить*; (7) levágat — *по⁵стричься*; leköszön — *по⁵здравороваться*; (8) lediktál — *про⁸диктовать*; leszűr — *про⁸цедить*; (9) lebombáz — *раз⁵бомбить*, leolvaszt — *рас⁵то-пить*; (10) lemásol — *с⁵копировать*, lejátszik — *с⁵ыграть*; (11) ledöngöl, lesulykol — *у⁸трамбовать*. При этом следует иметь в виду, что перфектность у русского глагола — это перфектность «качественная», тогда как у венгерских глаголов перфектность «количественная» [14, 74—75].

Закономерности выбора тех или иных русских СТ с результативным значением в качестве соответствий венгерскому СТ с превербом в том же значении на деривационном уровне в данном случае не про-сматриваются. Параметр «частотность» оказывается здесь нерелевантным: частотность четырех из приведенных корреляций более или ме-нее одинакова; например, корреляция (2) представлена 6 примерами, (7) также 6; (5) — 7; (10) — 6. Частотность других колеблется от 1 до 3. Однако расхождение между теми и другими величинами все-таки не настолько значительно, чтобы принять их в качестве регуляторов вы-бора и экспликаторов упомянутых закономерностей. Критерием тако-го выбора как в этом, так и в других случаях может быть, например, вхождение глаголов в определенные лексико-семантические группы. Данный критерий оказывается релевантным для ряда венгерско-ру-сских и русско-венгерских корреляций приставочных СТ. Однако со-ответствующее исследование выходит за рамки настоящей работы.

Кроме перечисленных венгерско-русских корреляций, члены кото-рых находятся в отношениях полной семантической эквивалентности, в рассматриваемом массиве глаголов немало примеров семантической неадекватности русских СТ венгерскому СТ *le³-*. Показательно, что частотность их низкая. Они находятся у основания обеих иерархий, что означает нетипичность (нерегулярность) соответствия этих русских СТ венгерскому с результативным значением при направлении иссле-дования от венгерского языка к русскому.

Среди несоответствий имеются как СТ с префиксами в определен-ных деривационных значениях, так и приставочные глаголы, в кото-рых приставки лишены номинативного компонента (с функцией ЛЕКС), соотв.:

(1) lekopaszt — *о¹щипать*, letárgyal — *об¹судить*, lenyisszant — *ст¹чекрыжить*, lehallatszik — *по⁴слышаться* ('начало действия'), leszegez — *при¹бить* (гвоздями), letompít — *при²глушить* ('незначи-тельная интенсивность действия'), leszűrődik — *про¹сочиться* ('на-править действие сквозь что-н.'). lekaszál — *с²косить* и нек. др.;

(2) lebarnul — *за⁰гореть*, lerakódik — *о⁰сесть* (на чем-н.), lebo-nyolít — *про⁰вести* (мероприятие), levekötöt — *раз⁰деть* (хотя в ка-честве соответствия возможен также СТ *раз²* — со значением анну-лирования результата предыдущего действия), legyilkol — *у⁰бить*.

Характер несоответствия русских СТ венгерскому СТ *le³-* качест-венно различен в обеих группах.

Русские СТ с префиксами в номинативном значении находятся ближе к венгерскому СТ с результативным значением, чем СТ с пре-

фиксами в функции ЛЕКС. Несмотря на преобладание в глаголах первой группы лексических сем (точнее, деривационных) над грамматическими (перфективность), приставки не утрачивают своего аспектуально-перфективирующего потенциала, который вообще реализуется при отсутствии изменений в лексическом значении глагола в акте деривации: «при наличии благоприятных лексических условий реальные значения приставок в сочетании с некоторыми глагольными основами ослабеваются, и приставки превращаются в чисто видовые префиксы» [12, 409] со значением СВ, перфектности. Поскольку глаголы СВ положительно маркированы по признаку ограниченности действия пределом**, а «результат — это частный случай предела действия» [12, 394] и более того, «значение результативности вообще является одним из основных аспектуальных значений категории предельности» [15, 68], — то перфективный заряд приставочных формантов у глаголов вышеуказанных русских СТ, семантически не тождественных венгерскому СТ с превербом (правда, не использованный, не реализованный в данных СТ), и является *tertium comparationis* для соотнесения их и венгерского СТ с результативно-перфектным значением.

Такой же характер семантического соотношения наблюдается и в пучках корреляций, образованных менее частотными венгерскими СТ с превербом *le-*.

СТ *le⁴*- 'уменьшить(ся), исчезнуть; уничтожить(ся), аннулировать'.

Соответствия: (1) *leszereл* — демонтировать (противоположное действие, аннулирующее результаты действия мотивирующего глагола'), (2) *lebeszél* — от⁵говорить ('заставить') отказаться от чего-л'), (3) *lehangol* — *рас²строить* (инструмент) ('аннулировать результат'), (4) *leértékel* — *у⁴ценить* ('уменьшить(ся)').

Данные корреляции возглавляют семантическую иерархию.

Несоответствия (с «лексическим статусом» семы 'уменьшить(ся)* либо 'низвести до нуля', т. е. «уничтожить»): *legázol* — *вы²толпать* (интенсивно или тщательно совершить действие'), *letápos* — *с⁰толпить* (обувь), *leapad* — *у⁰быть* (о воде), *leront* — *раз⁰рушить*, *lealkuszik* — *вы³торговать* ('добыть, получить, достать').

Эти корреляции находятся внизу иерархии.

СТ *le⁵*- слабая интенсивность действия'.

Соответствие: *lepuíg* — *по⁴стричь* ('совершить действие с незначительной интенсивностью').

Несоответствия: *legüssan* — *с⁴ездить* ('однократно совершить действие'). Значения СТ *c⁴*- и СТ *le⁵*- не находятся в отношениях прямой эквивалентности, но имеют общую глубинную сему "мало". Разновидностью ее является сема 'слегка', которая имплицитно содержится в глаголах *lelocsol* — *за³брьзгать* ('покрыть(ся) чем-л.') и *lefröcsköl* — *о¹брьзгать* (впрочем, в данном случае префиксы *за* и *о-* выступают как синонимы).

СТ *le⁶*- 'большая интенсивность действия'.

Это единственный венгерский СТ с превербом *le-* из перечисленных, не имеющий несоответствий среди русских СТ. Ср.: *leszid* —

** Ср.: «В понятии совершенного вида основным признаком является признак предела действия, достижения цели, признак ограничения или устраниния представления о длительности действия» [12, 394].

от³ругать ('интенсивно, полностью, окончательно'), *ledorongol* — *рас³критиковать* ('большая интенсивность действия').

Венгерские словообразовательные типы с превербом *le-* в других СЗ представлены очень небольшим количеством примеров (одним-дву-мя), и потому здесь не рассматриваются.

* * *

Результаты этого небольшого исследования показывают, сколь пеструю и причудливую картину образуют соотношения СТ венгерского и русского языков в плоскости семантики. Рассматривая эти соотношения, мы гораздо чаще оказываемся вынуждены покидать область «чисто» деривационных значений и обращаться к лексическому и грамматическому значениям в целях корректности соотнесения СТ и объективности их контрастивного анализа. Общие семантические компоненты, обусловливающие такое соотношение, имеют разную «глубину» в коррелирующих СТ двух языков, что влияет на преимущественность выбора конкретных СТ русского языка в парадигме семантических соответствий венгерскому словообразовательному типу, т. е. стражает отношения иерархизации между этими СТ. Частотность отдельных СТ также может быть критерием регулярности их соответствия тому или иному венгерскому СТ, свидетельством закономерности их корреляции, которая, однако, имеет не абсолютный, а вероятностный, прогнозирующий характер.

И методика исследования, и его результаты нуждаются в последующей верификации на более обширном материале (другие венгерские СТ с другими превербами и новый набор соответствующих русских СТ). Небезынтересно также попытаться установить закономерности в корреляциях не только в рамках отдельных СТ, венгерских или русских, но объединив, на основании сходства СЗ, отдельные СТ в группы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Серебрянников Б. А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. — М., 1988.
2. Бондарко А. В. Основания функциональной грамматики // Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. — Л., 1987.
3. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. — М., 1988.
4. Soltész K. Az ösi magyar igekötők. Budapest, 1959.
5. Майтinskaya K. E. Венгерский язык. — Т. 2: Грамматическое словообразование. — М., 1959.
6. Венгерско-русский словарь. — М. — Будапешт, 1974.
7. Magyar Értelmező Szótár. — Budapest, 1975.
8. Словарь русского языка: В четырех томах. — М., 1985.
9. Русская грамматика. Т. I. — М., 1986.
10. Кузнецова А. И.. Ефремова Т. Ф. Словарь морфем русского языка. — М., 1986.
11. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В двух томах. — М., 1985.
12. Виноградов В. В. Русский язык. Изд. 2-е. — М., 1972.
13. Маслов Ю. С. Перфектность // Теория функциональной грамматики.,

14. Дэже Л. Типологическая характеристика русской грамматики в сопоставлении с венгерской. — Будапешт, 1984.

15. Шелякин М. А. Способы действия в поле лимитативности // Теория функциональной грамматики..

Vinogradov A. A.

A MAGYAR ÉS AZ OROSZ NYELV SZÁRMAZÉKSZÓ-TIPUSAINAK
SZEMANTIKAI MEGFELELÉSÉRÖL

(IGEKÖTÖS DEVERBALIS IGÉK ANYAGA ALAPJÁN)

R e z ü m é

Az egybevetett nyelvek valamely szemantikai területét felölelő azonos származékszó-típusok (SzT) kontrasztív megfelelései hierarchiát képeznek. A cikkben ezt a magyar *le* igekötős igék és azok prefixumos orosz megfelelői anyagán mutatjuk be. A hierarchia élén olyan SzT-korrelációk helyezkednek el, amelyek tartalmilag korrespondálnak a szóképzési jelentés vonatkozások terén. A periférián maradnak a magyar és orosz SzT korrelációi, amelyek derivátumaiban a tertium comparationis jelentés különféle természetű: derivációs a korreláció egyik tagjában és grammataklai vagy lexikai a másik(ok)ban, vagy pedig tartalmilag nem adekvát ugyanazon (derivációs) szinten.

ГРИГОРЯН В. М., САРКИСЯН А. Е.

(Ереван)

СЛОВА СО ЗНАЧЕНИЕМ РЯДА

(на материале русского и венгерского языков)

В последние десятилетия наметилась тенденция к аргументации существования как самих «семантических полей», так и составляющих их лексических единиц средствами грамматики. Так очевидными синтаксическими показателями объединяются слова с моторным значением (1), не менее четко видны синтаксические свойства, позволяющие говорить о словах класса *dicendi* (2). Делались попытки обосновать существование «имен деятеля» *nomina agentis* (3). Этот список можно было бы продолжить (скажем, за счет полузнаменательных глаголов, модальной функции и нек. др.).

Наблюдая над синтаксическим поведением слов разных грамматических классов в качестве атрибутов в русском, армянском, венгерском и английском языках, мы обратим внимание на типологически довольно часто выделяющуюся группу существительных, объединенных семантикой «ряд», «последовательность», «протяженность».

Лексикологическая интуиция позволяет полагать, что между существительными, допустим, ожерелье, анфилада и галерея, есть определенная смысловая близость. Конечно, о синонимии, даже в самом расширенном понимании этого термина, говорить не приходится. Но мицация каждого из этих существительных строго специализирована на конкретных объектах, причем во всех отношениях специфических.

Более того, в данном случае мы имеем дело с совокупностью слов, на примере которых можно проиллюстрировать явление семантического детерминизма на уровне стандартных (присловных) (4) отношений. Действительно, синтаксическое поведение приведенных существительных в качестве слов, подчиняющих определение в форме родительного падежа (в русском и армянском), существенно различается. Так, при существительном анфилада естественно ожидание родительного семантического яруса комнат: В доме тянулась бесконечная анфилада обитых штофом комнат (И. Гончаров).

Таким образом, в рассматриваемой ситуации необходимо наличие компонента, содержательного заполняющего представление о том ряде, последовательности, которые составляют собственно семантику данного существительного: анфилада есть последовательность, ряд комнат.

Приложение того же критерия к существительному ожерелье затруднительно. Любопытно, что семантика этого слова также имплицитно располагает наличием ряда, последовательности однородных предметов (жемчуга, янтаря, агата и т. д.), образующих данный феномен. Но семантическая интерпретация на уровне узуса при существительном ожерелье предполагает стандартную связь по модели из

чего (ожерелье из жемчуга, из янтаря, из агата и т. д.). Синтаксическая комбинаторика единиц, составляющих ожерелье, на уровне узуса отрицает возможность отношений с атрибутивным родительным, ср.: Глафира Сергеевна была в черном бархатном платье ===, и на открытой шее виднелось агатовое ожерелье (Каверин); В корзиночке, свернутое кольцом, лежало ожерелье из голубых и розовых раковин (Кочетов).

Что касается существительного галерея, то оно семантически связывается со словом анфилада. Однако при близком рассмотрении оказывается, что и это существительное проявляет известную специфику, опять-таки с точки зрения реализации смысловых отношений атрибутивного характера. В своей номинативной функции это — сепаратная лексическая единица, функционально вписывающаяся в терминологическую номенклатуру по архитектуре: Ему страсть хочется взбежать на огибавшую весь дом висячую галерею, чтобы посмотреть оттуда на речку (И. Гончаров).

Смысловые аналогии со словами, объединенными семантикой ряда, последовательности (чего мы не наблюдаем в пределах первого номинативного значения), дают о себе знать в синтаксической ситуации, когда рассматриваемое существительное управляет родительным падежом тех слов, которые составляют данную совокупность, распределенную по притяженности. Ср.: Потом они занялись рассмотрением галерей, картин, купленных князем в чужих краях (Пушкин). Ср. также возможность метафорического переноса: и в «Обрыве», и в других моих романах некоторые любители литературы находили целые галереи картин, лиц, портретов (И. Гончаров).

Таким образом, из сказанного, как нам кажется, можно заключить, что каждое из приведенных слов сепаратно по отношению к двум другим и представляет собой самостоятельную номинальную единицу. Однако у них есть то общее, что мы называем семантикой притяженности, ряда, последовательности. С целью уточнения достоверности выводов и, следовательно, для надежной фильтрации той лексики, которая могла бы составить компактную семантическую группу, мы задались целью обработки операционного аппарата поиска соответствующих единиц. Он включает два параметра:

1. Номинативная функция исследуемого слова.
2. Первая дефиниция в формулировке того значения, которое семантически соответствует искомой функции. Например (подчеркнуто слово, которое мы назвали первой дефиницией; здесь и далее толкование дается по Словарю русского языка в 4-х томах, 1985—1987 г.):

лестница — сооружение в виде ряда ступеней или перекладин для подъема и спуска;

колонна — ряд цифр, слов, расположенных по вертикали;

хребет — ряд гор, тянущихся в одном направлении;

линия — длинный ряд или цепь чего-либо;

список — письменный перечень.

Ср. перечисленные слова в венгерском языке:

lépcső — ряд лестничных ступеней;

oszlop — порядок, строй;

hátgerinc — ряд позвонков, ряд гор;

sor — расположение в ряд;

lista — ряд имен.

Подчеркнутые слова по своей семантике ассоциируются с представлением о некой совокупности однородных предметов, расположенных в определенном порядке по отношению друг к другу. Системность лексики этого круга проверяется по наличию дефиниций, характеризующих собственно порядок и называющих объекты, расположенные в указанном порядке. В качестве подобного ряда дефиниций (первых дефиниций) нами были замечены (далее — в порядке частотности их встречаемости) следующие существительные: ряд, перечень, вереница, цепь, полоса, череда, нить, порядок.

При этом небезынтересно проследить, как, в свою очередь, толкуются слова, функционирующие в качестве первых дефиниций к другим словам исследуемого ряда (их первые дефиниции подчеркнуты).

Ряд — совокупность однородных предметов, расположенных один за другим в линию, строй, в одну шеренгу, порядок. Солдаты в черных мундирах стояли двумя рядами друг против друга, держа ружья в ноге, и не двигались (А. Толстой).

Перечень — перечисление кого-либо, чего-либо, в каком-либо порядке, а также список, содержащий такое перечисление. Рыбаки посыпали длинные перечни того, что нужно привезти (Чаковский).

Вереница — ряд, вереница кого, чего-либо, ряд, вереница следующих друг за другом лиц, предметов, цепь кого, чего-нибудь. В синеве небесной... длинной вереницей летели дикие гуси (Чехов).

Цепь — ряд звеньев, продетых последовательно одно в другое. Ряд, вереница лиц, предметов, событий. Вдоль набережной зажигалась желтыми точками цепь фонарей (Куприн).

Полоса — то, что имеет продолговатую форму; длинная, узкая часть поверхности; линия, ряд. На десятки verst протянулась широкая и дрожащая серебряная полоса лунного света... (Гаршин).

Нить — то, что имеет вид длинной линии, непрерывной тонкой цепочки. Переносно: последовательный ряд связанных между собой явлений, событий и т. д. Вот правая сторонушка Одной сплошною тучею покрылась-затуманилась, стемнела и заплакала: рядами нити серые повисли до земли (Некрасов).

Череда — определенный порядок в следовании чего-либо, очередьность, последовательная смена чего-либо. Сердце времени послушно бьется ровной чередой (Некрасов).

Порядок — определенная последовательность, ход чего-либо; устар. ряд домов, составляющих одну сторону улицы в деревне. И я ушел из усадьбы тою же дорогой ... только в обратном порядке: сначала со двора в сад, мимо дома, потом по липовой аллее (Чехов).

Sor — ряд лиц, предметов и т. д., расположенных друг за другом.

Jegyzék — ряд имен, список лиц, предметов.

Hosszúsor — вереница, ряд однородных, обычно движущихся предметов или живых существ.

Lánc — ряд металлических колец, соединенных друг с другом, перечисление, список лиц, предметов.

Csík, sáv — ряд, линия, черта.

Sor, sorrend — ряд лиц, однородных предметов.

Fonal — нить, последовательный ряд связанных между собой событий.

Sor, sorrend — ряд, последовательность, порядок.

Интересно заметить, что во всех приведенных случаях эксплицируется тот набор единиц, который соответствует семантике первой дефиниции. Экспликация эта реализуется через замещение позиции родительного-атрибутивного названием тех реалий, которые составляют суть ряда — ср. ряды солдат, цепь фонарей, цепь облаков и подобные. Возможна также ситуация, легко поддающаяся трансформации; ср.: вереницей летели гуси и вереница гусей и т. п.

При анализе единиц интересующего нас типа нельзя не обратить внимание на специфическое проявление их многозначности. Выше мы провели грань между случаями семантически совместимыми с определением в родительном падеже и единицами, которые не знают таких совмещений. Видимо, здесь мы сталкиваемся с принципиальной двузначностью, которая отличает рассматриваемую номенклатуру существительных. Имеется в виду следующее. Анализ слов, которые характерны в роли первых дефиниций, показывает, что можно говорить о семантическом разграничении их функций в зависимости от синтаксической ситуации. Для наглядности рассмотрим оппозицию ряд в абсолютной функции и ряд чего. В первом случае мы имеем дело с чистой номинацией, связанной по значению с некоторой упорядоченностью как таковой (ср.: мы заняли наши места в первом ряду); во втором — речь может идти о протяженности или упорядоченности однородных предметов (ср.: мы заняли наши места в первом ряду кресел). Здесь отличие в семантике проявляется только в том случае, если первая ситуация не предполагает порядка дискретных единиц (ср. ситуацию, когда мы заняли место в первом ряду, состоящем из людей, за которым следуют второй, третий и т. д. ряды).

Отмеченное противопоставление дает о себе знать более отчетливо на примере менее специализированных в качестве дефиниций единиц. Ср., например, противопоставление типа нить и нить чего, гряда: В саду служанки, на грядах, Сбирали ягоды в кустах... (Пушкин). Итак, можно сделать вывод о наличии у слов с семантикой протяженности двух функций. Первая характеризуется собственно номинацией — соотнесением с представлением о рядовости, последовательности данного (и только данного) объекта. Скажем, веревка, как феномен, имеющий протяженность, отличается от нити, последняя отличается от бечевки и т. д. Эти соображения можно распространить на объекты с семантикой протяженности вообще: в этом суть их номинации, лингвистический фокус самой идеи.

Вторичное значение (как мы знаем, оно факультативно — некоторые слова имеют эту функцию, другие нет; ср.: нить чего, но веревка) есть логическое порождение от номинации. Видимо, в этом случае мы сталкиваемся с результатами модели метафоризации.

Эти соображения позволили нам внести в упомянутую таблицу в качестве самостоятельной части ее структуры графу, где фиксируется номинативная функция данного слова. Просмотр таблицы не оставляет сомнений в наличии отмеченной оппозиции, причем в тех случаях, которые противопоставляются с точки зрения возможности (невозможности) замещения родительного атрибутивного.

Наконец, следует обратить внимание на еще одно любопытное обстоятельство. Само представление о протяженности может быть скоррелировано с семантикой дискретности или непрерывности денотата. Видимо, и эта оппозиция естественно вписывается в характер рас-

сматриваемых отношений. Это предположение делается на том основании, что природа протяженности (как, вероятно, и моторности) принципиально может быть либо непрерывной, либо, так сказать, пошаговой. Но и в этом замечательное свойство лексики — логика физического плана не всегда четко соотносится со смысловой структурой словесных возможностей.

Сказанное хорошо иллюстрируется единицами рассматриваемого круга. Так, слово нить с точки зрения предложенной оппозиции синонимично с существительным нитка. Обе эти единицы физически соответствуют представлению о непрерывности объекта. Примечательно, что та же семантика сохраняется и в переносах метафорического типа, ср.: нитка нефтепровода, нить газопровода. Но нельзя не видеть возможности словосочетания нить жемчугов или жемчужная нить, где со всей наглядностью проступает семантика дискретности, принципиально чуждая существительному нитка.

Вместе с тем обращает на себя внимание тенденция к расширению круга слов с семантикой протяженности за счет вовлечения в него метафорических образований — чаще всего не поддающихся четкому разграничению по признаку дискретности (непрерывности). Объем статьи не позволяет специально рассмотреть эту сторону проблемы. Сделав ее предметом отдельного исследования, остановимся, однако, лишь на одном вопросе.

Так, слово узор в его номинативной функции (рисунок, представляющий собой сочетание линий, красок, теней) не входит в номенклатуру интересующих нас единиц. Ср.: Проснувшись рано. В окно увидала Татьяна Поутру побелевший двор, Картины, кровли и забор, На стеклах легкие узоры ... (Пушкин). Но в случаях типа, А это что такое Узором здесь вьется? (Пушкин) дает о себе знать семантика протяженности, причем в непрерывном варианте.

Итак, приведенные случаи позволяют говорить о семантически продуктивном классе слов, для которых характерно значение протяженности. Для полноты описания с целью наглядного представления номенклатуру рассмотренных существительных мы свели в таблицу.

Л И Т Е РАТУРА

1. Русская грамматика. — М., 1980. — Т. 1.
2. С 4 — Словарь русского языка. — Т. I—IV. 1985—1987.
3. С 17 — Словарь современного русского литературного языка. Т. I—XVII. М., Л., 1940—1965.
4. СЯП — Словарь языка Пушкина. — Т. I—IV. — М., 1956—1961.
5. Большая Советская энциклопедия. Издание второе. Т. I—XVII.
6. Венгерско-русский словарь. — М., 1959.
7. Magyar értelmező kéziszótár. (Szerkesztette Juhász József, Szöke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós). — Budapest, 1978.
8. Magyar—Orosz szótár. I, II. — Budapest, 1969.
9. Orosz—Magyar Szótár. I, II. — Budapest, 1971.

Grigorjan V. M., Sarcisjan A. E.

WORDS WITH THE MEANING OF «LINE, SUCCESSION»

Summary

In this article the authors try to consider the problem of specific, syntactic behaviour of noun group with general semantics of «row». This noun group is defined by two factors. The first is that all these nouns have the general meaning of multiplicity of extent with the synonymous determinants like in the examples «ящик гвоздей» (a box of nails), «стадо баранов» (a flock of sheep) or «анфилада комнат» (the suite of rooms), «армада кораблей» (ship armada).

The second factor is the typological compactness of the nouns observed.

КОЛПАКОВА Н. Н.

(Санкт-Петербург)

О ПАРТИТИВНОСТИ В ВЕНГЕРСКОМ ЯЗЫКЕ

Обратиться к указанной в заголовке теме нас побудили наблюдения, сделанные в процессе преподавания венгерского языка. Отдельных системных исследований, посвященных анализу категории партитивности на материале венгерского языка, по нашим данным, нет. В академических грамматиках венгерского языка можно найти ссылки на партитивное значение некоторых грамматических форм. [1, 153; 2, 193, 273; 3, 138—139, 170 и т. д.]. В ряде работ в соответствующих разделах затрагиваются отдельные аспекты категории партитивности в связи с решением других лингвистических проблем [4, 98; 5, 33—37, 151, 163—164 и т. д.].

В основу краткого анализа категории партитивности на материале венгерского языка, предлагаемого нами в данной работе, положен принцип функционально-семантического поля (ФСП). «ФСП — это базирующаяся на определенной семантической категории группировка грамматических и «строевых» лексических единиц, а также различных комбинированных (лексико-синтаксических и т. п.) средств данного языка, взаимодействующих на основе общности их семантических функций» [6, 11]. Следует подчеркнуть, что концепция ФСП приобретает в последнее время особую актуальность (об этом см.: [7, 42—74]). Принцип ФСП позволяет не только по-новому описать многие языковые явления, но и может широко применяться в преподавании иностранных языков, поскольку предусматривает изложение материала в направлении «от содержания к форме». В этом смысле заслуживают внимания, по нашему мнению, семантические категории, которые не имеют специальных средств выражения в данном языке. С этой точки зрения, большой интерес представляет венгерский язык (как язык агглютинативного типа), элементы грамматической системы которого соотносятся со строго определенными грамматическими значениями. Поэтому достаточно четко выявляются грамматические категории, присущие или, наоборот, не свойственные этому языку. Так например, в венгерском языке категория лично-притяжательности представлена лично-притяжательными суффиксами, категория определенности / неопределенности — артиклями, категория множественности — показателями множественного числа и т. д. Однако в венгерском языке нет категории рода, притяжательных прилагательных, венгерскому глаголу не присуща категория вида (хотя имеются видовые образования) (об этом см.: [5, 61—80]) и т. д. Нет в системе венгерских падежей и партитива (как, например, в родственном финском языке), т. е. такого падежа, основная функция которого — выражение семантики частичности (значения «части целого») и, как частный случай, неполноты охвата объекта действием. Анализ способов выражения указанных значений позволяет все же и в венгерском языке выявить и объединить в систему

языковые средства, реализующие на основе общности семантических функций эти значения.

1. Сфера действия партитивности распространяется прежде всего на объектные отношения. Поэтому естественно, что в венгерском языке функцию партитива частично может выполнять аккузатив. При этом возникают некоторые дополнительные условия, которые проявляются, например, в том, что глагол, выражающий действие, направленное на объект, должен быть неперфектным, а объект — неопределенным, например: A beteg *tejet ivott* 'Больной пил молоко', 'Больной выпил молока' в отличие от A beteg *megitta a tejet* 'Больной выпил молоко', A kutya *halat evett* 'Собака ела рыбу', Собака поела рыбы' в отличие от A kutya *megette a halat* 'Собака съела рыбу' и т. д. [5, 35, 440—441]. Партитивное значение ощущается более отчетливо, если перед объектом употребляются в функции определения слова типа *kevés* 'немного', *egy kis...* 'немного. немножко' и т. д., например: »...s mikor *egy kis levest hozott át neki...*« (Thury, 74) '...и когда принесла ей немного супа...'; »...a szitán áttört túróhoz... *kevés vajat teszünk*« (Dr. Zoltán, 147) '...к творогу, протертому через сито, ...добавляем немного масла' и т. д. Заслуживают внимания также случаи употребления формального определенного объекта в неопределенном значении и с оттенком партитивности, что выражается при помощи безобъектного спряжения глагола, обозначающего действие, направленное на объект (прямое дополнение): »A nők bort kérnek. Ádám is azt iszik« [9, 205] 'Женщины просят вина. Адам тоже его (из него) пьет'. Эта особенность не учитывается в учебных пособиях по венгерскому языку как иностранному в тех разделах, где речь идет об определенном и неопределенном объекте. [9, 197—198; 10, 246—247; 11, 71—73].

II. Более рельефно значение партитивности выражается элативом (окончание *-ból*, *-ből*), который по своему основному значению относится к пространственным падежам. Некоторые венгерские глаголы управляют элативом именно в партитивной функции, например: *vizsgázni* 'сдавать экзамен' (та *fizikából* *vizsgázik* 'сегодня он сдает физику (экзамен по физике)', (букв. 'из физики').

Ранее (однако с 18 века все реже) в партитивной функции в венгерском языке употреблялось также и окончание инессива (*-ban/-ben*), что наблюдалось в управлении таких глаголов как *válogatni* 'отбирать, выбирать', *részessélni* 'получать (свою долю)' и т. д. [12, 430, 436]. Следы этого можно обнаружить и в современном языке, например: nem *válogat az eszközökben* 'он не выбирает средств (букв. 'в средствах')'; *munkája arányában részesült a termésből* 'он получил свою долю урожая (букв. 'из урожая') пропорционально труду'. Интересно отметить, что инессивом в значении партитива управляют и прилагательные, например такие, как *gazdag* 'богатый, изобилующий', *szegény* 'бедный': *nyersanyagban gazdag* 'богатый сырьем', *erdőben szegény* 'бедный лесом' и т. д.

В партитивном значении окончание элатива (*-ból/-ből*) может быть маркером 1) объекта (прямого дополнения) и 2) субъекта (подлежащего). В первом случае член предложения с окончанием элатива по синтаксической функции является объектом, а по форме — обстоятельством, например: »...ha azt javasolná valaki, hogy Trabantjába keverék helyett a drágább extra benzinkból töltösn...« (Lovassné, 9) '...если бы кто-то предложил налить в его «Трабант» вместо смеси более дорогого

экстрага бензина (букв. 'из бензина')...'. Во втором случае член предложения с окончанием элатива по синтаксической функции является субъектом действия, а по форме — обстоятельством, например: »Az első liszt. És a tavalyiból aligha van már...« (Galabárdi, 132) 'Первая мука. А от прошлогодней (букв. 'из прошлогодней') едва уже что-нибудь осталось...', и т. д. В приведенных выше примерах и в подобных им наблюдается, по нашему мнению, явление синкремизма, т. е. объединение характерных свойств и дифференциальных признаков разных членов предложения в одном. Однако если член предложения рассматривается как конкретизирующийся, т. е. к нему добавляются слова с общим значением меры или количества (иногда с суффиксом *-nyi*, общее значение которого 'подобный кому-либо, чему-либо' по величине, весу, количеству, длине и т. п.), то происходит распределение функций, и член предложения в форме элатива становится обстоятельством, а конкретизирующий его член — объектом или субъектом действия (в зависимости от морфологической маркировки). Например: »... ebből 47 százaléket megkaptok állami támogatásban...« (Moldova, 312) '... из этого 47 процентов вы получите в виде государственной поддержки...'. В конструкциях подобного типа наряду с элативом может употребляться в сходной функции и послелог *közül* 'из', например: »... és nézzünk meg néhány parlagosodó szőlőt azok közül, melyeket...« (Moldova, 244) '... и посмотрим несколько виноградников под паром из тех, которые.... В подобных структурах, конкретизирующих меру или количество, наблюдается взаимодействие ФСП партитивности и ФСП квантивативности, поэтому им функционально близки определительные словосочетания, в которых определение имеет значение меры или количества и не требует специальной падежной маркировки определяемого компонента, например: *egyharmad* tojássárgája 'треть желтка', букв. 'треть желток'; *egy kanál* liszt 'ложка муки', букв. 'одна ложка муки'; *egy kiló* burgonya 'килограмм картофеля', букв. 'один килограмм картофель'. Здесь уместно вспомнить о квантивативной функции финского партитива, семантические соответствия которой выявлены также и в мордовских языках [13, 95—101].

III. Семантический признак частичности, «части целого» предполагает взаимодействие ФСП партитивности также и с ФСП посессивности. План содержания ФСП посессивности не является однородным. В частности, одна из семантических групп посессивных отношений — отношения целого и его части. Поэтому естественно, что в план выражения категории партитивности включаются лично-притяжательные суффиксы в качестве неосновных морфологических средств:

а) партитивный оттенок значения приобретают некоторые определительные притяжательные конструкции, в которых слово-обладатель обозначает совокупность (множество, группу), а грамматическое обладаемое, оформленное лично-притяжательным суффиксом 3-го лица единственного числа — ее часть, например: *a diákok egyike*, 'один из студентов', *az ifjúság legjobbjai* 'лучшие представители молодежи' и т. д.;

б) партитивное значение отмечается и у лично-притяжательных форм существительных с общим значением 'какая-либо часть чего-либо' в выражениях типа: *a java még hátra van* 'это цветочки, а ягодки впереди', букв. 'лучшее его еще впереди'. Нужно заметить, что слово *rész* в значении 'часть, доля' относится к лексическим средствам выражения ФСП партитивности и употребляется, как правило, с притяжательным

суффиксом, поскольку имеет релятивную семантику (понятие «часть» подразумевает и существование «целого»). Однако в значении 'доля, пай' это же слово вступает в отношения посессивности (ср. *kiadni valakinek a részét* 'выделить кому-либо его долю'). Интересное явление в этом отношении наблюдается в таких случаях, как например: »A többi gyerek, ahogy megkarja a részét az ingyentejből, elbánik vele mindenjárt a helyszínen« (Móga, 175) 'Другие дети, как только получат свою часть бесплатного молока (букв. 'из бесплатного молока'), расправляются с ней сразу на месте'. Слово rész 'часть' в этом предложении вступает как бы в двойную связь: с одной стороны — в посессивные отношения (слово rész 'часть' имеет соответствующий лично-притяжательный суффикс: *a gyerekek része* 'часть (доля) детей'), с другой стороны — в партитивные отношения (слово *ingyentejből* 'из бесплатного молока' имеет форму элатива в функции партитива);

в) партитивный оттенок значения приобретают лично-притяжательные формы послеслога közül 'из': *közülnk* 'из нас', *közületek* 'из вас', *közüük* 'из них' в сочетании с количественными словами, например: »...azelőtt a munkaad mellől toborozták a pilótákat, találhatsz egypárat közüük itt a Szolgálatnál is« (Moldova, 107) 'до того пилотов от станка вербовали, можешь встретить пару из них и здесь при Службе';

г) дополнительное значение партитивности наблюдается также у числительных, оформленных лично-притяжательными суффиксами 1-ого, 2-ого и 3-его лица, указывающими на множественность обладателя (-nk/-unk/-ünk; -tok/-tek/-ök; -uk/-ük), например: *hetünk* 'мы семеро', 'нас семеро', *hatotok* 'вас шестеро', 'вы шестеро', *hármuk* 'их трое', 'они трое' и т. д. (об этом см.: [3, 170].

IV. Партитивный оттенок проявляется в семантике некоторых сложных слов, второй компонент которых имеет значение 'часть', 'доля', 'штука', 'кусок' и т. д. например: *egy citromszelet* 'ламтик лимона' (ср. *egy szelet citrom*, *a citrom* (egy) *szelete* с тем же значением), *egy tortaszetelet* 'кусок торта' (ср. *egy szelet torta*, *a torta* (egy) *szelete* с тем же значением), *egy kalácsdarab* 'кусок слобной булочки' (ср. *egy darab kalács*, *a kalács* (egy) *darabja* с тем же значением), *egy süteménydarab* 'кусок пирожного' (ср. *egy darab sütemény*, *a sütemény* (egy) *darabja* с тем же значением), *egy szőlőszem* 'виноградина' (ср. *egy szem szőlő*, *a szőlő* (egy) *szeme* с тем же значением) и т. д.

Таким образом, рассмотренный выше материал свидетельствует о том, что партитивность, не имеющая статуса грамматической категории в венгерском языке, все же объединяет целую систему средств выражения и представляется явлением сложным и многоплановым, что проявляется во взаимодействии с другими категориями, а также в синтаксических особенностях некоторых падежей, употребляемых в функции партитива.

ЛИТЕРАТУРА

1. A mai magyar nyelv rendszere. — Budapest, 1962. — 2 к.
2. A mai magyar nyelv. — Budapest, 1976.
3. Майтанская К. Е. Венгерский язык: Введение. Фонетика. Морфология. — Москва, 1955. — Ч. I.
4. Hadrovics L. A funkcionális magyar mondattan alapjai. — Budapest, 1969.
5. Дэже Л. Типологическая характеристика русской грамматики в сопоставлении с венгерской. — Будапешт, 1984.

6. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. — Ленинград, 1984.
7. Вопросы языкоznания. — 1990. — № 2.
8. Budai L. Partitivusi és holisztikus iránytárgy // Magyar Nyelv. — Budapest, 1988. — N 4. — 433—443. old.
9. Erdős J., Kozma E., Prileszky Cs., Uhrman Gy., Színes magyar nyelvkönyv I. — Budapest, 1979.
10. Науменко-Папп А. Практический курс венгерского языка. — Москва, 1982.
11. Сий Э. Курс венгерского языка. — Будапешт, 1981.
12. Bárczi G., Benkő L., Berrár J. A magyar nyelv története. — Budapest, 1967.
13. Алхониеми А. Отложительный падеж мордовских языков и партитив финского языка с точки зрения квантитативности // Сущность, развитие и функции языка. — Москва, 1987.

ИСТОЧНИКИ

- Galabárdi — Galabárdi Z. Rókatánc. — Budapest, 1976.
- Illés — Illés E. Ostya nélkül. — Budapest, 1978.
- Lovassné — Lovassné Kis I., Lovass P. A karcsúság titka. — Budapest, 1984.
- Moldova — Moldova Gy. Égi szekér. — Budapest, 1982.
- Móra — Móra F. A másik csaló // A szegények öröme. — Budapest, 1965.
- O. Nagy — O. Nagy G. Magyar szólások és közmondások. — Budapest, 1982.
- Thury — Thury Z. Valahogy élni. — Budapest, 1976.
- Dr. Zoltán — Dr. Zoltán Zs. Mit egyen a gyerek? — Budapest, 1982.

Kolpakova N. N.

ON THE CATEGORY OF PARTITIVENESS IN THE HUNGARIAN LANGUAGE

Summary

As it is known, Hungarian, unlike Finnish for example, has no partitive in the system of cases. In order to express the partial meaning and thus to compensate the lack of appropriate grammatical category the Hungarian language uses the suffixes of other cases or those elements of language the main function of which is quite another. The purpose of the article is to show the Hungarian means of representation of partial meaning in system. Such an approach is within the competence of functional grammar. That is why the discussed category is interpreted by the author as the functional-semantic one. It requires a way of research based on the principle »from meaning — to form« and permits to include in the analysis a series of language phenomena belonging to the different levels of the language system.

ЛАВЕР В. І.

(Ужгород)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГУНГАРИЗМІВ У ФРАЗЕМІЦІ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОNU

Відомо, що фраземіка — це скарбниця, в якій найбільш яскраво відображене багатство мови. У кожній окремій мові, її діалекті функціонує значна кількість різноманітних семантико-структурних типів фразем, у яких відбуваються національні особливості певного народу. Фраземи — це специфічні одиниці, які, з одного боку, мають однакові категоріальні ознаки, властиві для більшості мов, а з другого боку, характеризуються національними семантичними й формально-структурними особливостями, що притаманні лише певній мові, певному діалекту тії чи іншої мови [1, 3, див. Список літератури].

Так складалися історичні умови, що українсько-угорські міжмовні, в тому числі й літературні контакти, в регіоні Українських Карпат мають глибокі корені. Мовна ситуація в цьому районі сприяє інтенсивному контактуванню на рівні усного мовлення, в тому числі й траспозиції фразем та запозичених угорських компонентів [2, 73 і навіть міграції фразем 3, 19]. За нашими спостереженнями, такі процеси трансформації гунгаризмів, як окремих компонентів, так і угорських фразем, засвідчуються у всіх складниках фраземної системи українських говорів району Карпат. Виходячи з цього, у фраземіці досліджуваних говорів можна виділити кілька типів фраземних одиниць (далі ФО). **I.ФО, дериваційною базою яких є словосполучення з формально незмінним угорським компонентом.**

Так, компоненти-гунгаризм зустрічаються в структурі різноманітних семантико-граматичних типах ФО, зокрема субстантивних, ад'ективних, вербальних, адзербіальних та інтер'ективних. Напр., в субстантивних ФО, що називають людину з певними рисами характеру: Се єе **фáлат** (угор. *falat* шматок, 4, 225; див. Умовні скорочення) **хліба** (24, див. Список населених пунктів). Пор.: *Olyan, mint egy falat kenyér* він добродушна людина 4, 225; ФО — назва особи за її сімейним положенням: Вз'ав собі' ціл'o **шпáргу** (угор. *spárga* шпагат; 4, 690) **на шыйу** /та не гóден із нев ни згустí/ни скозýчити (груб., дружина, 38). У ме́не єе **свбői надráГи** (угор. *nadrág* брюки, штані; 4, 543) на́што ми чуж'i (груб. чоловік, 23); ФО — назви людини за її соціальним положенням: Вто **перéнні Газ'ди** (угор. *gazda* господар; 4, 273) у сел'i (багаті хазяї на селі, 49). Ун бó'ме лишén д'увку з **фíл'i** (угор. *jél* половина; 4, 231; молода з багатої, поважної сім'i, 26). Дис' із відукá прийшоб йакы'с' **сиГін' леГін'** (угор. *szegény legény* звичайних парубок; 5, 427; бідна молода людина, 39); ФО — назва людини за його інтелектуальним рівнем: То не **Гáзда** (угор. *gazda* господар, 4, 273) **свбом ногавиц'ам** (груб., недалекий, тюхтій, 16), Ты **тáлpo Гумíйóва** (угор. *talp* підошва, *gumi* гума; 4, 235, 281; груб. дурень, 40). Коліс' у Берексáз'i бýло мнóго **червéних лáмпошу** (публічний дім 25;

угор. *lámpás* ліхтар; 4, 456); ФО — назви місцевостей: Ш'и чéхи нала-дýли од Дунгвáру до вáриша сис' держáвный орсáГ (шосе, 13; угор. *ország* країна; 4, 592); ФО — назви явищ природи: Казáлем ти / што нис'ка гíдег (угор. *hideg* холод; 4, 309) на пéтек (міцний мороз, 10). Прономінальні ФО: Се не вартýй і пíпú бáгóбу (нічого, 41; угор. *ripa* люлька, *bagó* жувальний тютюн, пер. гроші; 4, 635, 46). Ад'ективні ФО, що означають риси характеру людини, її інтелектуальні, моральні, фізичні і достоїнства, манеру поведінки, соціальне, матеріальне положення, відповідно оцінюють різноманітні сторони діяльності людини: Из сим чоловíком ни в сак / ни в бовт (звеваж., безвольний, 12; угор. *bolt* крамниця, 4, 85). Такý затрíбный / што ни на вáшар (угор. *vásár* ярмарок; 4, 800) ни на торг (звеваж., безвольний, 28). Та сис' із лáнца (угор. *lánca* ланцюг; 4, 456) урвáві (злив, 52). Такý дуже фурéмний (угор. *fura* чудний, дивний; 4, 200) на бéс'їду (фальшивий, лицемíрний, 10). То лиш стáрый сóмар (звеважа, упертий, дурень, 14; угор. *szamár* вієлюк; *csökönjöös*, *mint a szamár* він упертий як осел; 4, 700). Есé ѹедéн гордýв (угор. *hordó* бочка; 4, 313) без дин'шá (звеваж., ненажера, п'яніця, 38). Гáзда (угор. *gazda* господар; 4, 273) на цíлу пíч / нíц не рóбит (жарт. ледар, 17). Казálam ти штовто лиш цíмбора (угор. *cimbora* друг, приятель; 4, 98) до велíкого бл'уда (ледар, 39). Анд-рíй / гн бы с'a мáло у ливч (угор. *lőcs* тяга у возі; 4, 480) удáрив (жарт. дурненький, п'яній, 26). Кáжут у головí'му фíріспор (угор. *fürész* пила, рог, порох, 4, 270, 639; жарт. дурень, 39). Мáйже / бог у н'ого бóтов (угор. *bot* палка; 4, 88) вер (а) бідний, б) людина з порушеню психікою, 38). То такý богáч / што лем надráГами (угор. *nadrág* штаны; 4, 543) тр'acé (жарт., бідний, 11). Ивáн давнó вже лыш р'ан'd'ом (угор. *rongy* клапоть, ганчірка; 4, 674) тр'acé (жарт., бідний, 26). Дубрі му розмáхювати межí л'уд'мí тárцов (угор. *tárca* бумажник; 4, 739, багатий, 10). Йурáй Газдá (угор. *gazda* господар, 4, 273) на цáлі гóтар (угор. *halár* кордон, межа; 4, 302; багатий, 52). Все бýло так што пéтек од пéтекови / бўнда у бўнд'i (угор. *bunda* шуба, кожух; 4, 93; соціальна рівність 14). Тко в хýжи нóсит кáлап (угор. *kalap* капелюх, 4, 343; жарт. хто керуе, 24).

Вербальні ФО, що означають динамічні й статичні процеси пов'язані з життєвою діяльністю людини, поведінкою, з її фізичним, психічним станом, із відношеннями між людьми тощо: Йúра на Васиlíну мáйе давнó кéдву (угор. *kedv* настрій, бажання; 4, 350; подобатися, 38). Н'што бáг'ов (угор. *bagó* жувальний тютюн; 4, 46). Жмáкати / зачинáй лем дрóгу нóвту (угор. *nóta* пісня; 4, 565; для чого вести довгу розмову, починай щось на іншу тему 11. Гíя бы нам ўйти якоб' на шор (угор. *sor* ряд, черга; 4, 684; домовитися про щось, полагодити які-небудь справи, 39). Пушбó за них такý гир (угор. *hír* звістка; 4, 310) по селу (слух, поговір, 83). Кóж'dий пастúх карбóйе на рóваш (угор. *rovás* зарубка; 4, 675; визначення кількості надоїв за допомогою зарубок на палиці, 42). Йок с'a поглáйкавут / та пак покладут межí собóв бíзовшáГ (угор. *bizottság* комісія; 4, 83; дати гроші в депозитив, 24). Бўдеш ти мен'и шче на вíд'аз (угор. *vigyáz* стежити, 4, 815; стойáти (слухатися, підкорятися, 10).

Адвербіальні ФО, що лінгвалізують динамічні й статистичні ознаки особи, неособи, розкривають характер діяльності людини, які дають оцінку такій діяльності і т. д.: Так краснó говорít / ги бы на кóцку (угор. *kocka* кубик, гральна кістка; 4, 422). Метáв (швидко, чітко, 12).

Плетé штос там **górom** (угор. *három* три; 4, 301) по **нáтройе** (мало зрозуміло, 13). Стрúл'о все знав **mír'ati** олáй **на гítel** (угор. *hitel* креплют; 4, 310; у борг, 23). На базарі бáба продавáла чирыш'i / та ш'i давáла **и на раодáш** (угор. *ráadás* накидка, додаток; 4, 648; на додаток, 11). Тих медуніку на с'ату Már'у бóло до **г'алибы** (угор. *galiba* клопіт, скандал; 4, 273; багато, 52). Хóдит **від шпора** (угор. діал. шпор, вашпор піч; 6, 37) **до порóга** (жарт. недалеко, 38). Уц'ут їеднú **карікú** (угор. *karika* обруч; 4, 347) **вéрчи** (близько, 26). Та йа тогó смóлоша знáву **од бил'чóва** (угор. *bölcső* колиска; 4; 89; з дитинства, 12).

Інтер'єктивні ФО, що позбавлені номінативної функції і лише виражают різноманітні почуття, емоції, волевиявлення, спонукання, побажання, вітання уощо: А **фрасова каріка** (угор. *karika* обруч; 4, 347) нáшто бýло їти тадý (54) і т. д. **II ФО**, твірною базою яких є слово-сполучення з дериватом від угорського кореня. Пор.: **кóвдус'кий** <*koldus* бідний (4, 423); **бечалóваний** <*becsül* цінити, поважати (4, 55); **вáріс'кий** <*város* місто (4, 800); **жіванс'кий** <*zsívány* розбійник (4, 841); **гунцество** <*huncut* шахрай, розбійник (4, 317); **комісák** <*komisz* поганий (4, 424); **жibýn'ka** <*zseb* кишеня (4, 839); **дуг'óвка** <*dugó* затичка (4, 133); **шпарг'ap'i** <*spárga* (4, 690); **филпінз** <*félf* половина, **pénz** гроши (4, 231, 631); **згýритис'a** <*hir* звістка (4, 310). Напр.: З ним нíйé што говорýти / бо то лем **кóвдус'ка тайстра** (звеважл. жебрак, 23). Пушлýсме дарáбы пуш'ати / бо вто **бечалóвán'i грóш'i** (гарантований заробіток, 39). Такýй розумный / **гивáріс'ка хýжа** (жарт. розумний, 25). Што сис **світ** баламутный / **жівáнс кий** (пídstупний, 25). Тытá політика / то лиш **панс'кóе гунцство** (капризи, 25). Іа вже до шýйі **найíвс'a вóйéмс'кого комісакá** (служба в армїї, 39). Ти /Іанчу/ **маш добру жебéн'ку** ѹе де с'їгáти (багач, 53). Вже **пон'úхав дуг'óвку** та хóдит по селу л'óмпавучи (звеваж., бути п'яним, 13). То пак на торгóвици /їак с'a потóкм'l'at/ та **кладут межí собóв фýлпинз / або бáнкопинз** (угор. *félf* половина, *pénz* гроши (4, 231, 631; нім. *Bank* банк: 4, 83; давати гроши в депозитив, 40). Отí межí собóй **шпаргар'i** (угор. *spárga* шпагат (4, 690) к'ýгнут (знаходиться у поганих стосунках, 48) і под.

III ФО, твірною основою яких є словосполучення з компонентами від угорського корня, що зазнали фонетичних та дериваційних видозмін. Пор.: **бутин** <*buta* дурний (4, 93); **бéстег'** <*veszekedés* суперечка (4, 811); **бйт'уг** <*beteg* хворий (4, 76); **xíp/gíp/gíp/gýra** <*hir* звістка 4, 310; **шýган** <*soha* ніколи (4, 41); **вілáг'i** <*világ* світ 4, 816. Іа вже казáв ош totá d'ítína **бу'tин сомар** (дурний, 42). Такýй у хýжи зробíли **бéstek** (гам, шум, 27). У такýй ми **бйт'ух упаля** жонá / што мýсівім ѹі вéсти на пуліклінику (39). **Згíривs'a** чоловíк дис' до хтéму (зник, 25). То не бýде **шýган нýг'da** (ніколи, 41). Це не бýде **шугáн вілáг'i** (ніколи, 43) і под.

IV Запозичені ФО у тому вигляді, в якому вони функціонують в угорській мові чи в угорських закарпатських говорах. Пор.: **сýгін'лýгін'** <*szegény* бідний, **legény** хлопець (4, 706, 464); **кí'вод'ок(н)** **mí' вод'ок(н)** <*ki vagyok* (*mi vagyok*) **én vagyok — gőgös ember jellemzése** (5, 363); **фéле мód'ор / фéле товт** <*félf*, *felet*, *fele*, *felek fn* половина, **magyar** угорський (4, 231, 484); **ле' а кал'ап** <*Le a kalapot előtte* (5, 327); **гунцут ві'лаг'** <*huncut* розбійник, **világ** світ (4, 841, 816); **шо'го ві'лаг'** <*soha* ніколи, **világ** світ; (4, 688, 816); **кéрийк** ваг'ашом

з гáті кошарóм <*kerék* колесо; *vágás* різання; *hátul* позаду, *kosár* корзина (4, 356, 792, 302, 430). Напр.: **Сег'йн' лéг'ин'** / нийé в н'ого ни ўц'á / ни мáтерри (нешасний, 24). Вун собí думат думат ош вун кí'вод'ок мí' вод'óк (надлюдина, 10). Так собí 'гвóрить фéле мód 'ор фéле товт (неправильно, плутано, 54). Перéд ним йа лé а кодан (пovажати кого, 25). Політика наша / то ѿ гúнцут вíлаг' (підступність, 23). Антот пушбó кéрийк ваг'ашóм / з гáті кошарóм (навпростеъ, 13).

V. Фраземні кальки та напівкільки, тобто дослівний переклад фраземних одиниць за частинами. Пор.: З чéрева говорýти — говорити дурниці *hasból beszél* > *has* живіт, *beszéd* розмова (4, 301, 74); жірóш жеб/жibýn'ка — бути багатим <*zsíros* жирний, *zseb* кишеня (4, 841, 839); шóга вíлаг' нíколи <*soha* ніколи, *világ* світ (4, 688, 93); с кóпа-ша <*kapásból* експромтом, без підготовки (8,97). Ты што з чéрева говорýш (говорити дурниці, 13). Та ти жíрний / масний жеб маш (багач, 12). Вун пристáв на вто з кóпаша (не задумуючись, 38). То не стáнес' шóга вíлаг' (ніколи, 41) і под.

Усі типи угорських запозичень закономірно є елементами системних зв'язків фраземіки досліджуваних говорів, що засвідчуються в легендах лінгвістичних карт (Лавер В. І. Лінгвістичний атлас фраземіки українських говорів району Карпат ч. I, II, 262 карти) та їх ареалах функціонування. Пор. легенди лінгвістичних карт **полісем: сегін' легін'** а) звичайний парень (лем., ужанські с закарп.); б) бідо-лаха, якому не везе (с закарп., гуц.); в) старий холостяк (ужанські, боржавські сзакарп.); под. Легенди фраземних **омонімів:** 1) дóвга нóвта — безперервно, звичайно нудна бесіда (загальнонорм.); 2) дóв-га нóвта — певний проміжок життя (бойк., лем., сзакарп.) і под. Легенди **фразем-антонімів:** стáти гóпки — обурюватися, протестувати (загальнозакарп.) стáти в лáску — не заперечувати, (загальнозакарп.) приижуватися (бук.), **стáти вíд'аз** перед ким — не заперечувати, підкорятися (закарп.) і т. д. Легенди ідеографічних **фразем-синонімів** із значенням: «бути гордим»: добирáти (собі) гонóрів (бойк.), носítис'a гéрбно (ужанські, сзакарп.), мати циримóнійу (бук.), мати титúлу (сзакарп.), **кí вод'óк / мí водóк** (півд. сзакарп.); зникнути невідомо куди: в бéзвіст'(и) пропáсти (загальнокарп.), до гíру пропáсти (сзакарп.), **нí хýру н i слýху про кого** (лем.), згíритис'a навхтéма лúма (сзакарп.), нíвощ'o пíті (бойк.). Легенди синонімічних фраземних **дублетів** із значенням «мати бажання симпатизувати кому, чому»: мати д'áку (лем., бойк., сзакарп.), мати вóл'u (бук.), мати охíт (гуц., бук.), мати хýт, (боржавські сзакарп.), **мати кéду** (сзакарп.), мати некs (ужанські сзакарп., лем.) і под. Легенди емоціонально-експресивних синонімічних фразем-дублетів: зн'ати / робítи збýтки (бойк.), пíті збýтками (бук.), робítи гарáзд (бук.), робítи би'зráд (сзакарп.), робítи фíг'l i (сзакарп.), лем.), **робítи вáшар** (сзакарп., гуц.), робítи хáйдер (сзакарп.) і под. Легенди компонентних **варіантів** без порушення образної основи ФО «про нешасну людину»: бог кáмін' кíнув / вер у кого (загальнокарп.), бог пáлиц у вер(г) у кого (сзакарп., лем.), бог паличéйку кíнув у кого (бойк., гуц., бук.), бог бíг'ár вер(г) у кого (сзакарп., лем.), **бог бóту вер(г)** у кого (маромороські сзакарп.) і под. **Компонентні варіанти ФО з порушенням образної основи із значенням «бíдувати»:** тр'астí ногавíц áми, жарт. (бойк., гуц., бук.), тр'астí ногáвками, жарт. (маромороські сзакарп.), тр'астí холóшн'ами, жарт (бойк., гуц.), тр'астí надráгами, жарт. (ужанські сзакарп.), тр'астí

пачмáг'ами, жарт., (боравські сзакарп.), тр'a'сти гат'i'(а)ми, груб. (бойк., сзакарп.), тр'aсти г'ачимá (груб., лем.) і под. **Словотворчі варіанти ФО** «говорити н'i в дві н'i в три»: говорити н'i в дві н' в три, жарт. (загальнокарп.), говорити в трóйн'u, жарт. (ужанські сзакарп.), говорити утрóйниц'u. (боржавські сзакарп.), говорити в тройкí(ы), жарт. (маромороські сзакарп.), говорити в трйнку, жарт. (маромороські сзакарп.), **говорити гáром по на́трайе**, жарт. (сзакарп.) і т. д.

На підставі лінгвогеографічних даних можна констатувати, що поповнення синонімічних рядів, особливо синонімічних дублетів, та лексичних варіантів у досліджуваних говорах сприяють конвергетні процеси, контактування із угурською мовою та угурськими діалектами. Майже в кожному синонімічному, компонентному ряду є елементи, які запозичені в різні історичні часи і різноманітними шляхами. Лінгвогеографічні карти підтверджують, що результати конвергенції особливо помітні на стикові українських карпатських говорів із сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами, а також у функціонуючих ще й на сьогодні українсько-словацьких, українсько-угорських, українсько-румунських, українсько-німецьких змішаних говорах. Так, наприклад, крім 8-ми ФО із загальним значенням «задаватися», що складають синонімічний ряд [9, 49], у досліджуваних говорах функціонують ще й інші, в тому числі й гунгарізм: ходити нáвелико (загально-карп.), ходити як штáйерс'кий кун(кун) (сзакарп.), нести гóнор (поль. *honor* латин. *honor* честь; 10, 179; бойк., ужанські сзакарп.), нести герóй(а) (гр. *heroi* богатир; 10, 156), бúти (собі) на бáджог' (рум. *băgăre* повага; 11, 76; гуз.), чó сом тó сом (slv. діал. *čo som to som* хто я, що я; ужанські сзакарп.), мати церемонíйу (рум. *ci ceremonili*, *ceremonie* пишно; 11, 150; латин. *caeremonia* перен. зовнішня пишатість; 10, 739; бук.), **кi(н) вод'óк(н) мi вод'óк(он)** (угор. діал. *ki vagyok mi vagyok* хто я, що я! південнозакарпатські). Пор. також із інших синонімічних рядів: «соціальна рівність» — бўнда д бўнд' i, ўйош до ўйоша (*bunda* кожух, *uijas* фуфайка, 10, 92, 779); «тупцювати на місці, потрапити в безвихідне положення» — ни чá/ни вогóв, діал. *csá va hó* вправо, вліво — із мовлення погонича волів чи коней, сзакарп.); «навпростець» — кéрийк вáг'ашом з гáтí кошарóм, *kerék* колесо, *vágás* різьба, лісосіка, *hálikosár* плетена корзина з лямками *hát* спина, *kosár* корзина; 10, 302, 430; сзакарп.), «здíймати гвалт, шум» — робити вáшар (*vásár* ярмарок; 10, 800); «затікати бíйку» — бráтися за кóкош (*kakas* півень; 10, 343); «дати хабар» — дати д'уг (*dög*, *deg*, падло, мор, чума, 12, 151); «побити кого» — дáти(на)дéреш(а) (*deres* партя, на якій б'ють; 12, 38); «далеко» — у світ / поза керт (*kert* сад; 10, 359) і т. д.. Із лексичних варіантів ФО: «добрий» — дáраб(а) хл íба (*darab* кусок; 12, 12); «ледар» — цíмбор / пóйтиash до мýски / до бл'ýда *címbara*, *pajtás* приятель; 10, 98, 100); «здíймати шум» — робити д'олозóт (*gyalázat* ганьба, неподобство; 10, 283); «зазнаватися» — носítи бéт'ара (сзакарп., бойк., *betyár* розбійник; 10, 78; 6, 83, 89, *Ugy ül a lován, mint egy lovas betyár* — сидить на коні, як справжній вершник; 5, 83); «перестаратися» — убиráти / як кóвдош (*koldus* жебрак; 10, 429); «жебрvti» — ходити попúд облáки / вóблоки / *ablak* вікно, 10, 1); «бешеетник» — не запéрта / отворéна капúра (*kapu* ворота, 10, 346) і под.

Лінгвістичні карти засвідчують, що ареали 180-и гунгаризмів у

складі ФО обмежуються середньозакарпатськими говорами, частково такі ФО функціонують у лемківських говорах і лише три ФО до лаби (все., <*láb* нога), пішов хір (розмова, плітки, <*hir* звістка), бат арний хлоп (про молоду сильну людину, <*betyár* розбійник; 10, 454, 310, 78), побутують також і в бойківських говорах.

Певні особливості мадяризмів виявлені також і в процесі **фразотворення**. До них відносимо ФО, що утворені на дериваційній базі одного гунгарізму. Вихідною основою цього способу є семантична надлишковість лексики, необхідність уточнення одного із полісемантичних значень шляхом «нарощуваная» 13, 105 поширеної метафори. Так у середньозакарпатських, лемківських говорах іменник тálpa (<*talp* підошва; 10, 735), крім основного лексичного значення, функціонує ще з переносними значеннями а) твердий, б) дурний. Для підсилення ємкості значення «дурний» воно нарощується ще прикметником гумóва / гумíйóва (<*gumi* гума, 10, 281). Тепер уже новий образ словосполучення тálpa гумóва / гумíйóва стає дериваційною базою утворення ФО тálpa гумóва / гумíйóва із значенням «дурень» з грубим відтінком. Напр.: Xibá то чоловік / то лем ѹеннá тálpa гумíйóва (24). У закарпатських говорах функціонують деривати лóвгні — тікати з уроків, з роботи, лóвг'аш — шкільна партя (<*lög* байдикувати, ухилятися від роботи; 10; 479). У школі невстигаючих, ледарів як покарання переміщали на зáнн'їй лóвг'ош, за парту ганьби. Для уточнення нового, додаткового значення поняття «парта дурнів» необхідні нові мовленеві ресурси для його реалізації. Тому лóвг'ош нарощується ще словом осл'áчий / сóмарс'кий (<*szamár* віслюк; 10, 700), а сóмар, крім прямого значення (віслюк), у цих говорах має ще й переносне — «дурень». Звідси, лóвгош сом'áрский з негативними коннотаціями стає ФО і значенням «парта дурнів» і т. д. **ФО, дериваційною базою яких послужили прийменникові конструкції** (14, 9, 15, 43—44; 16, 98; 17; 100—101). Напр.: од бил'чóва (<*bölcső* колиска; 10, 89) з дитинства; до лáбы (<*láb* нога; 10, 454) все, повністю і т. д.

ФО, дериваційною базою яких є вільне словосполучення із двома угорськими запозиченнями або з одним (18, 148; 19, 4; 20, 38, 39; 17, 99). Утворення фразем на базі вільного словосполучення називають ще фраземною транспозицією (2, 75). У процесі фраземної транспозиції смисл вільного словосполучення, похідний від прямих значень слів, переосмислюється у внутрішню форму — носія образного уявлення, що далі трансформується у поняття. І лише тоді, коли вільне словосполучення стає матеріальним засобом вираження цієї внутрішньої форми, воно перетворюється у ФО (17, 9). Так, вільне словосполучення кóvdus'-ka (<*koldus* бідний, жебрак), тан'íстра (<*tarisznya* торбинка; 10, 423, 740) — мішок, куди жебрак збирає милостиню (21, II, 316, 21, X, 200, у процесі його подальшого розриву із конкретною ситуацією, перенесення значення на особу викликає новий образ, нова ад'ективна внутрішня форма з новими коннотаціями (зваж. бідний чоловік), що і стало дериваційною базою ФО, а первісно вільне словосполучення кóvdus'-ka тан'ístra послужило її матеріальною реалізацією. Пор. ще: босоркá'на (<*boszorkány* відьма; 10, 88 крутит / бáвиш'a — сильна завірюха з пилюкою; бáнда (<*banda* зграя, оркестр; 10, 49), рíже / бáнда бíе — грає духовий оркестр; на tánír (<*tányér* тарілка; 10, 758) метáти — дарувати молодим дарунки під час весілля; цíмбора (<*cimbora* приятель; 10, 98) в rúki — палиця, жарт. і т. д. ФО,

утворені на базі існуючих в результаті контамінації, нарощування і под. (22; 7; 20, 236—237; 23, 300—308; 2, 73). Напр.: шуга (<*soha* ніколи; 10, 688), вілаг' (<*világ* світ; 10, 816) доки світі сонц'я ніколи; хріста крижом ерек (<*erre* сюди; в цей бік; 10, 212) на поперек — прямо і под. Контамінація ФО (24, 275, 278; 25, 37, 43—44; 16, 135; 26, 45), коли нова ФО утворилася в результаті поєднання двох і більше фразем: гордув (<*hordó* бочка; 10, 313) без динц'я — п'яніца ковдука тайстра — бідний — гордув ковдус'кий груб. — ненажера і т. д.

За нашими спостереженнями, процес утворення нових ФО з участию гунгаризмів (які їй інших запозичень) супроводжується й деякими іншими особливостями. Здебільшого, у тому випадку, коли носії діалекту не володіють мовою, діалектом, що є джерелом запозичення, спостерігаються фонетичні (27) та семантичні аномалії, тобто «вступає в дію» народна етимологія (28). Так, наприклад, компонент герц ФО статі на герц — протистояти (сзакарп.) у такій фонетичній оболонці співзвучний з німецьким *Herz* (серце, 7, 307), хоча семантично ближче до угорського *harc* (боротьба, бій; 10, 300). Очевидно, сюди ж можна віднести деривати типу шуган (<*soha* ніколи) вілáг'и (<*világ* світ; 10, 688, 816) — ніколи; бутин (<*buta* дурний; 10, 93) сóмар — дурень; у хýжи бéстег (<*vesztek* тихо, спокійно; 10, 812) — гвалт, шум. Пор. також: ýпна головá (розумний, боржавські сзакарп.); угорське *érren* якраз, саме, точно (10, 206); хоч би пáдали óшвили (обов'язково, сзакарп.) і угорські (*vas* залізо, залізний; *villa* виделка. особняк; 10, 800, 817); *ki mi* (<*ki* хто; *vagyon* майно. багатство; 10, 880, 793) і под.

Таким чином, українсько-угорські міждіалектні контакти є продуктивним засобом поповнення фраземної системи українських говорів карпатського регіону.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лавер В. И., Зикань И. В. Некоторые особенности описания устойчивых сочтаний в трехъязычном фразеологическом словаре // Лавер В. И., Зикань И. В. Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь. — Киев—Ужгород: Радянська школа, 1985. — 327 С.
2. Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразеобразования. — Ростов-на-Дону.: Издание Ростовского ун-та, 1947. — 184 С.
3. Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології // Мовознавство. — 1974. — № 4. — С. 19—23.
4. Угорсько-український словник / За ред. О. М. Рога, Ю. М. Сака, П. П. Чучки. — Будапешт—Ужгород: Вид-о Угор. АН, Закарп. обл. вид-о, 1961. — 909 С.
5. O. Nagy Gábor. Magyar szólások és közmondások. — Budapest: Gondolat, 1976, 862 old.
6. Лизанець П. М. Угорсько-українські міжмовні контакти (На матеріалі українських говорів Закарпаття). — Ужгород, 1970. — 245 С.
7. Немецко-русский словарь / Под. ред. И. В. Рахманова. — М.: Госиздат иностр. и нац. словарей, 1949. — 704 С.
8. Сабо М. Русско-венгерский, венгерско-русский словарь. Шестнадцатое издание.: 1988. — 232 С.
9. Коломієць М. П., Регумевський С. С. Словник фразеологічних синонімів. За ред. В. О. Винника.: Радянська школа, 1988. — 198 С.
10. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Гол. ред. укр. радянської енциклопедії, 1977. — 775 С.
11. Румынско-русский словарь / Под. ред. Б. А. Андіанова и Д. Е. Михальчи. — М.: Госиздат иностр. и нац. словарей, 1954. — 925 С.
12. Етимологічний словник української мови. — К.: Наукова думка, 1982, 1985, 1989. — Т. I—III.

13. Мокиенко В. М. Славянская фразеология. — М.: Высшая школа, 1980. — 206 С.
14. Бабкин А. М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. — М. — Л.: Наука, 1964. — 75 С.
15. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. — М. — Л.: Наука, 1977. — 258 С.
16. Скрипник Л. Т. Фразеологія української мови. — К.: Наукова думка, 1973. — 273 С.
17. Жуков В. П. Русская фразеология. — М.: Высшая школа, 1986. — 303 С.
18. Ларин Б. А. О народной фразеологии // История русского языка и общее языкознание. — М.: Просвещение, 1977. — С. 149—163.
19. Ковалюк І. І. Фразеологія та її місце в системі науки про мови // Питання фразеології східнослов'янських мов. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 4—5.
20. Алефіренко М. Ф. Співвідношення синтаксичних і фразеологічних словосполучень // УМЛШ. — 1983. — № 12. — С. 33—42.
21. Словник української мови. — К.: Наукова думка, 1970—1980. — Т. I—XI.
22. Вопросы теории лингвистической географии / Под ред. чл. кор. АН СССР Р. И. Аванесова: АН СССР. — М., 1962. — 246 С.
23. Шанский Н. М. Деривация слов и фразеологических оборотов: К вопросу о сходстве и различии процессов словообразования и оборотообразования // Русское и славянское языкознание / К 70-летию чл. корр. АН СССР Р. И. Аванесова. — М.: Наука, 1970. — С. 300—308.
24. Ройзсон Л. И., Абрамец И. В. О разных типах контаминаций. В связи с проблемой «фразеологизм и слово» // Вопросы фразеологии III: Труды Самаркандинского гос. ун-та им. А. Навои. — Самарканд, 1970. — Новая серия. — Вып. 178. — С. 203—284.
25. Бабкин А. М. Русская фразеология — ее развитие и источники. — Л.: Наука, 1970. — 256 С.
26. Гавриш М. М. Особливості формальних змін фразеологізмів при контамінації ційному фразотворенні // Мовознавство. — № 4. — 1988 — С. 45—50.
27. Лизанець П. М. Фонетичне засвоєння та морфологічне оформлення мадяризмів в українській мові: Издательство АН Венгрии. — С. 30—67.
28. Дзензелівський Й. О. Из спостережень над народною етимологією в українській мові: Издательство АН Венгрии. — С. 271—300.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

бойк. — бойківські говори
 бук. — буковинські говори
 гуц. — гуцульські говори
 загальнокарпатські говори
 надс. — надсянські говори
 схакарп. — середньозакарпатські говори
 грец. — грецька
 латин. — латинське
 нім. — німецьке
 поль. — польське
 рум. — румунське
 словац. — словацьке
 угор. — угорське
 діал. — діалектне
 літ. — літературне
 груб. — грубе
 жарт. — жартівліве

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

1. Мишлятичі, Мостицький район, Львівської області
2. Білич, Старосамбірський район, Львівської області
3. Бориня, Турківський район, Львівської області
4. Дубляни, Самбірський район, Львівської області
5. Підгородці, Сколівський район, Львівської області
6. Мідениця, Дрогобицький район, Львівської області
7. Болехівці, Дрогобицький район, Львівської області
8. Моршин, Стрийський район, Львівської області

9. Дашава, Стрийський район, Львівської області
10. Коритини, Ужгородський район, Закарпатська область
11. Малий Березний, Великоберезнянський район, Закарпатська область
12. Турічки, Ужгородський район, Закарпатська область
13. Антонівка, Ужгородський район, Закарпатська область
14. Нижні Ворота, Воловецький район, Закарпатська область
15. Тухля, Сколівський район, Львівська область
16. Майдан, Міжгірський район, Закарпатська область
17. Гошів, Долинський район, Івано-Франківська область
18. Подорожне, Стрийський район, Львівська область
19. Луквиця, Богородчанський район, Івано-Франківська область
20. Медина, Галицький район, Івано-Франківська область
21. Ямниця, Тисменицький район, Івано-Франківська область
22. Лисець, Тисменицький район, Івано-Франківська область
23. Зняцево, Мукачівський район, Закарпатська область
24. Береги, Берегівський район, Закарпатська область
25. Страбічево, Мукачівський район, Закарпатська область
26. Довге, Іршавський район, Закарпатська область
27. Горінчево, Хустський район, Закарпатська область
28. Усть-Чорна, Тячівський район, Закарпатська область
29. Пасічка, Надвірнянський район, Івано-Франківська область
30. Отиня, Коломийський район, Івано-Франківська область
31. Семаківці, Коломийський район, Івано-Франківська область
32. Обертин, Тлумацький район, Івано-Франківська область
33. Усте, Снятинський район, Івано-Франківська область
34. Якубівка, Городенківський район, Івано-Франківська область
35. Ставчани, Кіцманський район, Чернівецька область
36. Ржавинці, Заставніяцький район, Чернівецька область
37. Сербичани, Сокирнянський район, Чернівецька область
38. Королево, Виноградівський район, Закарпатська область
39. Руське Поле, Тячівський район, Закарпатська область
40. Дубове, Тячівський район, Закарпатська область
41. Росішка, Рахівський район, Закарпатська область
42. Богдан, Рахівський район, Закарпатська область
43. Ясіня, Рахівський район, Закарпатська область
44. Криворівня, Верховинський район, Івано-Франківська область
45. Людів, Косівський район, Івано-Франківська область
46. Дихтинець, Путилівський район, Чернівецька область
47. Берегонет, Кіцманський район, Чернівецька область
48. Глибока, Новоселицький район, Чернівецька область
49. Каменка, Новоселицький район, Чернівецька область
50. Топорівці, Новоселицький район, Чернівецька область
51. Василівка, Сокирнянський район, Чернівецька область
52. Орябина, округ Стара Любна, ЧСФР
53. Радвань на Лаборце, округ Гуменне, ЧСФР
54. Улич-Криве, округ Гуменне, ЧСФР
55. Смулинок, округ Гуменне, ЧСФР

Laver V. I.

TRANSFORMATION OF HUNGARIZMS IN THE PHRASEMES OF THE UKRAINIAN DIALECTS OF CARPATHIAN REGION

Summary

The article deals with the ways and means of transforming hungarisms in semantic and structural groups of Ukrainian phrasemes in polysemy, homonymy, antonymy, in synonymous and componential series on the basis of analysing actual material by means of descriptive, confrontation and statistical methods, singling out phrasemes: 1) in which hungarisms function without phonetical or derivational changes; 2) with derivatives of Hungarian origin; 3) with Hungarian components that have undergone phonetical changes; 4) borrowed Hungarian phrasemes; 5) translation-loans. The author arrives at a conclusion, that Ukrainian-Hungarian interdialectal contacts are productive ways and means of the Ukrainian Carpathian Region dialects.

P. N. LIZANETS

(*Uzhgorod*)

THE MAIN PRINCIPLES OF COMPILING THE »ATLAS OF THE HUNGARIAN DIALECTS OF TRANSCARPATHIA«

1. FROM THE HISTORY OF LINGUISTIC CARTOGRAPHY

It is a common knowledge that the dialect is one of the variants of the national language. At the same time it is the historical category which development is closely connected with the history of the society. Dialect still is — as A. M. Peshkovsky marked — »the main and the most exciting, uncovering the mysteries of the language life, object of investigation« [1]. That is why the all-round investigation of the dialect belongs to the urgent and important tasks of modern linguistics. The study of the dialect is conducted both in theoretical and linguogeographical aspects. The linguogeographical aspect is rather young. It gives the investigators a valuable and consistent material which helps to deepen and broaden the well-known statements, hypothesis. Linguistic geography had developed from dialectology, but in comparison with the latter it has certain advantages because of its peculiarity, concreteness and descriptiveness. Though linguo-geography appeared in the period of the active use of the comparative historical method, it doesn't substitute this method but adds to it some new, unknown before facts, confirms the hypothesis of the comparative grammar and tackles a great number of new problems. Linguistic geography was the first linguistic science to face the scientists with the language bearers, with the people speaking a certain language and thus it pointed the problem of the connection between language history and the history of the people.

It can be mentioned that linguistic geography in the system of the historical-comparative method is one of the most perspective methods of investigating different dialects of one and the same language and the dialects of the typologically different languages, i.e. it gives opportunity to study interlanguage, interdialectic contacts. The maps of atlas show a descriptive picture of spreading of the appropriate lexemes and sememes, phonetic, morphological, syntactic and other dialectic peculiarities, as well as the foreign layers upon the traditional lexics of dialects. So, these maps show the process of contacting on different levels which — in its turn helps to explain a great number of important questions: 1) the connection of people with the other ethnic groups and languages; 2) the influence and the degree the language had undergone on the part of the people; 3) the state of people's culture on different historical stages of its development.

In modern linguistics one can see several schools or directions in linguistic cartography. The first one is the Romance school of linguogeography that began with the atlas of J. Gilliéron [2] and the Germanic

school of linguogeography with G. Wenker (3) at the head. The school in Switzerland is connected with the names of K. Jaberg and J. Jud. In the years of 1928—1940 they made up the atlas of the dialects of Italy and southern Switzerland [4]. Such linguists as M. Malecki, and K. Nitsch [5], Z. Stieber [6] and others [7], are the representatives of the Polish school of linguistic geography. The Romanian school of the linguistic cartography is represented by several atlases [8].

The original system of cartography and the theory of linguistic atlas had been worked out by the Eastern-slavonic school which published a series of the linguistic atlases [9].

The Ukrainian school of linguistic geography began its existence from the end of the XIX century when the work by K. P. Mikhalkuk [10] had appeared.

The development of the Ukrainian linguistic geography had turned over a new leaf in its development in the middle of the XX century when the work on the »Dialectological Atlas of the Ukrainian Language« had begun. Much work had been done since that time. All the material had been collected, analysed and published. The first volume was published in 1984.

In the Ukrainian linguistics the regional atlases by I. A. Dzendzelevsky [11], V. S. Vaschenko [12], P. N. Lizanets [13] and T. V. Nazarova [14] had been published. Soon the »Atlas of the South-West dialects to the North from the Dniester« by G. D. Shilo and many others would be out of print.

At present the Hungarian school of the linguistic cartography became very popular after the publishing of two regional and all-national linguistic atlases.

The »Atlas of the Hungarian dialects« was published in six volumes during the period of 10 years (1968—1977). The atlas contains 1162 linguistic maps, among which the majority belongs to the lexical ones [15].

This linguogeographical work is the great event in linguistics in general and in the Finno-Ugric studies in particular. It certainly is the valuable manual for the etymologists, historians of the language and ethnographers. The atlas gives the key for interpretation of the ancient linguistic phenomena as in the lexical differences one can see a more ancient dialectic division than can be observed while studying the phonetics and morphology. Parallelly with composing the »All-national Atlas of the Hungarian dialects«, the works on creating the regional atlases went on. In 1959 the »Linguistic Atlas of the Orségi és tetési (south-western part of Zala region HPR)« by J. Végh [16] was published. The authors used in it the combined method of cartography, i.e. the dialectic phenomena are described on the maps with the help of inscriptions and signs.

In 1976 the special regional atlas of 51 maps dealing with the words used for alluring the domestic animals in the dialects of the Shomodyi territory was published [17].

The works on gathering and cartographing the Hungarian dialectic material outside the Hungarian Republic go on. For instance, a great number of works of linguogeographical character are dedicated to the investigation of the Hungarian dialects on the territory of

Yugoslavia. In this connection one must mention Penavin Olga, the Professor of the University in Novy Sad.

In 1966 her research »Atlas of the Hungarian Dialects on the Mu territory in Yugoslavia« was published, in 1969 followed »Atlas of the Hungarian Dialects on the Baranya territory in Yugoslavia«, and in 1972 her third scientific work »The Language of the Hungarian Islets on the Cerejmshigh territory« was out of print. All these three atlases [18] include introduction, where the author describes the main phonetic and morphological peculiarities of the dialects under study, gives the list of the informants and reasons the choice of the settlements. One can find phonetic, morphological and lexical maps in each of the atlases. All linguistic maps are signed. The main drawback of the lexical maps lays in the fact that among them one can find a lot of maps without the lexical, phonetic, morphological oppositions. The number of the settlements on the different territories is different. Thus is the first atlas there are 20 settlements and 140 linguistic maps, in the second — 10 settlements and 117 linguistic maps and in the third — 12 settlements and 118 linguistic maps. In all the atlases the author had made use of the same questionnaire in gathering the material.

In 1978 the new linguistic atlas of the Hungarian dialects on the territory of Yugoslavia under the title »The Linguistic Atlas of the Population on the Seikhel territory in Yugoslavia« [19] was published. The authors were Penavin Olga and Matijevich Lajos. In the atlas the dialects of three settlements had been analysed. This atlas included 280 maps, the majority of which is the lexical ones.

The linguogeographical study of the Hungarian dialects on the territory of Romania had begun. Thus, in 1944 the work »The Dialectological maps of Kluzha and its Territories« by T. Szabó Attila [20] was published. This atlas contains 25 linguistic maps. In 1971 the linguistic atlas by Vőö István »Dialectological Atlas of Seven Settlements« [21] appeared. Here the dialects of seven Hungarian settlements not far from the town of Brassó in Romania are studied. These are the dialects of seven earlier existing settlements: Bácsfalu, Hosszúfalu, Tükros Csernátfalu, Tatrang, Zajzon, Pürkerec situated eastwards the town of Brassó at the foot of the Carpathians. The first four settlements were included into the town of Czeccsele and the other three exist as separate populated points. The Atlas includes 276 linguistic maps, in which all the levels of dialects are shown (lexis, phonetics, morphology). All those atlases had made a great contribution to the regional study of the Hungarian dialects outside Hungary. The dialectologists of Romania who study the Hungarian dialectology, fruitfully gather material for the regional atlases on the territory of Hungarian dialects in southern and western parts of Erdély: Csik (Csíksék), Gyergyó (Gyergyószentmiklós), Udvarhely (Székelyudvarhely), Háromszék (Kézdivásárhely), a Mezőség (Erdélyi Mezőség), Aranyos (Aranyossék).

During the last 20 years the staff of the department of the Hungarian philology actively study the Hungarian dialects on the territory of Transcarpathia (in 1965 the department of the Hungarian philology on the philological faculty of the Uzhgorod State University was formed). Three candidate theses (I. V. Zékány, S. I. Kovtyuk, E. I. Horváth) were successfully defended on the materials of the Hungarian dialects of Transcarpathia. Numerous articles had been written (see the chapter »The List

of Literature«) and, besides, very rich lexical and semantic material had been gathered for the »Dictionary of the Hungarian Dialects of Transcarpathia« which is going to be published in two volumes and contains nearly 10 000 dictionary articles [22]. Beginning from the 70-s we have obtained rather valuable lexical, semantic, phonetic, morphological and syntactical material and undertook the linguogeographical study of these dialects. The first step was to make up the programme-questionnaire.

2. THE PRINCIPLES OF FORMING THE PROGRAMME-QUESTIONNAIRE

Undoubtedly, the compiling of the questionnaire, on which the material will be gathered is very important and responsible part of the work. The formation of the good questionnaire determines the main direction and size of the atlas in future. In the different linguogeographical schools there appeared series of the programme-questionnaires of different forms for gathering the dialectological material. The majority of them is devoted to the study of the phonetic and grammatical peculiarities of the dialects, the minority to the study of the dialectal lexic, and only in separate lexical programmes one can find the questions of semantic character.

The language is the system and that is why one cannot be satisfied with the study of the separate words or their parts. It is necessary to discover the common regularities and the main tendencies of the development of the language (dialect) and the latter is impossible without deep and all-round study of all its peculiarities which are in close interconnection and interaction. »...The substance and the form of the native language« becomes clear only when its appearing and developing is analysed and this is impossible — on the one hand — without a proper attention to its own ancient forms and on the other hand — to the related living and dead languages [23].

Thus, the dialectologist — lexicologist has to put forward first of all the study of the large group of words, connected with each other in the frame of the »semantic field« and it requires from the linguistic geography radical changes of the traditional form of collecting the material, its analysis and cartographying. Having taken into consideration the achievements of home and foreign linguistics as to the description of the lexical level of dialects in existing questionnaires, our own work over composing the »Programme-questionnaire for collecting the Dialectal Lexical Material (magyarisms) in the Ukrainian Dialects of Transcarpathia« consisting of 3545 questions began. Taking into account the experience of composing the programme-questionnaire to the General-Carpathian dialectological atlas which includes 785 questions [24], we began to put together the »Programme-questionnaire for collecting the materials for the Dialectological Atlas of the Hungarian Dialects of Transcarpathia«.

In 1975 the questionnaire of 434 questions for collecting the material on lexic of everyday life was published [25]. The experimental collecting of the lexical and semantic material had been made according to this programme-questionnaire. In the course of the experimental collecting of the material it turned out that the number of questions needed detailization and alteration. The dialectal differences

(oppositions) were not fixed in various questions and new questions on lexics and particularly on semantics appeared. Having analysed the material collected, we compiled the first part of the final programme-questionnaire [26], including 791 questions and 293 illustrations which characterize the dialects under study. According to the programme during 1976—1984 the material had been gathered by me personally and also by the students of the Hungarian department of the philological faculty of Uzhgorod State University during the time of their dialectological practice.

In 1985 the second part of the lexical-semantic questionnaire including 946 questions for revealing words and their semantics and nearly 200 illustrations of different subjects and realies composed by us was published.

Thus, our lexical-semantic programme-questionnaire in two parts includes 1737 questions and more than 500 illustrations. For the facilitation of collecting the material and to preserve the natural answer, the questions in the first and the second parts of the programme-questionnaire are divided into thematic groups; it helps to conduct the thematic conversation. We allot 28 semantico-thematic groups and 26 subgroups. The first part of the questionnaire includes three thematic groups:

I. The lexics of everyday life with 12 subgroups;

II. Peculiarities of the people and the names of their activities with three subgroups;

III. Lexical groups of agriculture with nine subgroups. The second part of the questionnaire includes 25 semantico-thematic groups;

IV. The lexics of wear;

V. The implements, instruments;

VI. National metrology;

VII. Transport and the means of communication;

VIII. Trade and finances;

IX. School, teaching and stationery;

X. Sports, different games, dancing;

XI. Creeds, habits and traditions;

XII. Nature phenomena, relief and hydrorelief;

XIII. Jurisprudence and warfare;

XIV. Social lexics;

XV. Medicine and hygiene;

XVI. Garden plants and flowers;

XVII. The plants and flowers of woods;

XVIII. The plants and flowers belonging to tree stock;

XIX. Colours;

XX. Domestic animals;

XXI. Wild animals, birds, reptiles;

XXII. Bee-keeping, fishing, hunting;

XXIII. Verbs;

XXIV. Adverbs;

XXV. Childrens' lexics;

XXVI. Proper names with two subgroups;

XXVII. Set expressions;

XXVIII. Superstitiousness [27].

Besides pure linguistic factors inside the dialectal system there is a constant psycholinguistic factor restraining the influence of the literary language on dialects. We considered it necessary to pay attention of the interlocutor to the use of the dead words in the spoken language of the older, middle and young generations. The programme includes the questions on the names of nations in different chronological succession which give an opportunity to see development of the lexics of Hungarian dialects not only in synchronic but also in diachronic aspects.

Majority of lexical questions is given in formulation »how is this or that notion, subject named« and the like, but there exist other types of questions for the verbs, adverbs, set word combination. All the semantic questions are given from word to meaning. The supposed answers are given both to the lexical and semantic questions which help the explorers to obtain full and exhaustive answers to the questions, including here the answers for the disclosing the lexical parallelisms (doublets).

If the word is a polysemantic one and its meaning refers to the different lexical sets, this very word is given in the frame of every semantic group and then the question discovering its semantics is given. In this case all the meanings of the known word are suggested and as a result from all these separate meanings one can obtain the semantic microfield.

This way of putting the questions in the programme helps to control the rightness and exactness of the written answers and makes the work of an explorers much easier.

Each of the lexical set is an independent part of the programme-questionnaire but for the convenience the single numeration of questions is given for both parts of the programme.

Questions of the programme concerning fauna and flora are illustrated by Latin correspondings, herbarium and drawings. The practice of collecting the material shows that illustrations, herbarium, photographs make the work of the explorers easier and quicker and what is the most important — they provide the exact answers.

Though the two parts of our programme-questionnaire are assigned mainly for collecting lexical and semantic material, a series of phonetic and grammatical phenomena are reflected in them will be shown on the lexical maps as the index of the cartographed words in supplement.

The method of collecting the material on the programme-questionnaire was active, rarely-passive. The material was obtained by asking several (3—5) persons of different age and sex. Great attention was paid while collecting the lexical material to the discovering of the lexical doublets (parallelisms). We also had made use of the sound recordings, i.e. we recorded the spoken languagé of the native bearers of the dialects under study [28].

3. THE MAIN PRINCIPLES OF CARTOGRAPHY.

The main principles of cartography used in this atlas were worked out in the process of our work on »Atlas of the Lexical Magyarisms and their Equivalents in the Ukrainian dialects of Transcarpathia« [29] and »All-Carpathian Dialectological Atlas« [30]. In 1983 we spoke at the IV International Congress of the Hungarian linguists in Szombat-

hely (Hungarian People's Republic). Our theme was »The Principles of Compiling the Atlas of the Hungarian Dialects of Transcarpathia« and we spoke about the principles of cartography in detail [31]. Certainly, in working out the principles of cartography we tried to make use of the achievements of home and foreign linguistic geography [32]. The theoretical principles of cartography suggested by Moscow [33], Ukrainian [34] and Byelorussian [35] schools are worth paying attention to.

In cartographing the language (dialectal) phenomena in the linguistic geography we distinguish between: a) the special (territorial) discovering of the linguistic element which suggests the existence and the concrete realization of the linguistic facts in the definite point of the real dialectal continuum, and b) the areal projection depicting the territorial discovering of the linguistic facts in the cartographical area. Thus, for example, to name the »foreroom of the house« in the dialects under study such lexemes as: elsőház, elsőszoba, szoba, uccai szoba, nagy szoba, tiszta szoba — are used. This is the territorial (special) approach to the mentioned lexemes. Being put on the map they form the definite areals that constitute their areal projection. Two or more areals identical to the content and form of expressing the element of language reality, form the areal identity. The opposition of the linguistically defined two or more areals in the way of content or form expressing the language element, form the areal difference which is the basis of each map. The binary (binomial), difference is the elementary areal difference, that also could consist of many members. In this case it contains several binomial differences [36].

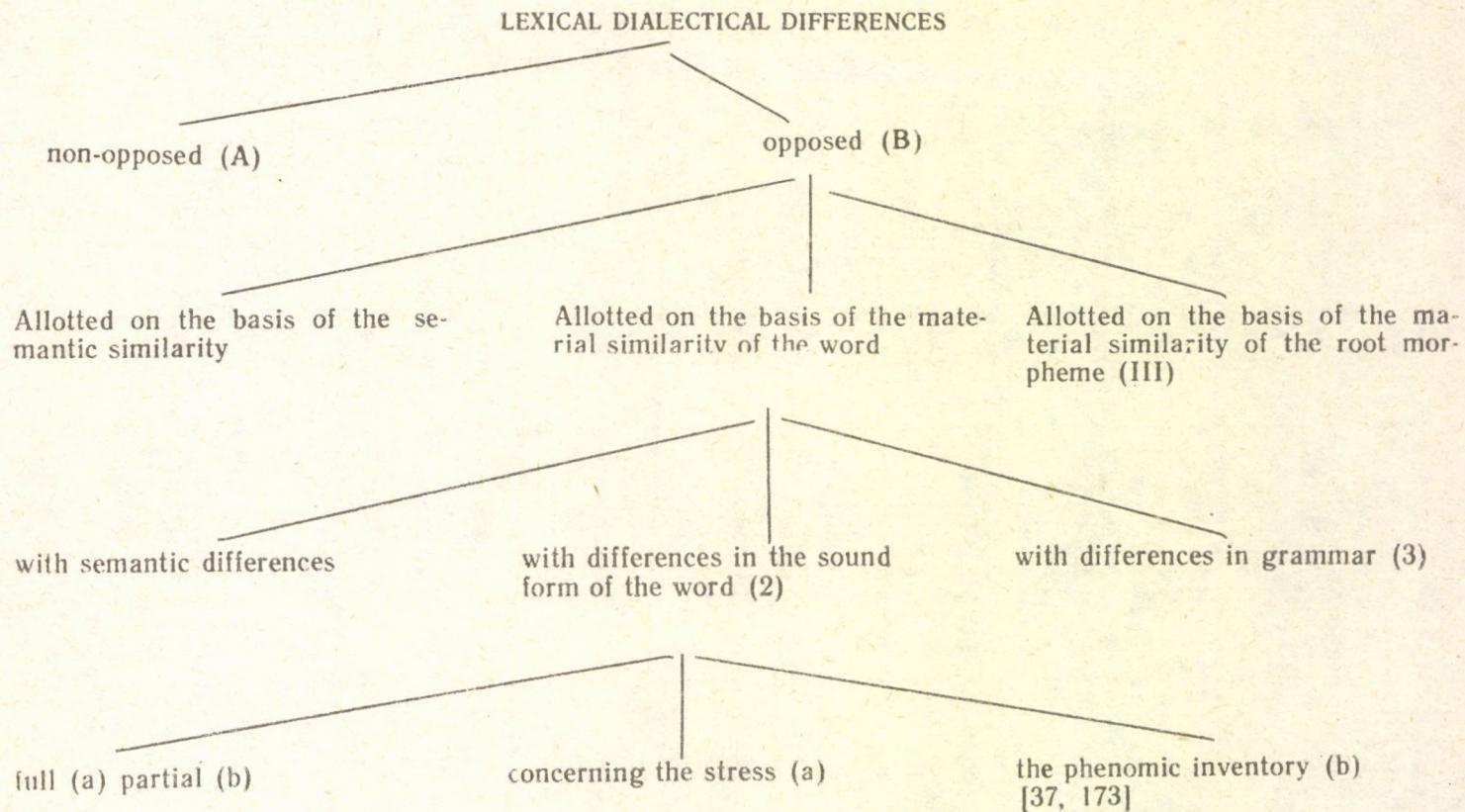
The lexical dialectal differences could be divided into two large groups: I. non-opposed group, when the definite lexeme of one and the same meaning is spread on the dialectal territory or on definite part of dialects with no name in the second part; II. opposed group with different indications. At the scheme it looks this way (see the p. 14).

The main principle of compiling the linguistic map in the »Atlas of the Hungarian Dialects of Transcarpathia« is the graphical differentiation of the multiplanned differences in the frame of the cartographed object with their help of the various types of the graphical means strictly organized concerning their use and intercorrelation.

It is well-known that besides the graphical ways (signs, symbols) the material collected could be transcribed by signs under the numbers of the given populated points.

The transcribing of the signs is a new stage in the linguistic cartography. This method has some positive sides: one can show in detail the phonetic and other word variants with the help of signs. At the same time the textual maps have serious shortcomings: the elements of paradigm, different oppositions, microfields could not be shown on them. The elements of the phonetic and morphological levels are shown on the material of the separate word-representatives and not always give an opportunity to see the real areal of the linguistic element in the zones of interlanguage contacts where the separate lexeme-representatives of the linguistic elements frequently have different areals not rarely explained by extralinguistic factors. Besides, the transcribed signs do not also give the opportunity to generalise the objects of depiction and do not provide the graphical yield of the map.

The sign method of cartography has great opportunities for generalising and synthesis of the material. It helps to show not only the terri-

torial linguistic oppositions but also peculiarities of the structure of language (dialectal) elements, their functioning; it discloses parallelisms and their variants. Sign cartography is a multiplanned one. This feature of depicting the linguistic elements on maps is an inherent line of »Atlas of the Russian Folk Dialects of the Central Regions to the East from Moscow« (1957), »The Dialectal Atlas of Byelorussian Language« (1963) and the »Atlas of the Ukrainian language« (1984). The Moscow school of linguistic geography similarly to the Germanic school with the help of the sign method cartography had worked out its own theory of the linguistic atlas and (with several additions) it was used in the Atlases of Byelorussian and Ukrainian languages.

There also exists the combined method of depicting the language phenomena on the map. It is used mostly on textual maps where a series of language facts could not be shown by signs. Thus, for instance, all-national Romanian and Hungarian atlases are made with the help of signs and regional atlases of these languages with the help of signs and inscriptions.

Regardless of further development and improvement these methods of cartography remain the traditional ones. It means that the compiling of linguistic atlases for the linguist is still connected with a great mechanical work (putting the different figurative signs, inscriptions of dialectal words under the numbers of the populated points, making up the lines-izoglosses, different ciphers and so on). It can be successfully fulfilled with the help of the computer.

The use of computers in linguogeographical studies is a new and perspectives method. Only beginning with the middle of 70-s scientists of different countries made their first attempts to use a computer in the linguistic geography. There are no capital studies or universal programmes on this problem. There are no linguistic atlases (besides the two issues of the »Linguistic Atlas of Europe«) made with the help of the computer. In recent years a great number of works devoted to the automatic cartography would see the world. The activation of scientists in this respect is explained in the first place by the works of many linguists on the »Linguistic Atlas of Europe«.

The Soviet scientists pay much attention to the problem of automatic linguistic cartography. In 1979 in Tallinn the All-Union symposium took place. The theme was »The Mathematical Working up of the Cartographed Materials« and the questions on the use of the computers in coupling the dialectological maps had been discussed [38].

The scientists of the Institute of the Russian Language of the Russian Academy of Sciences, the Institute of Linguistics of The Academy of Sciences of the Estonia, the Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the Ukraine and many other scientific institutions actively study these problems.

Among foreign linguists who work on methods and principles of automatic cartography one can mention Wolfgang Putsche [39], Renate Echophans [40], Gerhard Stäblein [41], Dennis Philips [42], R. Gordonwood [43], Munemasa Tokugowa / Jamamoto Takesh [44], L. Heinrich Cox [45], Carl Ludwig Naumann [46], Paul Janssen [47], Helman Gust / Mever Bernd [48], Herold Händler / C. Ludwig Naumann [49], L. Charles Houch [50] and others.

At the department of the Hungarian philology of Uzhgorod State University the studies on this problem are going on since 1978. A great

number of programmes, and subprogrammes for automatic compiling the linguistic maps is made up. The first steps towards the use of a computer not only in interpretation of linguistic maps but also in compiling the new dialectological maps of different language levels are already taken. The computer gives the map-scheme with the separate language phenomena, makes different calculations and so on. Our small experience convinces that the compiling of dialectological maps with the help of the computer is a very promising direction. The future is with this method of cartography. But the automatic compiling of the linguistic maps today is connected with the solution of a great number of such problems as: a) the modelling of the methods of hand cartography; b) specification of the automatic base of the peculiarities of modern dialects and c) the state of working out the systems of this type of linguistic studies [51].

Taking into consideration that the automatic method needs improvement we had made use of the traditional one in »Atlas of the Hungarian Dialects of Transcarpathia« where as the basis the method of depicting the dialectal phenomena on the map signs is used.

To work out the strict system of figurative signs (symbols) and put them on the map in succession both in the frame of the language levels and interlevel connection is a very important stage in the cartography.

In the »Atlas of the Hungarian Dialects of Transcarpathia« we use the main degrees of opposition: the first, the second and the third.

The oppositions of the first degree are the principal ones. They include the oppositions of different one-root lexemes shown on the linguistic maps as the pointed figurative geometrical signs in the following succession: 1) circle, 2) triangle with the apex upward, 3) square, 4) vertical triangle, 5) vertical rhomb, 6) equilateral trapezium, 7) vertical pentagon, 8) vertical curve linear, 9) curve linear triangle and, 10)

vertical elipsis (● ▲ ■ □ ◆ ▽ △ ▷ ▨)

Let us take, for example, the map N66 »names for wood post of the fence«:

- ágas, ágos
- ▲ szulák
- oszlop
- druga, drugár
- ◆ saránc

The oppositions of the second degree are closely connected with the linguistic maps. It is a common knowledge that in Hungarian language and its dialects the compounds and word-combinations are widely used to get her parallelly with the single-root words to nominate the realias, different notions or phenomena and in the majority of cases they include these single-root words. Those who do not speak Hungarian cannot easily find out whether the word is compound or not, that is why we consider it necessary to treat the names expressed by

the compound lexemes and word-combinations as the oppositions of the second degree and represent them on the linguistic maps by the figurative signs used for oppositions of the first degree but only partially coloured. It is done in the following succession: 1) half-painted from the left side, 2) half-painted from the right side, 3) half-painted from bellow, 4) half painted from above, 5) painted horizontal line in the middle of the sign, 6) painted vertical line in the middle of the sign.

(● ○ ◉ □ ⊖ ⊕ ⊖ ⊕ or ▲ △ ▲ △ ▲ △ ▲ △ and so on).

Thus, for instance, on the map »names for prolonged wood planks used for covering the house roof« are cartographed. Here along with the single-root lexemes zsíndej and léc the composites fazsindely and tetőléc are also used. That is why single-root lexemes are cartographed by painted signs and the exposites — by the figurative signs with the Inside partial painting. Thus, the map № 4 looks this way:

- zsíndely
- fazsindely
- ▲ dránka, dránica
- léc
- tetőléc

As we see the lexical oppositions of the first and second degrees are closely interconnected. This is the main type of oppositions (one-planin areal difference), denoting the name of the map and its place in the atlas. By the oppositions of the first and second degrees all the members of areal difference are represented i.e. language (dialectal) phenomena are reflected with all dialectal differences.

If for the definite name there is no single-root lexeme but the lexeme-composite, it is cartographed by the figurative sign painted partially inside. Thus, for example, on the map N 21 for »naming of the wood door bolt« the single-root word retesz »bolt« and also faretesz »the wooden bolt« are used, then the lexeme-composite fazár »wooden lock« which has no corresponding single-root name. In this case the word retesz is shown by the painted circle and the compound word faretesz — having the common main element retesz — with the same circle painted inside. The next lexeme-composite fazár is shown by, a new figurative sign (in this case-triangle) partially painted inside. The next three single-root lexemes are represented by different painted signs, i.e. the map N 21 looks this way.

● retesz, recet, rekesz	△ toló
○ faretesz	■ fordító
▲ fazár	■ csukó
▲ tolózár	◆ rigli
▲ fa tolózár	

While cartographing the lexeme-composites with the common compound element the main forms were taken into account, i.e. those parts of the compound word which in our opinion, are the main determining ones in the given composites. Thus, for example, on the map N 3g »the names for thatch« are given: szalmatető (thatch), szalmafedél »straw covering« and szalmaház (straw house). All these lexeme-composites with the common compound element szalma are shown on the map by different figurative signs with the same partial painting (\circ Δ \square) because the second compound element (roof, covering house) is the main one. On the map N 61 for »naming of fence made of brushwood« the following composites are used: sövénykerítés (the fence of brushwood), veszszökerítés (the fence of switch) and fonottkerítés (wattled fence). Here we consider the main first compound element to be sövény (the brushwood), vessző (switches) and fonott (wattled), thus we describe these three lexemes by the different figurative signs partially painted (\circ Δ \square).

In cases when one of the compound elements of the name composites is not the determining one and only makes the main compound element more precise by adding to it a small shade, we use one and the same figurative sign with different partial painting. Let us take the map N 4, for example: Here to »Name the anteroom of the peasants house« single-root lexeme szoba (the room) is used and its composites elészoba (anteroom), nagyszoba (the large room), utcai szoba (the room from the street). The single-root lexeme szoba is represented by the painted sign (in our case triangle) and the composites — by the same triangle with different partial painting (Δ Δ Δ).

Dialectal differences which are considered to be of attending circumstances to the main ones, were cartographed as the oppositions of the third degree. They are additional and on the phonetic and morphological levels are closely connected with the cartographical differences of the first and second levels, i.e. the main ones.

To the oppositions of the third degree (of the third level) the phonetic variants and morphological formants (suffixal and prefixal derivatives, grammatical forms, etc) of the cartographed names belong. The oppositions of the third degree are represented on the maps by the same figurative signs as on the main levels but in a contour way. If there are several phonetic and morphological peculiarities, then the different modifications inside the contour sign are given. To denote the oppositions of the third degree the contour figurative signs of the following modification are used: 1) contour sign, 2) contour sign with horizontal line in the middle, 3) contour sign with vertical line in the middle, 4) contour sign with horizontal-vertical line in the middle, 5) contour sign with two horizontal lines in the middle, 6) contour sign with two vertical lines in the middle

\circ \ominus \oplus \oplus \ominus \circ or Δ Δ Δ Δ Δ Δ

and so on.

If certain phonetic or morphological peculiarities cover a comparatively compact dialectal areal, they can be shown on the maps with the help succession of the different linear traits in the following succession: 1) horizontal, 2) vertical, 3) horizontal-vertical, 4) sloping with the lines from the left to the right, 5) sloping with the lines from the right

to the left. If the lines cover the major part of the territory, it refers only to the populated points denoted on the map. The Ukrainian and Romanian dialects partially used on this geographical territory, are fully excluded here.

Thus, the oppositions of the third level as the additional ones signal the certain variants (formants) of the basic original lexeme which are closely or more loosely connected with it and form the multi-level maps... The similar multilevel maps give wide possibilities for the combining on one and the same map the dialectal phenomena genetically different and belonging to different levels of language structure.

If the cartographied notion in the definite populated point has several parallel names, their corresponding signs are put under the number of the populated point from the left of the spread name. The rarely used notion is cartographied by the sign of the smaller size and put from the right of principal cartographical signs. If in the statement there is no the cartographied lexeme or the very notion, i.e. the two-member (binary) territorial opposition is absent, instead of the figurative sign under the number of the populated point the minus (—) is put.

In some cases for the singular fixations the sign × is used and, besides, the lexeme is shown whereas the number of the populated point is given in brackets. If the definite lexeme is a polysemantic and one and the same meaning (three or more) is repeated in the large quantity of the populated points, these meanings are combined by the one common sign with the purpose not, to make the linguistic map overloaded of rative signs. Alongside with the definite sign all the meanings are shown. For instance, the semantics of the lexeme talp »basis of smth« is characterized by five meanings, four of which are used in the majority of settlements. In order not to overload the linguistic map we join them into one common figurative sign (the painted circle). Besides lexical in »Atlas of the Hungarian dialects of Transcarpathia« there are the semantic maps. For the semantic maps we use the same system of the figurative (geometrical) signs. In the definite populated point this or that lexeme has several independent meanings, thus, for each new meaning the different painted figurative sings (● ▲ ■ □ and others) are used in the same succession as the one-root names on lexical maps. If among these meanings there are the principal and additional (more precise) ones, the principal meanings are given by separate painted figurative signs and the additional meanings — by modification of these, signs, i.e. by partial inside painting or contour signs in the succession as the name composites on the lexical maps (● ○ ▲ △). Thus, for example, the lexeme konyty is characterized by four meanings, the second and the third of which make the first one more concrete. In this case the first meaning is presented by the circle partially painted from the left and the third by the circle partially painted from the right. The fourth independent meaning is shown with the help of the painted triangle.

As a rule, the traditional lexics of the peasants everyday life is represented on the maps. On separate maps we have cartographied along with the traditional notions the new words which penetrated into the Hungarian dialects of Transcarpathia from the Ukrainian and Russian languages. Such kinds of maps give a possibility, on the one

hand, to find out with the help of lexemes (sememes) and semantic thematic groups how the lexic of the Hungarian language enriches, and on the other, to see the phonetic adoption and morphological expression of these borrowings on the ground (basis) of the Hungarian dialectal language (see maps NN).

Besides the lexical and semantic maps in the »Atlas of the Hungarian Dialects of Transcarpathia«, the synthetic maps of areals are given. They help to follow the territory of expansion of definite lexical and semantic groups in the dialects studied and to realize a great number of important questions connected with the direct contacts lasting for a long time between these dialects and the neighbouring Ukrainian, Slavonic and Romanian ones on the territory of Transcarpathia. On the maps the oppositions are shown with the help of the lines isoglosses in the following succession: 1) linear, 2) dotted, 3) spotted, 4) dotted-spotted, 5) dotted-double-spotted, 6) wavy-spotted, 7) wavy-double-spotted, (—, —, —, ..., ——, ——, ..., ...).

4. THE CHARACTER OF THE ATLAS.

According to the tradition the linguistic atlases are divided into two principal types as to the language territory they encompass: 1) all-national and 2) regional (territorial). The aim of the all-national atlases is to depict the most important language phenomena on the all-national scale whereas the aim of the regional atlases — to cover the comparatively small territory with the vast network of populated points and show on the maps the most shallow, narrow-local language features which are of great interest for the study of the history of the language and used to make additions to the all-national language atlas.

The gradual development and modernizing of the linguegeographical studies give an opportunity to point out the other types of atlases. This first of all concerns the international and special linguistic atlases. The aim of the international atlases is to study the language phenomena on different levels in the related languages, for example (General Slavonic Linguistic Atlas) or the dialects of typologically different languages, for instance, »The Linguistic Atlas of Europe«. According to the above mentioned atlases the principles of collecting and cartographing of the dialectal material had been worked out, the major part of the material collected and the linguistic atlases compiled [52].

The aim of the special linguistic atlases is the all-round study of the definite group of the phonetic, morphological, syntactical and other dialectal phenomena. Special linguistic atlases can also be international, national and regional. To the international special atlas the »General Carpathian Dialectological Atlas« [53] belongs the aim of which is the all-round study of the carpathisms, their lexical correspondings and doublets in the dialects of the languages of Carpathian areal. To the special regional atlases the »Atlas of the Lexical Magyarism and their Correspondings in the Ukrainian Dialects of Transcarpathia (see the list of literature N 29) in three volumes compiled by us, »The Lin- in the Dialects on the Territory of Shomodyi« (see N 17) and others belong. In the first issues of the regional »Atlas of the Hungarian Dialects of Transcarpathia« the maps consist of two types: 1) lexical maps on which the different names for depicting the definite notion in oppositions are given (these maps show the areal differences in the

realization of the synchronic identical elements, for example, the different lexemes for naming one sememe) and 2) semantic maps, where the different meanings of one and the same word are opposed (the relations between the linguistic elements, the principal opposition of which lay in the types of connections between different units). These maps are the results of the definite interpretation of linguogeographical data.

Alongside with lexical and semantic several linguistic maps are dedicated to cartographing the set word-combinations (phraseologisms), superstitious and onomastic material (proper names).

The further issues of the atlas would be devoted to the presentation of the phonetic, morphological and partially syntactical peculiarities of the dialects under study. The lexical maps in atlas are thematically grouped.

5. THE OUTER FORM OF THE MAPS.

In the first issue of »Atlas of the Hungarian Dialects of Transcarpathia« all the maps are analytical. They show the areals of expansion of the lexical variants and elements of the semantic character of separate lexemes.

The map-blank is made out so that it encompasses not all the territory of Transcarpathia but only its south-western part, where the population of the Hungarian nationality lives.

The right upper space allotted for the legend is a very important component of each map. In the legend the content is described, with the help of which the expansion and opposition of dialectal phenomena are shown. The name of the lexical map in the legend is given in Hungarian, Russian and German languages. Then on the lexical map after the definite geometrical sign the widely spread form of every day language is given. The succession of presenting the main oppositions and figurative signs in a legend is connected with the use frequency of these notions in spoken language and the territory of their expansion.

In the legend of the semantic maps the lexeme with cartographied semantics is shown. Each of the principal meanings is given by separate painted figurative sign and the variants — by partial contour figures in the same succession as the lexemes-composites on the lexical maps. After each figurative sign the semantics of the lexeme mentioned in the legend is given in Hungarian, Russian and German languages.

The most important and the integral part of the linguistic map is its commentaries given on the back side of the previous map, i. e. they are given parallelly with the map (on the next page). In the commentaries to the maps the material necessary for the understanding of the map is given. Here also the material concerning the cartographied phenomenon which did not undergo cartographing is also put. The evaluation of the material collected, the remarks of the informants to the definite language phenomena, the explanations of the explorers and so on are shown as well. To each commentary the number of the map is given and the question is put from the Programme-questionnaire in Hungarian and Russian languages. The common remarks concerning the cartographied notions, which possess the data of the linguistic and ethnographic cha-

racter are given. After the remarks to the whole map, the partial by one sign are characterized, the frequency of the use of lexemes and sememes, the parallel use of lexemes and sememes, their single application and the remarks to the cartographed phenomenon (informators' and explorators') are given.

In the commentaries the informations concerning the use of the cartographical signs, stylistic and other peculiarities of the cartographed names, the sphere of use (age, sex) are shown and, of course, it is pointed out what new words entered the dialects or are entering them. In the next paragraph of the commentaries there is the reference to those maps of the Atlas which contain the compared answers. There is also the reference to the maps of »All-national atlas of the Hungarian dialects« and other regional atlases where the cartographed lexemes and sememes had been fixed.

In the commentaries to the semantic maps after the number of the question in the Programme-questionnaire the key is given to the index which coincide with the order and numeration of the meanings in the Programme-questionnaire. In case of the detailization of meanings in dialectal materials collected to the correspondent number of meaning in the questionnaire, the double numeration is suggested; for example, 1 (the main meaning), 1.1, 1.2, 1.3 (additional meaning) and so on. If new meanings appear (not foreseen in the questionnaire), they obtain the following numbers (compare maps NN 342, 343, 354, 360 and others).

The second part of the commentary consists of the full index made up in accordance with the increasing numbers and types of phonetic transcription. The unity of the numbers of populated points is possible in the case if the same lexemes follow one another in the same phonetic or morphological expression.

The order of representing the material in indices of lexical maps is the following: the number of the populated point, the lexeme with the remarks and the explanations in brackets for instance see the map N 17: 1. hászfőügye, 2. föd, 3—4. hászfőgye, 5. föd, 6—7, hászfőgye (gyak.), föffd (ritk.)...

The index to the semantic maps includes: the number of the populated point, lexeme (name) in transcription, number (numbers) of the meanings according to the index key given in commentary. If necessary, the semantic nuances not included into the index key are shown in brackets. As in the indices to the lexical maps the unity of the populated points is given in case when they follow one another with one and the same meaning, phonetic and morphological name expression (see maps NN 360, 365 and others).

In many cases the illustrations typical for the names of the territory with the cartographed names are given in order to intensify descriptiveness and the illustrative material in the form of proverbs and sayings is suggested. The main reasons for doing this are the absence of the lexical and semantic oppositions, fixation of non-opposed answers accounting for the inexact formulation of the questions and so on. The whole noncartographed material adds to the information contained in the maps of the atlas. We present it in the third (the last one) issue of the atlas and the same way as in commentary and index to the lexical and semantic maps.

6. THE NETWORK OF THE POPULATED POINTS.

The material for cartography had been collected on the territory of the Hungarian dialects of Transcarpathia (the Ukraine) in 36 populated points of 7 districts of the region, namely: southern part of Uzhgorod (8 p.p.), southern part of Mukachevo (3 p.p.), Beregovo region (12 p.p.), south-western part of Vinogradovo (8 p.p.), the villages of Okrugla, Solotvino (Tyachevo region), the village of Vishkovo (Khust region) and in two populated points situated in Rakhovo — Kobiletskaja Polyana and Delovoe, where the population of the Hungarian nationality is located only in eight groups.

Out of them 29 points are mainly populated by the Hungarians and in 7 of villages (Vishkovo, Delovoye, Kobyletskaya Polyana, Solotvino, Okrugla, Tekovo, Rakosino) the majority is represented by the Ukrainians and the people of the Hungarian nationality.

The lexical and semantic material collected in these villages was compared with the corresponding lexemes and sememes in the neighbouring Ukrainian dialects and it gave possibility to follow the history of the marginal interdialectal contact of the Ukrainians and Hungarians, see the development and the change in the words semantics. The existence of the comparable lexemes and sememes in the Hungarian and Ukrainian dialects is proved by the reference to the published »Atlas of the Lexical Magyarisms and their correspondings in the Ukrainian Dialects of Transcarpathia (the Ukraine)« in three volumes.

The majority of the populated points is not situated near the central roads and railways but more or less evenly on the whole territory. The most populated network is that of the settlements on the border of the different typical dialects, i.e. in the places of the most dialectal variants and on the territory where a comparatively large part of the population of the Hungarian nationality lives (Beregovo region, southern part of Uzhgorod and Vinogradovo regions). The network of atlas includes the following populated points:

1. Shishlóc	19. Muzsaly
2. Homok	20. Dercen
3. Shalamon	21. Nagybereg
4. Nagyrát	22. Vári
5. Helmec	23. Oroszi, Sárosoroszi
6. Szalóka	24. Tiszakeresztúr, Keresztúr
7. Tiszaágtelek	25. Csetfalva
8. Nagydobrony	26. Fertősalmás
9. Bótrágy	27. Péterfalva
10. Hetyen	28. Fanesika
11. Beregrákos	29. Salánk
12. Szernye	30. Gyula
13. Kaszony	31. Tekeháza
14. Csomonya, Csongor	32. Vishk
15. Rafajna	33. Kerekhegy
16. Gát	34. Szlatina
17. Kisbégány	35. Kabola Poljána
18. Badaló	36. Terebes

BIBLIOGRAPHY

1. Пешковский А. М. 1959. Объективная и нормативная точка зрения на язык. (*Peshkovsky A. M. The Objective and normative viewpoint on the language*). — In: *Peshkovsky A. M. Selected Works*, Moscow, 51—52.
2. Gilliéron J. et Edmont E. 1902—1910. *Atlas Linguistique de la France*. Paris.
3. Wenker G. 1895 *Sprachatlas des Deutschen Reich*. Marburg.
4. Jaberg K.-Jud J. 1928—1940. *Sprach — und Sachatlas Italiens und de Südsschweiz Zofinger*.
5. Walecki M.-Nitsch K. 1934 *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* (The Atlas of the Polish language near Carpathians). Kraków.
6. Stieber Zdz 1956—1964 *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny* (The Linguistic Atlas of the ancient Lemkowschina, I—VIII. Lódz—Wrocław).
7. — 1957—1970 *Maly atlas gwar polskich* (The small atlas of the Polish dialects). I—XIII. Wrocław—Warszawa—Kraków. 1980—1984 *Atlas gwar bojkowskich, pod kierunkiem Janusza Riegera* (The Atlas of the Boikovsky Dialects under the editorship of J. Riegera). Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Lódz, I—IV.
8. Petrovci E. 1956—1969 *Atlasul Lingvistic român, serie nouă* (The Linguistic Atlas of the Romanian language). Vol. I. Bucureşti. Pop S. 1958 *Atlas Linguistique romain* Metodz, publication et interpretation de cartes: Orois, VII. Weigand G. 1909 *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*. Neiescu, Petru, Rusu Grigore, Stan Jonek 1969 *Atlasul of the Romanian language of the Maramures region*. vol. I. Bucureşti. Pop S. *Micul atlas lingvistic roman*. Serie nouă (The Linguistic Atlas of the Romanian language), I—III. Pop S. 1934 *Din Atlasul linguistica al Romaniei: Dacoromania* (The Linguistic Atlas of the Romanian language), VII.
9. Вопросы теории лингвистической географии (Аванесов). (The Questions on the theory of the Linguistic Geography (under the editorship of Avanesov R. I.). Moscow; 1957 Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы (под. ред. (Аванесова Р. И.). (The Atlas of the Russian Folk Dialects of the central Regions to the east of Moscow / under the editorship of Avanesov R-I)). Moscow; 1963 Дыялекталагічны атлас беларускай мовы (The Dialectological Atlas of the Byelorussian language). Minsk; 1984 Атлас української мови/ за ред. Матвіяса І. Г./ (The Atlas of the Ukrainian Language / under the editorship of Matviyas I. G.). vol. I. Kiev.
10. Михальчук К. 1972 Наречия, под наречия и говоры Южной России в связи наречиями Галичины (The Dialects of the South Russian in connection with the dialects of Galichina). — The works of the ethnographic — statistical expedition to the West of Russia / under the editorship of Chubinsky P.). vol. VII.
11. Дзензелевський И. О. 1958—1960 Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Dzendzelevsky I. O. The Linguistic Atlas of the Ukrainian Folk dialects of the Transcarpathian region of the Ukr. SSR), p. I—II. Uzhgorod.
12. Vaschenko B. С. 1962 З історії та географії діалектних слів (Vaschenko V. S. From the History and Geography of the Dialectal Words). Kharkov.
13. Лизанець П. М. 1970—1976 Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР (Lizanets P. M. The Atlas of the lexical magyarismus and their correspondings in the Ukrainian dialects of the Transcarpathian region of the Ukr. SSR), p. I—III. Uzhgorod—Budapest.
14. Назарова Т. В. 1985 Атлас говорів нижньої Прип'яті (Nazarova T. V. The Atlas of the dialects of the Lower Pripyat). Kiev.
15. A magyar nyelvatlasz kérdőíve 1950 (The questionnaire of the atlas of the Hungarian language). parts I—II. Budapest; A magyar nyelvjáráslat atlasza 1968—1977 (The Atlas of the Hungarian dialects). vol. I—VI. Budapest; about the structure and the character of this atlas in detail see our reviews in. «Вопросы языкоznания», 1969, N5, pp. 127—131 and also in «Мовознавство» (Linguistics), 1973, N6, pp. 86—88.
16. Végh, József 1959 Orségi és hetési nyelvatlasz (Linguistic atlas of Orségi and hetesi). Budapest.
17. Balogh Lajos — Király Lajos 1976 Az állathangutánzó igék, hivatók és terelők Somogyi nyelvatlasza (The regional atlas of the words used for alluring the domestic animals in the dialects of the Somogyi territory). Budapest.
18. Penavin Olga 1966 A jugoszlávai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza (Atlas of the Hungarian dialects on the Muravidék territory in Yugoslavia). Budapest;

- 1969 A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza (Atlas of the Hungarian dialects on the Baranya territory in Jugoslavia). Ujvidék; 1972 A Szerémségi magyar szigetek nyelve (The Language of the Hungarian Islets on the Sremshig territory). Nyert, N 79. Budapest.
19. Penavin Olga—Matijevics Lajos. A Jugoszláviai székelytelepek nyelvatalosa (The Linguistic Atlas of the Seikhe territory Population in Jugoslavia). Ujvidék, 1978.
 20. Szabó T. Attila 1944 Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképe (The Dialectological Atlas of Kluzha and its Territories), Kolozsvár.
 21. Vöö István 1971 Hétfalú nyelvjárási atlasza (Dialectological Atlas of Seven Settlements). Kolozsvár.
 22. Lizanec P. M., Kótyuk Sz. I. 1978 »A Kárpátontúli magyar nyelvjárásk szótárá«-nak szerkesztési elveiről (The principles of compiling the »Atlas of the Hungarian dialects of Transcarpathia«). — MNy, LXXIV. évf. 4. sz. Budapest. pp. 433—440.
 23. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. — Маркс—Энгельс (Engels F. Anti-Dühring vol. 20. p. 333.
 24. Вопросник Общекарпатского диалектологического атласа (Лизанец П. М., Закревская Л. В., Клепикова Г. Ц.) 1981 (The Questionnaire of the All-Carpathian dialectological atlas (Lizanets P. N., Zakrevskaya J. V., Klepikova G. P.). — In the book: »All-Carpathian dialectological atlas. The questionnaire». Moscow. pp. 35—10. Лизанец П. М. Принципи укладання та побудови программопитальника для збирання матеріалів до «Загальнокарпатського діалектологічного атласу» (Lizanets P. M. The principles of compiling the programme-questionnaire for collecting the material to the »All-Carpathian dialectological atlas«). — In the book »The linguistic works», N 61, 1979, pp. 39—46.
 25. Lizanec P. M. 1975 Kérdőív a kárpátontúli magyar nyelvjárássok életviteli szókincsének gyűjtésére (Lizanets P. M. (The questionnaire for collecting the lexicons of everyday life in the Hungarian dialects of Transcarpathia). Uzhgorod, (1975).
 26. Lizanec P. M. 1976 Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK Kárpátontúli területe magyar nyelvjárássainak dialektológiai atlaszához (Lizanets P. M. The Programme for collecting the material. The Questionnaire to the Dialectological Atlas of the Hungarian dialects on the territory of Transcarpathia). part I, Uzhgorod. 200 p.
 27. Lizanec P. M. 1985 Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK Kárpátontúli területe magyar nyelvjárássainak dialektológiai atlaszához (Lizanets P. M. The programme for collecting the material. The questionnaire to the Dialectological Atlas of the Hungarian dialects on the territory of Transcarpathia) part II, Uzhgorod.
 28. About the method of collecting and explaining the material in detail see in: Лизанец П. Н. 1976 Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межязыковые связи (Lizanets P. M. The Hungarian borrowings in the Ukrainian dialects of Transcarpathia. The Hungarian—Ukrainian contacts). Budapest. pp. 200—205.
 29. The mentioned atlas had been published in three parts. The first part is included into the book: Lizanec P. M. 1970 Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok (Lizanets P. N. The Hungarian—Ukrainian language contacts). Uzhgorod. It consists of 180 linguistic maps; the second part is presented in the book: Лизанец П. М. 1976 Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья (Lizanets P. M. The Hungarian borrowings in the Ukrainian dialects of Transcarpathia). Budapest. It includes 210 linguistic maps. The third part under the identical title as the second one is published in Uzhgorod, 1976 and contains 140 linguistic maps. In three parts of the »Atlas« there are 530 linguistic maps, 410 of which are lexical, 77 semantic, 27 maps-isoglosses and 16 united maps. Besides, see the articles: Лизанец П. М. Основні принципи картографування мадяризмів в українських говорах Закарпатья / на матеріалі регіонального атласу / (Lizanets P. M. The main principles of cartography of magyarisms in the Ukrainian dialects of Transcarpathia) on the material of the regional atlas). — In the book: Works of the XIII republican dialectological conference. Kiev, 1970, pp. 174—17 Also his: Принципы построения «Атласа лексических вегеризмов и их соответствий в украинских говорах Закарпатья»(The principles of compiling the »Atlas of the lexical magyarisms and their correspondings in the Ukrainian dialects of Transcarpathia«) — In; Report theses to the III International Finno—Ugric Congress, part I. Tallin, 1970, p. 145. Also his: Принципы построения лингви-

- стического атласа венгерских заимствований в украинских говорах Закарпатья. (The principles of compiling the linguistic atlas of the Hungarian borrowings in the Ukrainian dialects of Transcarpathia) — »Acta Linguistica«, part I. Tallin, 1975. pp. 637—641. Also written by the same author: A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényiszavainak fő térképezési elvei (The main principles of cartographing the Hungarian borrowings in the Ukrainian dialects of Transcarpathia). — Magyar Nyelvjárások, 1970. XVI. Debrecen. pp. 273—277; 1974 A nyelvföldrajzi aspektus a nyelvek közötti kapcsolatok vizsgálatában (Linguogeographical aspect in the study of interlanguage contacts). Nyelvtudományi Közlemények Budapest, N 1, vol. LXXV, pp. 103—123. By Lizanets P. M. 1978 Лингвогеографический аспект в изучении межъязыковых контактов (Linguogeographical aspect in the study of the language contacts). Acta linguistica, vol. XXVIII. Budapest. pp. 263—292.
30. Лизанець П. М. 1978 Основні принципи картографування карпатизмів і їх лексичних відповідників у загальнокарпатському діалектологічному атласі The main principles of cartographing the carpathisms and their lexical correspondings in the All-Carpathian dialectological atlas. — In the book: The problems of study the dialectal lexics and phraseology of the Ukrainian language. Theses to the republican scientific conference. Uzhgorod. pp. 182—184. Also his: 1979 Основные принципы картографирования карпатизмов и их лексических соответствий в ОКДА (The main principles of cartographing the carpathisms and their lexical correspondings in the AKDA). — In the book: Refferential materials on AKDA, N 2. Moscow. pp. 11—20. Finally, by the same authors 1984 Основные принципы картографирования в «Общекарпатском диалектологическом атласе (ОКДА)» (The main principles of cartography in »All-Carpathian dialectological atlas (ACDA)«). — In the books of III All-Union conference on the theoretical questions of linguistics »The types of the linguistic community and methods of their study«. Theses. Moscow. pp. 88—90.
31. Лизанець П. М. 1983 Принципи построения «Атласа венгерских говоров Закарпатья (The principles of compiling the »Atlas of the Hungarian dialects of Transcarpathia«). — In the book: IV International Congress of Hungarian linguists. Szombathely. pp. 121—122.
32. See in »Literature« the linguistic atlases published abroad under NN 2—7, 16—21.
33. See: Atlas of the Russian Folk dialects of the central regions to the east of Moscow. — The questions on theory of linguistic geography, pp. 232—250.
34. 1984 Atlas of the Ukrainian language vol. 1. Kiev. 1956 The Ukrainian Linguistic Geography. Kiev.
35. Atlas of the Ukrainian language. p. 12.
36. See about this in detail in the »Atlas of the Ukrainian language p. 10—14.
37. The questions on theory of linguistic geography, p. 173.
38. 1979 Symposium of mathematical processing of cartographic data (Summaries). Tallin.
39. Putschke, Wolfgang. 1969 Über ein Computerprogramm zur Herstellung von sprachkarten. — Germanistische Linguistik I. Marburg/Lahn; Also his: 1972 Planung einer Projektdurchführung: Automatische Kartierung des Atlas Linguaum Europae. — Germanistisch Linguistik 4. Marburg/Lahn; Also his: 1975 Automatische Kartierung. — In: Asweinen u.d.: Atlas Linguarum Europae. Introduction Assen.
40. Schophaus, Renate 1969 Automatische Herstellung wortgeographischer Karten. — Niederdeutsches Wort 9.
41. Stäblein, Gerhard 1976 Das Computerprogramm Printermap zu Herstellung von Charoplethen — Kasten. — Kartographische Nachrichten, 26.
42. Philips, Dennis 1978 Project de traitement automatique de l'atlas dialectométrique des Pyrénées centrales. Toulouse-Jeddal.
43. Wood, Gordon R. 1969 Dialectology by computer. International Conference on Computational Linguistics, Preprint, N 19, Stockholm.
44. Tokugawa, Numemasa / Takest: Jamamoto. 1967 An attempt to draw a linguistic map with a computer. — Mathematical Linguistics, 40.
45. Cox, Heinrich L. 1973 Printer und Plotter in der Linguistischen Kartographie. Ein Beitrag zur komputativen sprachgeographie. — Leuvense Bijdragen 62, Louvain; Also his: 1975 Statistische quantificatie in de cartografische methode in de volkstunde. — Volkskundig Bulletin 1, Amsterdam.
46. Naumann, Carl Ludwig 1976 Grenzüge der Sprachkartographie und ihrer Automatisierung. — Germanistische Linguistik 1—2 Marburg/Lahn.

47. Jansen, Paul 1974 Ein Verfahren zur suffindung von Izoglossen bei automatisch hergestellten Sprachkarten. — Niederdeutsches Wort 13.
48. Gust Helmar / Bernd Meyer 1973 Programm zur automatischen Sprachkartographie für den »Klein Deutschen Sprachatlas«. — Deutscher Sprachatlas. Marburg / Lahn.
49. Händler, Herold / Carl Ludwig Naumann 1976 Zur Automatisierung der Izoglossen-finding. — Germanistische Linguistik, 3—4, Marburg / Lahn.
50. Houch, Charles L. 1967 A computerized statistical methodology for linguistic geography. — Folia Linguistica 1. Amsterdam: Mouton.
51. See in detail in: Lizanets P. M., Peshtchak M. M. 1979 Automatic coupling of the dialectological maps. — Symposium of mathematical processing of cartographic data (Summaries). Tallin. pp. 56—58.; Лизанец П. М., Богдан О. И. 1982 Лингвогеографическое исследование украинско-венгерских междialeктных контактов с помощью ЭВМ «Linguogeographical study of the Ukrainian—Hungarian interdialectal contacts with the help of a computer). — In the book: The lexics of the Ukrainian language in its connections with the neighbouring Slavonic and nonslavonic languages. — Theses of the republican scientific conference. Uzhgorod, pp. 132—133; Лизанец П. М. 1981 Современные методы исследования лингвистической географии (Modern methods of study the linguistic geography). — In the book: Conference on the questions of dialectology and the history of the language (Modern linguogeography and the problems of interlevel interaction in the history of the language), vol. 1. Moscow, pp. 62—63.
52. Ld. Atlas Linguarum Europae. vol. I. Assen, Van Gorcum, 1983.
53. The first volume of the »All-Carpathian atlas« including 71 linguistic maps with all additional material had been published.

Лизанец П. Н.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ «АТЛАСА ВЕНГЕРСКИХ ГОВОРОВ ЗАКАРПАТЬЯ»

Р е з ю м е

В статье рассматривается история вопроса, т. е. дается краткая характеристика лингвистических атласов, вышедших в различных странах. Особое внимание уделяется венгерским общенациональному и региональным атласам. Далее речь идет о целях и задачах «Атласа венгерских говоров Закарпатья», принципах построения программы-вопросника, по которой собирался материал, методике картографирования, а также внешнему оформлению карт. Трехтомный атлас включает более 1200 лексических, семантических и синтетических карт, на которых представлены фигурными знаками диалектные явления, легенда карты, комментарии и индекс слов. Сеть атласа включает 36 населенных пунктов Закарпатской области.

PAPP GYÖRGY

(Üjvidék)

A TISZA HELYNEVEINEK GYŰJTÉSI, FELDOLGOZÁSI TAPASZTALATAIRÓL

Az ungvári első tudományos konferencia határozatainak értelmében nekem a vonatkozó gyűjtési tapasztalatok összefoglalása jutott feladatomul, amelyek nehezen határolhatók el az alkalmazott feldolgozási elvektől.

Témámmal kapcsolatban a következőkkel kívánok foglalkozni: néhány elvi, módszertani kérdéssel, korábbi kutatásaim körülmenyeivel, az elvonatkozhatató, általánosítható tapasztalatokkal, noha egy gyűjtési útmutatót már kézhez kaptunk.

1. Én a tiszai helynevek terminust ma is legalább annyira vitathatónak, értelmezésre szorulónak tartom, mint a tiszai víznevek kifejezést, mert ha az utóbbi nagyon leszűkítí értelmezését, az előbbi legalább ennyire nyitottan, elhatárolatlanul hagyja a jelölt térszíninforma, tereptárgy mineműségét. Az egyezményesség érdekében viszont mégis egyetlen szakszót kell, kellett elfogadnunk, a gyakorlati kétségek pedig előbb-utóbb pontosabb meghatározásokhoz vezetnek.

Az élő és a kihalt névanyag, a szinkron és diakron feldolgozás megkülönböztetése, elhatárolása szerintem a területi körülhatárolhatósággal azonos súlyú probléma, amelyről tanácskozásunkon is kevés szó esett, főleg azzal a másik követelménnyel együtt, hogy több gyűjtőterületen többnyelvű adattárban kell gondolkodnunk, s a magyar alapú, hangsúlyú anyagrendezés ellenére sem tekinthetünk el a más nyelvű szinkron—diakron szempontú alakváltozatoktól.

Az egy- és többnyelvi szinonímia kérdésének tisztázása, a névalakok és a jelölt minőségek összerendelése, egymásra vetítése tehát megkerülhetetlen, annál is inkább, mert a folyami víznevek, akár a folyóvölgy és -környék helynevei bizonyos tekintetben sajátosak a kül- és belterületi helynevekhez viszonyítva, s ennek mind a gyűjtés, mind a feldolgozás elveiben tükrözöndnie kell. Egyik fő sajátosságuk, hogy a szűk parti, horizontális kiterjedésű jelölt egységek, nevek közül kevés a csak helyi érdekkű, elterjedettséggű, s a névalkotók, névhasználók térben is eltérő szempontjai kis térben rétegződnek egymásra, a jelöltek rendszerét is eltérően tagolva. Ami például Magyarkanizsa (Kanjiža) lakosai számára analitikusan Pilóták, Horgász-tanya alja, Vízitelep, Strand, az a törökkanizsaiak számára csak Kanizsa alja, Falu alja, a hajósok Kikötőnek nevezik, a régi tutajos időkben pedig Tutajállás volt.

Mindez arra enged következtetni, hogy a jelölt pontok, a jelölt minőségek rendszeréből kell kiindulnunk mind szinkron, mind pedig történeti alapállásból, és azt kell eldöntenünk, melyek valóban a jelölt pontok, objektumok, illetve hány névalak, egy vagy több nyelv változata vonatkozható egyazon jelöltre, mikor mutatnak viszont eltérő jelölési tago-

lódást. Pl. a Martonosnál az 1700-as évek második felében előforduló Belov-berdő (a szerbhorvát Belo brdo-ból származik, Fehér-halom jelentésben) csak egy szakaszát nevezte meg annak a meredek löszpartnak, amelyet ma Szirteknek neveznek.

2. Én a tiszai helyneveket egy 13 települést magában foglaló közigazgatási egység, a kanizsai kommuná (község) földrajzi neveinek részfeladataként kezdtem gyűjteni. A gazdag, változatos anyag, valamint a névalakoknak a határnevekétől elterő nyelvi viselkedése, ragozása arra készítettet, hogy a Tiszát külön területi egysékként dolgozzam fel, nem pedig az érintett települések adattáraiban, ahol rejtve maradnak a belső összefüggések. A magyar mellett a szerbhorvát névanyagot is felgyűjtöttem, viszont mivel szinkron adattár közzététele volt a célom, csak az első és jellegzetes előfordulásokat tüntettem fel történeti alakokként. Kutatásaim eredménye két típusú feldolgozásban is megjelent. (A Tisza víznevei az országhatártól Adorjánig, Hungarológiai Intézet Tud. Közl. Újvidék, 1974. 18. sz. 25—44. Illetve: Kanizsa és környéke földrajzi nevinek adattára, II. kötet, Újvidék, 1989. 125—139). Később, de időközben is egyéb vajdasági közigazgatási egységek tiszai helyneveinek gyűjtéséhez, feldolgozásához fogtam (Zenta, Ada, Mohol, Péterréve, Becse stb.).

3. A kutatási módszerek, a kutatómunka megszervezése és szakaszai valószínűleg nem lehetnek teljesen azonosak minden kutatópontron, folyószakaszon. Kutatóterületemen, Jugoszláviában a Tisza jellegzetesen alföldi, alsó szakaszú, tapasztalataim is ilyen térségeken hasznosíthatók.

3.1. Az, hogy a történeti vagy az élő névanyagot kezdjük-e előbb gyűjteni, nem lényegi kérdés, az már inkább, hogy ajánlatos a kettőt szétválasztani munkánk elején, mert más-más előkészületeket, felkészülést kívánnak. Én a továbbiakban a szinkron gyűjtéssel foglalkozom.

3.2. Az első gyűjtőút előtt nemesak megfelelően részletes térkép beszerzésére, tanulmányozására van szükségünk, hanem az adott folyószakasz megbízható földrajzi, vízrajzi leírására is. Ebből tájékozódhatunk, hogy milyen térszínformák, partkonfigurációk, képződmények várhatók (vannak-e szigetek, meredek partok, zátonyok?), avagy milyen földrajzi köznevek fordulhatnak elő. Másrészt a kutatómunka parti kiterjedése is megítélhető belőle, s a kutatólapok kérdéseit is ilyen előtanulmányok révén tehetjük árnyaltabbá.

A kutatandó szakasz vízijárművön való végigjárására mindig szükség van, még helyi gyűjtőknél is. Ha egyszer tehetjük meg, akkor inkább az adatok ellenőrzésénél tegyük, valamelyik jó adatközlőnkkel.

3.3. Az adatközlők kiválasztásánál valójában egy igen szűk rétegre számíthatunk a teljesség igényével. A vízi, illetve víz felé való tájékozódás finom léptékű eszköztára ugyanis, tapasztalatom szerint nem a határnevekhez hasonló közkincs, mert a tájékozódás szükségessége is keveseket érintett, érint ma is. Az adatközlők információi nem is helyettesíthetők egymással. Mást tud a halász, révész, a parti munkálatokat végző kubikos, kövező, hajós, gátör, sporthorgász. A halászok — a régiekből jó egy-két matuzsálem él még — sem tartoztak azonos hierarchiához. Vidékünkön három fajtájuk dolgozott: a kishálós halászok helyhez, adott szakaszhoz kötődnek, kötődtek, vagy az ún. halásztanyákhoz, ahova bérletük szolt. A nagyhálós halászok valamely közigazgatási egység (város, község) teljes folyószakaszán dolgoztak, használt neveik tehát

nem az apró részleteket, hanem a nagyobb összefüggéseket jelölik. Voltak aztán a Tisza nagy, akár 100 kilométeres hosszán közlekedő, a halászathoz kapcsolódó foglalkozásúak, pl. a fisérek. Közülük, az Al-Tiszán, Bitó János volt a legjelesebb, kis könyve (BITÓ JÁNOS, Az én kiskirályságom, Szeged, 1930?) gyűjtésünknek egyik nélkülözhetetlen forrása. Ezeknek névhasználatában, amint a hajósokéban is a térbeli ismétlődés még nagyobb vonatkozásai jutnak kifejezésre, tapasztalataik általánosságával összhangban.

A révészek (számuk már megsappant) ismét csak kis területi egységet ismernek, de sajátosan, alaposan, a partkövezők a talajminőségeket, partformákat, a gátörök, tapogatók halászok, pásztorok az árterületet stb.

34. Tapasztalataim szerint ugyanazokhoz az adatközlőkhöz többször is vissza kell menni. Először a főbb tájékozódási pontokat tartalmazó térképvázlattal, amely állhat a kanyarulatokat követő két párhuzamos vonalból, a jobb és a bal partnak megfelelően. Ebbe északról délre, keletről nyúgatra haladva¹ le lehet írni a mondottakat, miközben informátorunk képzeletben magán a folyón halad. A vízjáró emberek maguk is kitűnő térképet készítenek. Van egy a birtokomban, amely naiv festményként a hidakat, jelesebb parti fákat, parti létesítményeket is rögzíti rajzosan, sőt a medermélyiséget is sok helyen. A következő alkalommal már újabb adatokat is tudunk adatközlönktől kapni, főleg ha többen vannak együtt, és kiegészítik, helyesbítik egymást, másrészt ilyenkor vetíthetők egymásra a különböző nyelvi adatok, a jelölt pontok szerint.

A jelölt térszíninformák, tereptárgyak, minőségek jellemzését én csak harmadik alkalommal végeztem el adatközlőimmel, ha erre volt lehetőség, s ekkor kértem az esetleges névmagyarázatokat, néprajzi vonatkozásokat is.

3.5. Kedvező helyzetben van a gyűjtő, ha kutatásait szülőhelyén, lakóhelyén végezi, s az érintett folyószakaszról vannak legalább laikus, általános ismeretei, de tartalmi vonatkozásokban, a jelöltek földrajzi, vízrajzi természetét illetően akkor is alaposan kell tájékozódunk, s ez fokozottan érvényes az ismeretlen terepen. Tisztáznunk kell, milyen típusú köznévi alapelemek várhatók. Ehhez az Útmutatóban felsorolt tipológiát tovább kell finomítanunk, két fő irányban:

3.5.1. A helynévi alapelemek, köznevek vonatkozásában, amelyeknél el is kell választanunk egymástól a különböző térszinteket, térszínformákat: magát a folyót, a partot, az árterületet, holtágakat és a gátrendszeret, mert mindeneknek sajátos névanyaga lehet. A szűkebb értelemben vett vízneveknél számba kellene venni egy tanulmányban a lehetséges taxonómiat és a jelölt minőségeket is. Mi az, hogy orr (Sziget orra) far (Sziget fara), csorgó stb. Külön a nyelvjárási, régies vagy idegen alakokat is: föle (pl. Kurta-föle), Slaje, Pilóták stb.

3.5.2. Ugyanezt el kell végezni a megkülönböztető elemek, előtagok vonatkozásában is. Egyrészt a jelentéstartalom tisztázásáért (pl. a Katrás-sarok katrás eleménél), másrészt ezáltal újabb nevékre bukkanhatunk. Ha megtaláljuk a Kurta-föle, Kis-Dudás, Kis-sziget, Kis-Limány, Nagy-porond alakokat, a szimmetria törvényei szerint fel kell tételeznünk, hogy van Hosszú-föle, Nagy-Dudás (a gózhajóknak ezeken a helyeken kellett

¹ Illetve a folyás irányában haladva.

a révészeknek jelzésekkel adniuk), Nagy-sziget, Nagy-Limány, Kis-porond is. Van vagy volt.

Külön figyelmet kell szentelnünk a medermélységeknek, a mederfejnél részeinek, illetve az eseményneveknek is.

3.6. Egy településhez tartozó folyószakasz neveit nem arányosan ismerik az adatközlők. Gyűjtőterületemen mindenig a felső szakaszt ismerik jobban, talán azért, mert mindenig a folyással ellentétes irányban mentek halászni, horgászni. Következésképp az alsó szakaszokat a szomszédos település adatközlőitől is meg kell kérdezni, sőt akár a teljes szakaszét is.

4. A nevekhez kapcsolódó háttérinformációk, asszociációk gyűjtésének terjedelmével kapcsolatban nagyon nehéz általános tapasztalatokat összegezni. Az viszont bizonyos, hogy minél több adat, leírás, néprajzi, eredménytő magyarázat kerül a névcikkekbe, vállalkozásunk végterméke annál nagyobb érdeklődésre, többirányú hasznosításra számíthat. Néha egészen véletlenül rendkívülien érdekes utalásokra bukkanunk egy pusztta partszakasz után érdeklődve is: ott süllyedt el 1948-ban egy vízmalom (Péterrénél), itt jártak át a levegőben a boszorkányok (Martinosnál), itt kellett a pendelyből tépett darabot az iszapba temetni, amikor a szemmel verettek mentek az ún. víznéző asszonyhoz (Törökkanizsa).

5. A feldolgozás, a névcikkek kiépítése, szerkezete olyan kérdések, amelyekkel külön tanulmányoknak kellene, kell foglalkozniuk, amintazzal is, milyen térképek kerüljenek az adattárakra, illetve az összesítő teljes műbe. Meggyőződésem, hogy a névanyagot szakaszonként is fel kell dolgozni és közzétenni. Ebben a fázisban viszont elkerülhetetlen a jelölből való kiindulás, vagyis a folyással megegyező irányú számozás, amely a névcikkekben is szerepel utalásként, és csak néhány szöveges jelzetet tesz szükségessé, pl. a településneveket. Ezt talán a mellékelt térképvázlatom jól bemutatja. Igaz, én a térképhez tartozó tanulmányban a szűkebb értelemben vett víznevekkel foglalkoztam.

Папп Дьердь

ИЗ ОПЫТА СБОРА И ОБРАБОТКИ ГИДРОНИМИИ р. ТИСЫ

Резюме

Автор обращает внимание на разграничение понятий «географические названия р. Тисы» в широком плане и «гидронимия р. Тисы» — в узком плане. Далее делится опытом сбора гидронимов и их обработки. Он подчеркивает, что к сбору материала нужно тщательно готовиться: составить сначала детальную схему-карту р. Тисы или ее участков, иметь возле себя хорошего местного информатора, с которым необходимо сначала пройти пешком по берегу Тисы и собрать все географические названия, а после — лодкой плыть посредине реки и все увиденное записывать, вплоть до изменения глубины реки на разных ее участках. Собранный материал обработать согласно разработанных принципов.

ТКАЧЕНКО О. Б.

(Киев)

К ВЕНГЕРСКО-МОРДОВСКИМ ЯЗЫКОВЫМ СВЯЗЯМ

На основании того, что в настоящее время о них известно, мордовские языки относятся к финно-угорским языкам, наиболее отдаленным от венгерского. Об этом свидетельствуют в особенности количественные данные этимологических связей лексики венгерского и мордовских языков [5].

Из 609 венгерских корневых слов с точно установленным финно-угорским происхождением 410 (т. е. 67,2%) связаны с обско-угорскими соответствиями, 260(42,7%) — с пермскими, 215(35,3%) — с прибалтийско-финскими, 164(26,9%) с мордовскими, 160(26,3%) — марийскими, 156(25,6%) — с саамскими, 126(20,7%) — с самодийскими. Конечно, дальнейшие исследования могут обнаружить новые венгерско-мордовские словарные соответствия (ср. наличие 31 мордовского слова с не полностью доказанной связью с венгерскими). В частности, автором данной работы установлено соответствие между венгерским *élni* «житься» и мордовским /эрзя и мокша/ эрямс (<*элямс) «т.ж.», а также связанными с ним морд. Э эльнемс «развиваться (<быть оживленным, живым>», морд. М элэ «да /утвердительное/ /<живет /есть/ /», не отраженное современными этимологическими словарями [2,70; 4, 134—143]. Он же обосновал сохранение в мордовских языках соответствия венгерскому *ete* «самка /свины/» в виде компонента *-te* /<*ete/ в мордовском /Э, М/ лишме «лошадь» (**lasa* /лошадь/ + +**ete* /самка/ «кобылица»/ [3, 182]. Однако поскольку новые этимологические связи могут быть обнаружены и между венгерскими словами и словами других финно-угорских языков, может измениться только число соответствий. Степень лексической близости венгерского и мордовских языков вряд ли изменится.

При своей лексической отдаленности мордовские языки не лишены важных типологических сходств с венгерским в области грамматики. Так, из всех финно-пермских языков только мордовские имеют, подобно венгерскому (и угорским языкам в целом, а также самодийским), объектное спряжение. Мордовские языки имеют специальное указательное склонение, начало которому, очевидно, было положено до сих пор сохраненным употреблением своеобразного постпозитивного артикля (из указательного местоимения), что также в отличие от всех остальных финно-пермских языков сближает мордовские языки с венгерским, имеющим препозитивный определенный артикль указательно-местоименного происхождения. Подобные существенные типологические сходства чаще всего являются следствием длительных и тесных контактов. Поскольку в историческую эпоху существования венгерского и мордовских языков они отсутствуют, а исторические сведения более древних периодов ничего не говорят о контактах венгерского и мордовского этносов, то единственным пока источником, позволяющим пред-

положить возможность подобных контактов в доисторическое время, остается только анализ доступных языковых фактов, установленных лексических венгерско-мордовских соответствий на фоне связанных с ними параллелей из других родственных языков.

Сопоставление статистических (количественных и процентных) данных, касающихся взаимосвязанной венгерской и мордовской лексики в ее отношениях с наиболее широкими и все более узкими финно-угорскими (уральскими) изоглоссами, куда входят те или иные венгерско-мордовские соответствия, позволяет прийти к допустимым предположениям относительно возможных венгерско-мордовских языковых контактов в прошлом.

Исходя из принципа глоттохронологии, можно полагать, что к древнейшему периоду относятся, как правило, случаи наиболее широких лексических изоглосс, охватывающих соответствия из всех групп более узкой (в данном случае — финно-угорской) и более широкой (т.е. здесь уральской) семьи. Сюда относятся венгерско-мордовские лексические параллели с соответствиями из всех остальных [5] финно-угорских языковых групп — обско-угорской, пермской, марийской, прибалтийско-финской, саамской без (—) или в сочетании (+) с самодийскими соответствиями. В основном ко все более поздним периодам, по-видимому, относятся случаи, где венгерско-мордовские лексические параллели выступают в сочетании с соответствиями из четырех, трех, двух или одной финно-угорской группы без (—) или в сочетании (+) с самодийскими соответствиями.

К наиболее позднему хронологическому слою относятся скорее всего венгерско-мордовские лексические соответствия, не имеющие параллелей в других финно-угорских языковых группах, но могущие иногда иметь самодийские соответствия.

Не ссылаясь на конкретные примеры, приведем данные по шести намеченным глоттохронологическо-изоглоссным срезам. Для них характерно то, что, независимо от того, сколько финно-угорских групп представлено в изоглоссах вместе с венгерско-мордовскими соответствиями (5, 4, 3, 2) в целом в каждом из срезов представлена вместе с самодийской семьей или без нее лексика из всех финно-угорских языковых групп (венгерской, мордовской, обско-угорской, пермской, марийской, прибалтийско-финской, саамской). Только в группе, где с каждым венгерско-мордовским лексическим соответствием связана параллель лишь из I финно-угорской группы (без самодийских соответствий или с ними), отсутствуют полностью лексические параллели из саамского языка. Все остальные языковые финно-угорские группы представлены и здесь. Другой особенностью лексических изоглосс, связанных с венгерско-мордовскими лексическими соответствиями, представляется то, что наиболее частотными и представительными (в количественном и процентном отношении) в них, помимо венгерских и мордовских соответствий, являются параллели из обско-угорских и самодийских языков. С учетом всего вышесказанного можно представить результаты проведенного статистического анализа в следующей схеме, где — (минус) означает отсутствие (в данном случае самодийских параллелей), а + (плюс) наличие таковых.

При известной условности приведенных подсчетов, связанной с тем, что временами бедные параллелями изоглоссы могут восходить к относительно древним периодам, следует все же считать, что в основном

уменьшение лексических связей, свидетельствующее о все большем расхождении языков, связано с более поздними периодами, а увеличение — с более древними, а не наоборот. Ввиду этого можно считать, что данная схема отражает в значительной степени динамику развития венгерско-мордовских связей во времени. В ней обращают на себя внимание два обстоятельства: 1) длительное сохранение высокого удельного веса изоглосс со включением самодийских лексических соответствий: в трех изоглоссно-глоттохронологических срезах они составляют от 47 (почти 50) % до 41—42% и только в четвертом их число падает до 32% (все же около 1/3), только в двух последних их процент становится ничтожно мал (13%); 2) большое место занимают вплоть до последней 6-ой группы, где речь идет о сугубо венгерско-мордовских соответствиях, и обско-угорские лексические параллели: 79—85% (в изоглоссах с 4 ф.-уг. параллелями до 42—46%, нигде не опускаясь ниже этого уровня (т.е. около половины соответствий).

Рассмотрение данных количественных взаимоотношений между разными группами финно-угорских языков и самодийскими языками, вовлечеными в соучастие с венгерско-мордовскими лексическими соответствиями, как представляется, позволяет прийти к следующим предварительным заключениям.

Общее число венгерско-мордовских лексических соответствий — 164 (100%). Из них:

соответствий с параллелями из остальных 5 ф.-уг. групп (+самодийские параллели)
45 (27%), где —

соответствий с ф.-уг. параллелями (+самод. параллели) — 24 (53%)

соответствий с ф.-уг. параллелями (+самод. параллели) — 21 (47%)

соответствий с параллелями из 4 ф.-уг. групп (+самод. параллели) —
32 (19%), где —

соответствий с ф.-уг. параллелями (+самод. параллели) — 19 (59%), из которых —
--

соответствий с ф.-уг. параллелями (+самод. параллели) — 13 (41%), из которых —
--

с об.-уг. парал- лелями — 15 (79%)	без об.-уг. па- раллелей 4 (21%)
---------------------------------------	-------------------------------------

с об.-уг. па- раллелями 11 (85%)	без об.-уг. па- раллелей 2 (15%)
-------------------------------------	-------------------------------------

соответствий с параллелями из 3 ф.-уг. групп (+самод. параллели) —
33 (20,1%), где —

соответствий с ф.-уг. параллелями (+самод. параллели) — 19 (58%), из которых —
--

соответствий с ф.-уг. параллелями (+самод. параллели) — 14 (42 %), из которых —

с об.-уг. па- раллелями — 8 (42%)	без об.-уг. па- раллелей 11 (58%)
--------------------------------------	--------------------------------------

с об.-уг. па- раллелями 10 (71%)	без об.-уг. па- раллелей 4 (29%)
-------------------------------------	-------------------------------------

соответствий с параллелями из 2 ф.-уг. групп (+самод. параллели)
31 (19,9%), где —

соответствий с ф.-уг. параллелями (+самод. параллели) — 21 (68%) из которых —

соответствий с ф.-уг. параллелями (+самод. параллелями) — 10 (32%), из которых —
--

с об.-уг. параллелями 12 (57%)	без об.-уг. параллелей 9 (43%)	с об.-уг. параллелями 5 (50%)	без об.-уг. параллелей 5 (50%)
соответствий с параллелью из I ф.-уг. группы (\neq самод. параллели) 15 (9,1%), где —			
соответствий с ф.-уг. параллелью (—самод. параллели) — 13 (87%), из которых —		соответствий с ф.-уг. параллелью (+самод. параллели) — 2 (13%), из которых —	
с об.-уг. параллелями 6 (46%)			
без об.-уг. параллелей 7 (54%)		с об.-уг. параллелями 1 (50%)	без об.-уг. параллелей 1 (50%)
соответствий с 0 параллелями из других ф.-уг. групп (\neq самод. параллели) 8 (4,9%), где —			
соответствий (—самод. параллели) — 7 (87%)		соответствий (+самод. параллели) — 1 (13%)	

Носители прамордовского идиома принадлежали к той группировке финно-пермских племен, которая наиболее рано отдалилась от носителей праугорских диалектов (в том числе протовенгерского). Этим объясняется относительно большее в целом (по сравнению с мордовскими) количество пермских и даже прибалтийско-финских соответствий с венгерским (и обско-угорскими). О давности отделения мордовских языков от угорских и венгерского говорит также и то, что в тех, — очевидно, наиболее древних, — венгерско-мордовских соответствиях, где они выступают в сопровождении параллелей из всех финно-угорских языковых групп или уральских языков, очень высок процент соответствий с самодийскими параллелями (около половины всех случаев).

Затем через известный промежуток времени, — по-видимому, не слишком длительный (за это время количество слов, связанных с самодийскими, уменьшилось меньше, чем на 10%), — прамордовский идиом снова сблизился с праугорскими (в том числе с (прото)венгерским). Это произошло тогда и на той территории, когда и где вместе с протовенгерским выступалprotoобско-угорский, самодийский протомордовский и частично (особенно в начальный период) (прото)-саамский. О присутствии последнего и одновременно о его сравнительно раннем удалении с упомянутой территории говорят абсолютные цифры и процентные данные об участии саамских параллелей в отмеченных выше изоглоссных параллелях: если в изоглоссах с 4 лексическими параллелями (кроме венгерской и мордовской) без самодийских соответствий из 19 изоглосс 14 (74%) имеет саамскую параллель, а с самодийскими соответствиями из 13 — 11 (85%), то уже в изоглоссах с 3 параллелями (в процентах) наличие саамских параллелей снижается соответственно до 53 и 50%, в изоглоссах с лексическими параллелями из двух финно-угорских групп соответственно — до 38% и 30%, а в изоглоссах с параллелью из одной финно-угорской группы в обоих случаях равняется 0%. Очевидно, в этот период на соответствующей территории, — по-видимому, недалекой от места первоначального расселения угров, — сложился языковой союз из близко- и дальнеродственных уральских языков, куда наряду с угорскими в их двух основных ответвлениях (протовенгерского и protoобско-угорского) вошел

также самодийский, а первоначально и саамский, также прöttомордовский идиом. Характерно, что в этом союзе место его составных частей было разным. Если довольно рано из него вышел саамский, то гораздо более прочными были связи носителей будущих венгерского, обско-угорских, мордовских и самодийских языков, о чем свидетельствуют хотя бы приведенные выше цифровые и процентные данные, относящиеся к их общим лексическим изоглоссам. Для того, чтобы судить о глубине языковых связей, конечно, недостаточно одних количественных показателей лексики. Важно также знать, насколько весома лексика, так сказать, в качественном отношении, насколько важные, элементарно необходимые понятия она обозначает. Рассмотрение венгерско-мордовских лексических соответствий второго периода венгерско-мордовских контактов, когда оба идиома, прöttовенгерский и прöttомордовский (еще не распавшийся на эрзянский и мокшанский), выйдя из финно-угорской общности (т.е. первого периода их контактов), вошли в особый финно-угорско-самодийский союз, по всей видимости, не противоречит выводу о длительности и существенности данного периода венгерско-мордовских языковых связей. С этой точки зрения особенно интересны венгерско-мордовские соответствия второго периода именно в его конечной фазе, там, где венгерско-мордовские соответствия (при наличии или отсутствии самодийских) связаны с этимологическими параллелями из трех-двух финно-угорских языковых групп. Здесь венгерско-мордовские соответствия, связанные с обско-угорскими, самодийскими, а также вместе с ними частично с саамскими и (видимо, пережиточно) с другими, обозначают, безусловно, наиболее важные понятия, касающиеся элементарно существенных действий, родства, частей тела людей и животных, названий светил, орудий и т.п. Ср. лишь некоторые выборочно приводимые примеры: венг. *nyél* — морд. Э, М *недь* «рукоятка» (обуг., пф., саам.; самод.); венг. *toll* — морд. Э *торго*, М *толга* «перо» (обуг., перм., саам.; самод.); венг. *fej* «голова» — морд. Э, М *не* «конец» (обуг., перм., пф.; самод.); венг. *fagy* «мороз» — морд. Э, М *паломс* «гореть; мерзнуть (о теле)» (обуг., пф., саам.); венг. *nő* «женщина; жена» — морд. Э *ни* «жена» (обуг., саам.; самод.); венг. *fő* «вариться, кипеть» — морд. Э *пиемс*, М *пимс* «свариться» (обуг., саам.; самод.); венг. *hó* (*hónap*) «месяц» — морд. Э, М *ков* «луна; месяц (время)» (обуг., пф.; самод.); венг. *alszik* — морд. Э, М *удомс* «спать» (обуг., саам.); венг. *múlik* «проходить» — морд. Э, М *молемс* «идти» (обуг., саам.). Приведенные выборочно слова (в целом их значительно больше) свидетельствуют о глубине и серьезности венгерско-мордовских, а вместе с ними и обско-угорско-самодийских контактов. Это позволяет с большей уверенностью допустить, что отнюдь не случайным было и появление во всех данных языках и такой яркой объединяющей всех их грамматической черты, как появление объектного спряжения. Расхождение в его формах и особенностях функционирования объясняется в основном, очевидно, тем, что хотя предпосылки для его образования могли возникнуть еще в период финно-угорской (уральской) общности, полностью как особое грамматическое явление оно сложилось в группе хотя и родственных, но уже распавшихся и частично (например, в случае финно-угорских и самодийских) далеко разошедшихся языков. То, что в этот период между венгерским и мордовским идиомами не возникло особой лексической и грамматической близости объясняется, видимо, тем, что, хотя они и входили в общий

языковой союз, однако располагались в нем не в непосредственной близости. Не исключено, что ближайшим соседом мордовского идиомы были в этот период самодийские языки, что способствовало выработке в них общей грамматической черты, особого сказуемостного изменения имен. Подобное общее грамматическое явление в двух дальнеродственных семьях языков (при его отсутствии в настоящее время в языках, их окружающих) вряд ли могло возникнуть в них совершенно случайно и независимо. Наличие длительных контактов между мордовскими и самодийскими языками, подтверждаемое лексикой, позволяет обоснованно предположить, что эта черта возникла именно в период и в результате контактов между данными языками.

Наиболее поздний слой венгерско-мордовских соответствий относится к третьему, последнему периоду венгерско-мордовских языковых контактов. Перерыв между вторым и третьим периодом был гораздо более длителен, чем между первым периодом, когда связи между протовенгерскими и протомордовскими говорами происходили еще в рамках не распавшейся финно-угорской языковой общности, и вторым, когда венгерско-мордовские контакты имели место в границах предполагаемого угорско-мордовско-самодийского языкового союза. О значительно большей хронологической протяженности перерыва между указанными периодами свидетельствует то, что количество лексических соответствий с самодийскими соответствиями за это время уменьшилось в 3—4 раза (с 41—42 — 32 до 13%). В начале этого нового, уже сугубо венгерско-мордовского сближения по инерции сохранялись единичные связи с отдельными финно-угорскими языками (около половины (46—50%) из них приходится на обско-угорские языки). В конце же возникли исключительно венгерско-мордовские языковые контакты, о которых свидетельствуют лексические соответствия (лишь в одном случае с самодийской параллелью), наличествующие только в венгерском и мордовских языках.

Очевидно, это последнее венгерско-мордовское сближение произошло после повторного отрыва протомордовского идиома от угорских, в том числе венгерского, а вместе с ними самодийских языков, когда предки современных мордовцев, эрзи и мокши, переселились на занятую ими, исторически засвидетельствованную, территорию в нынешней Центральной России и Поволжье и окончательно сложились в особую финно-угорскую языковую общность. В группу мордовских племен еще входили вместе с предками нынешних эрзи и мокши, другие, впоследствие славизированные, мордовские племена, мурома и мещера. Именно здесь, в непосредственном соседстве с территорией мордовских племен, — а, возможно, частично и на самой этой территории, — у венгров вновь возникли уже чисто венгерско-мордовские языковые контакты, связанные с тем, что венгры в своем движении на запад вошли в соприкосновение с древнемордовскими племенами, которые в свою очередь значительно раньше, чем венгры, вышли из угорско-самодийского-мордовского языкового союза и передвинулись на запад. Очевидно, именно мордовцы были последними финно-уграми, с которыми непосредственно контактировали венгры перед тем, как окончательно оторваться территориально от других финно-угорских народов и стать своеобразным финно-угорским островом, окруженным со всех сторон неродственными народами.

Связи только между венгерским и мордовским (мордовскими)

языками были, видимо менее длительными, чем контакты предшествовавшего периода. Однако и они оставили свои глубокие следы, во всяком случае в лексике, в виде небольшого количества слов, связанных тем не менее с обозначением существенных понятий и явлений. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что среди этих слов значительная часть является глаголами и прилагательными, которые, как известно, менее интенсивно заимствуются (или совместно складываются) в контактирующих языках. Ср.: (из венгерско-мордовских соответствий с одной финно-угорской параллелью из других языковых групп) венг. *forog* «поварачиваться» — морд. Э *риув'гамс*, М *пуворямыс* «поварачивать» (обуг. (манс.)); 2) венг. *nyugszik* «отдыхать; спать» — морд. Э *нүвсемс*, М *нувамс* «древать»; (хант.) (и полный перечень сугубо венгерско-мордовских соответствий, включая одно с самодийской параллелью) 1) венг. *össze* «друг к другу, вместе; (префикс) с-(ко-)» (*összeadólik* «складываться; сложиться») — морд. Э *весе* «весь» (самод.: нган. *bánsa* «весь», баша «целый»); 2) венг. *kemény* — морд. Э, М *кеме* «крепкий, твердый; строгий»; 3) венг. *ménpus* — морд. Э, М *менель* «небо»; 4) венг. *széd* «собирать, рвать» — морд. Э, М *синдемс* «сломать»; 5) венг. *csúcs* «острие; вершина» — морд. Э, т'шот'шаиа «вершина»; 6) венг. *segít* — морд. Э, т'шагод'емс «помогать»; 7) венг. *siet* «спешить» — морд. Э *чиемс* «бежать»; 8) венг. *szomorú* «печальный, грустный» — морд. Э *сюмордомс* «убиваться, горевать; сокрушаться, плакать». Обращает на себя внимание, что среди приведенных мордовских соответствий явно преобладают засвидетельствованные только в эрзя-мордовском языке: на них из общего числа 11 соответствий из мордовских языков приходится 8, т.е. 73%, тогда как на мокша-мордовские соответствия всего 3, т.е. 27%. Это свидетельствует о том, что венгерско-мордовские контакты происходили скорее всего на землях эрзи, а также на территории мещеры [1, 223] в языковом отношении, видимо, более близкой эрзе, чем мокше.

Как известно, общее в лексике наиболее быстро при контактах возникает в области конкретного, предметного. Следовательно, хотя приведенных общих сугубо венгерско-мордовских лексических элементов немного, преобладание среди них глаголов и прилагательных говорит о многом, заставляя предположить, что связи венгров и мордовцев могли быть или весьма длительными, или чрезвычайно интенсивными, а, возможно, и тем, и другим. О том же говорит существование в венгерском и мордовских языках такого важного общего понятия, как «небо»: венг. *ménpus* — морд. Э, М *менель*. В венгерском это слово употребляется как синоним к другому слову *éг* с тем же значением. В мордовских языках данная лексема стала единственным обозначением этого понятия. Правда, не исключено, что данное слово в венгерском и мордовских языках является общим заимствованием из древнеиранского, — ср. авест. *mainyu* — «дух, небо» (новоперс. *mino* «небо, рай»). Однако даже если это так, факт совместного заимствования важного слова, очевидно, первоначально с религиозным значением (о чем говорят прежде всего венгерские данные, — ср. венг. *tempyubementel* (рел.) «вознесение», *tempyuei* «небесный; райский; великолепный, божественный») свидетельствует о глубоких контактах венгров и мордовцев в такой важной области древней духовной жизни, как религия.

Таким образом, рассмотрение доступных нам в настоящее время фактов языковых связей между венграми и мордовцами в древности

говорит о том, что эти связи могли быть длительными, глубокими и неоднократными. Ввиду того, что указанные контакты оставили следы пусть количественно и не особенно многочисленные, — многое способствовало тому, чтобы они стерлись, — но качественно глубокие и весомые как в венгерском, так и в мордовских языках, они заслуживают того, чтобы привлечь в себе большее внимание науки, чем это было до сих пор. Дальнейшие исследования должны помочь установить более точно как время, так и место проявления этих контактов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рот А. И. Венгерско-восточнославянские контакты. — Будапешт, 1973.
2. Ткаченко О. Б. Вопросы мордовской этимологии. — Вопросы финно-угроведения. (Сыктывкар. Тезисы докладов на XVI конференции финно-угроведов). — Сыктывкар, 1979.
3. Ткаченко О. Б. Мерянский язык. — Киев, 1985.
4. Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. — Киев, 1979.
5. A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. — Bp., 1967—1979.

Tkatschenko O.

ZU UNGARISCH-MORDWINISCHEN SPRACHBEZICHUNGEN

Zusammenfassung

Ungarisch und (Ersja-/Mokscha) Modwinisch zeigen als die meist voneinander entfernten finnisch-ugrischen Sprachen gleichzeitig wichtige gemeinsame typologische Züge (objektive Konjugation im Ungarischen und im Mordwinischen, bestimmter Artikel im Ungarischen-bestimmte Deklaration im Mordwinischen). Kaum zufällig entstandene können diese Züge als vermutliche Folgen ihrer Kontakte in der Vergangenheit angesehen werden.

Die aufmerksame glottochronologische Analyse der etymologischen Entsprechungen im Ungarischen und im mordwinischen Wortschatz mit Einbeziehung der anderen uralischen Sprachangaben erlauben folgende Schlußfolgerungen zu ziehen:

1) nach dem Zerfall der finnisch-ugrischen Sprachgemeinschaft gehörten Ungarisch und Mordwinisch einen gewissen Zeitraum hindurch zusammen mit Obugrischen, Samojedischen und teilweise auch Lappischem zu einem Sprachbund, in dem gemeinsame lexikalische und grammatisch-typologische Eigenschaften dieser Sprachen entstehen konnten;

2) vor der endgültigen Trennung der Ungarn von anderen verwandten Völkern waren eben Mordwinen letzte Finnougrier, die ihre Nachbarn waren, was in der gemeinsamen Lexik der beiden Sprachgruppen seine Spuren hinterlassen hat.

DR. HOLGER FISCHER
(UNIVERSITAT HAMBURG)

A HUNGAROLÓGIA HELYZETE NÉMETORSZÁGBAN

1. Szerződéses alapok

A Magyarország és a Német Szövetségi Köztársaság közötti kulturnális kapcsolatokon belül a tudományos kapcsolatok nem csupán egy természetes alkotóelemet jelentettek, hanem mindig kiemelkedő területet alkották az együttműködésnek. Kimondottan a politikailag nehéz időszakokban jött létre a tudományban egy a politikai és társadalmi rendszerek határain túlmutató szellemi együttműködés és szembesülés, egymás közötti egyetértés és egymás iránti megértés.

A tudományos kapcsolatok kiépítésének alapjait egy több tényezőből álló szerződésrendszer biztosítja, amely a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek folyamán jött létre. Ehhez a szerződésrendszerhez tartoznak például a Kulturális együttműködési megállapodás (1978), a Megállapodás a természettudományos-technikai együttműködésről (1987), valamint egy Megállapodás a diplomák kölcsönös elismeréséről (ekivalenciájáról) (1989), amelynek alapján a tanulmányi eredményeket és a végzettséget a felek kölcsönösen elismerik.

A tudományos kapcsolatokat az intézmények tekintetében magyar részről mindenekelőtt a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, valamint a Magyar Tudományos Akadémia bonyolítja le. Német részről elsősorban a Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG), a Deutscher Akademische Austauschdienst (DAAD), az egyetemek, a tudományos alapítványok és társaságok, mint pl. az Alexander von Humboldt Stiftung és a Südosteuropa-Gesellschaft, továbbá a politikai pártok alapítványai vesznek részt ebben a tevékenységben.

Néhány számadat szolgáljon a tudományos kapcsolatok mennyiségi mutatóinak illusztrálására:

— csupán a DAAD-program keretében minden évben mintegy 350 német tudós utazik Magyarországra és közel 450 magyar tudós Németországba;

— az egyetemek közötti együttműködési szerződések száma az 1980-as 6-ról immár 44-re (1989) emelkedett;

— a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Hamburger Egyetem együttműködésének tíz esztendeje (1980—1990) során 164 hamburgi kolléga látogatott Budapestre és 120 budapesti kolléga járt Hamburgban, az együttműködésben 18 tudományos szakterület vesz részt, 25 közös kollokviumot rendeztek, 282 tudományos előadás hangzott el és az együttműködés eredményeként mintegy 100 publikáció jelent meg.

Az egykori NDK és Magyarország között korábban fennált tudományos kapcsolatokat az új Németországban messzemenően felváltották, ezért az itt vázolt tudományos kapcsolatok a jövőben még intenzívebbé fognak válni.

Ézek a kapcsolatok a hungarológia fejlődésére is serkentőleg hattottak.

2. A hungarológia-fogalom fejlődése

Itt természetesen felmerül a kérdés, hogy tulajdonképpen mi a »hungarológia« fogalmának a jelentése.

A nyolcvanas években intenzív vita folyt a hungarológia-fogalomról. A hetvenes évek végén még általában a hungarológiát a magyar filológiával tekintették azonosnak, nagyjából a nyelv- és irodalomtudomány értelmében. Egy másik értelmezés ezt a tartalmat kiegészítette a néprajz tudománnyal. Így használja ma ezt a fogalmat a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság is, és hivatalos folyóiratában, a Hungarológiai Értesítőben ezt a gyakorlatot követi. Magyarországon valószínűleg a hungarológiai szakemberek többsége is osztja ezt a véleményt. Közben kialakult az a felfogás, miszerint a hungarológia a magyarság egészére vonatkozó szellemtudományi disziplínák teljességét foglalja magába. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a hungarológia fogalmát a kutatók tovább tágítják a társadalomtudományi disziplínák bevonása révén, valamint annak interdiszciplináris, regionális szaktudományként való értelmezésével. Ebben a felfogásban a hungarológia fogalma mind a magyar filológiát, mind az országismeretet (Landeskunde), vagyis a magyar történelmet, kultúrtörténetet, néprajzot, politológiát, gazdaságtudományt, szociológiát és földrajzot magába foglalja. A hungarológia legutóbb említett meghatározása a hamburgi finnugor tancéken már néhány éve e gyakorlatot jelenti.

A külföldön élő, nem magyar származású hungarológusok jelentősen eltérő nézőpontjai bizonyára hozzájárultak a fogalom nyolcvanas években lezajlott bővítéséhez. De nem szabad elfelejteni, hogy ez a korszerű meghatározás a hungarológia tartalmáról a német nyelvterületen 1916-ra nyúlik vissza, amikor Gragger Róbert Berlinben írakta a hungarológia alapköveit.

3. Történeti visszatekintés

Gräffer Róbert budapesti professzor kinevezésével a Berlini Egyetemen 1916. augusztus 15-én alakult meg az első magyar nyelv- és irodalomtudományi tanszék Németországban. 1917 decemberében ezt a tanszéket, illetve szemináriumot tovább bővítették, megnövekedett programmal a Berlini Egyetem Magyar Intézete-ként (Ungarisches Institut an der Universität Berlin) működött tovább. A Porosz Kultuszminisztérium memorandumában foglaltaknak megfelelően a külföldi tanulmányokon túl a nyelvészeti és irodalomtudomány mellé a következő szaktudományok csatlakoztak: történelem, ország- és népismeret, jog- és államtudomány, népgazdaságtan és művészeti. Maga Gräffer is ezt írta programszerű nyilatkozatában: »Magyarországot itt a maga teljességeiben kell kulturális problémaként megragadni. Így tekintendő esetünkben a szűkebben értelmezett tudományos kérdéseken (nyelv, történelem, kultúra) kívül minden gazdasági, szociális, politikai vagy művészeti probléma is...« (Gräffer 1921, S. 3–4).

A húszas évek elejére a könyvtárak finn, észt és ural-altáji részleggel egészítették ki, s az oktatásban is foglalkoztak finnugrisztikai

témákkal, de a tevékenység súlypontja továbbra is a hungarológia területén maradt. Az Intézet munkáját támogatta az 1917 novemberében alapított »A Magyar Intézet Barátainak Társasága, Berlin« (Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts e. V. Berlin). Az 1921 óta megjelenő és az Ural-Altaische Jahrbücher-ben ma is továbblő »Ungarische Jahrbücher« megindításával megszületett a Magyar Intézet és a Magyar Intézet Barátainak Társasága megfelelő publikációs orgánuma. A Társaság munkáját Németország és Magyarország anyagilag és szellemileg egyaránt támogatta, így került sor a berlini Collegium Hungaricum megalapítására, amelyben a berlini főiskolákon és egyetemeken tanuló magyar ösztöndíjasok elszállásolásuk mellett szellemi központra is lelték.

Gragger Róbert professzor 1926-ban bekövetkezett korai halálát követően utóda Farkas Gyula lett, aki már korábban is tevékenykedett ebben az intézetben magyar lektorként. Az oktatási és kutatási tevékenység jelentősen kibővült, s végül a finnugrisczikába torkollt, anélkül, hogy ezenközben a hungarológiai súlypontot bármiféle hátrány, vagy korlátozás érte volna. A Magyar Intézet virágkora a harmincas években meggyőzően követhető nyomon az Ungarische Jahrbücher-ben, ahol rendszeresen jelentek meg közlemények az oktatásról, a kiadványokról, a kutatói tevékenységről, a könyvtár bővítéséről stb.

A II. világháború után a hungarológia helyzete döntő módon megváltozott. A háborút épsegben átvészeli Magyar Intézetet a szovjetunióbeli emigrációba kényszerített Wolfgang Steinitz visszatérése után, 1946-ban a kelet-berlini Humboldt Egyetem Finnugor Intézetévé alakították át. Az oktatói és kutatói munka súlypontja a finnugor filológia és néprajz területére tolódott át. Steinitz 1967-es halálát követően a finnugrisczikát nem lehetett változatlan módon folytatni, ehelyett a munka magyar tolmácsok és fordítók kiképzésére szorítkozott, a szó valódi értelmében vett hungarológia művelése nélkül. Csak most, a német újraegyesülést követően tűnik úgy, hogy a berlini intenzív törekvések eredményre vezetnek, éppen a Hamburgból érkező segítség révén, egy, a régi hagyományt folytató hungarológia kialakítására.

Farkas Gyula professzort, aki a háború végéig a berlini Magyar Intézet igazgatója volt, 1946 végén a göttingai egyetemre nevezték ki, ahol megalapította a Finnugor Szemináriumot. A német finnugriscziká hagyományait folytatta, s egyben bizonyos hangsúlyt helyezett a hungarológiára is. Ez a súlyponttalakítás azonban 1958-as halálát követően utódaitól már nem volt ilyen mértékben folytatható, illetve csupán a magyar filológiai vonatkozásaira szorítkozott.

A Hamburgi Egyetemen 1959 szeptemberében alapított Finnugor Szemináriumban és annak 1952 óta meglévő előzményében sem folyt semmiféle hungarológiai munka. Itt csak a hetvenes évek közepén változott meg a helyzet.

A müncheni Egyetemen 1965-ben alapított Finnugor Szemináriumban a hungarológia szintén nem jelent semmiféle súlypontot a finnugrisczikán belül.

4. A hungarológia jelenlegi intézményes helyzete

Jellemző a magyar filológián túlmenő, interdisziplináris és regionális szaktudományként értelmezett hungarológiára, amely a magyar-

ság egészét érintő szellem- és társadalomtudományi diszciplínákat foglalja magába, hogy önálló szakként, saját egyetemi záróvizsgával nem létezik. A tanulmányok vizsgával való lezárásának lehetőségét tekintve csupán a berlini Hungarológiai Szeminárium (Seminar für Hungarologie) jelent kivételt. Jellemző továbbá a hungarológiára a számos szaktudományra és tudományos intézetre tagolódás, a ténylegesen hiányzó összehangoltság az alkotó részek között, valamint a kutatás és az oktatás terén az erős függőség az egyes tudósok személyes érdeklődésétől.

A hungarológia eredményes fejlődéséhez nélkülözhetetlen feltétel az alapos és pedagógiaileg is megalapozott, intézményesen biztosított és egy szakhoz tartósan kötött magyar nyelvoktatás. A következő a kép a német egyetemeken:

— egy egyetemen van magyar nyelvoktatás egy önálló, hungarológiai szak keretében (Kelet-Berlin),

— három egyetemen van magyar nyelvoktatás a finnugrisztika szak keretében (Göttingen, München, Hamburg),

— további kilenc egyetemen tanítanak rendszeresen magyart a finnugrisztikán kívül különböző célkitűzésekkel, legtöbbször az általában nyelvészeti kiegészítéseként (Köln, Bonn, Marburg, Gießen, Bochum, Freiburg, Münster, Nyugat-Berlin és Halle),

— három egyetemen csak alkalmanként van magyar tanítás (Düsseldorf, Kiel és Würzburg).

A magyar nyelvoktatásra mind a 16 egyetemen jellemző célkitűzésként a filológiai kiképzés. Emellett magyart tanítanak számos népfőiskolán — ez megfelel a magyarországi TIT-nek. A kelet-berlini helyzettől eltérően — ahol rendkívül magas szinten folyik a nyelvoktatás — ezeken a helyeken az alapfokot éppen csak elérő színvonalú az oktatás.

A hungarológiában érdekelt szellem- és társadalomtudományi disziplínák erős széttagoltsága következtében egyetlen német egyetemen sem alakult ki a magyarságtudományra koncentrált oktatást és kutatást egyesítő szakmai és/vagy intézményes központ a finnugrisztika keretein kívül. Magyar témákat is tárgyalnak általában az oktatás és kutatás keretén belül a Kelet-Európa-kutatás, illetve Délkelet-Európa-kutatás során. Túl messze vezetne, minden tudományágot és egyetemi és egyetemen kívüli intézményt felsorolni, amelyikben valamikor egyszer már feldolgoztak magyar témát is. Mégis van néhány egyetemi intézet, amelyikben rendszeresen foglalkoznak Magyarországgal. A már említett finnugor intézetekben kívül elsősorban ezeket kell megemlíteni:

a berlini Freie Universität Kelet-Európa Intézete, a müncheni egyetemen működő Kelet- és Délkelet-Európa Gazdasági és Társadalmi Intézete, a müncheni egyetemen működő Kelet- és Délkelet-Európa Gazdasági és Társadalmi Intézete, a müncheni egyetem Kelet-Európa és Délkelet-Európa Történeti Intézete, a kölni egyetem Keleti Jogi Intézete, a kölni egyetem Kelet-Európa Történeti Intézete, a gießeni egyetem Kontinentális Agrár- és Gazdaságkutató Központja, a hamburgi egyetem Külkereskedelmi és Tengerentúli Gazdasági Intézete.

A kutatásban ennél erősebben figyelembe veszik a magyar témákat a Kelet-Európa-kutatás egyetemen kívüli intézményeiben. Itt az alábbiakat kell megemlítenünk:

a kölni Szövetségi Keleti Tudományi és Nemzetközi Tanulmányok

Intézete, a müncheni Kelet-Európa Intézet, az ebenhauseni Tudomány és Politika Alapítvány, a hamburgi HWWA Gazdaságkutató Intézet, a kieli Világgazdasági Intézet, az erlangeni Társadalom és Tudomány Intézet. A legfontosabb szerepet a müncheni Südost-Intézet vállalta magára. Történettudományi részlegében a kutatási érdeklődés középpontjában a magyar történelem áll, a jelenkorú kutatórészlegben pedig a Magyarország-szakcsoportnak a feladata az ország aktuális politikai, gazdasági és társadalmi folyamatainak tudományos figyelése. Magyarország történelméhez kapcsolódóan a müncheni Magyar Intézetet (Ungarn-Institut) is említenünk kell, amelynek folyóiratában, az »Ungarn-Jahrbuch«-ban, illetve kiadványsorozatában, a »Studia Hungarica«-ban Magyarország történelmét tárgyaló közlemények jelennék meg. Ezekre az intézményekre azonban egy erős politikai érdeklődés jellemző, amely egyebek között a miniszteriális alárendeltségekben és finanszírozásban, valamint a szövetségi miniszteriumok számára végzett munkában fejeződik ki.

Már csak a nyelvi problémák miatt is a hungarológia más regionális tudományoknál is inkább csak néhány személyre korlátozódik. Mind a nyelv, mind pedig a magyar politikai fejlődés felelős azért, hogy a hungarológia az NSZK-ban hosszú ideig szinte kizárolag magyar származású kutatók területe volt. Két hamburgi kollégámmal, Wolfgang Veenkerrel és Fazekas Tiborral együtt különböző bibliográfiai nyomozások során állapítottam meg, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban (az egykori NDK nélkül) a II. világháború után a magyar nyelvtudomány területén belül összesen 74 különböző személy jelentetett meg tanulmányokat. Ebből a 74 emberből mintegy 20—25 foglalkozott intenzívebben a magyarral, közülük kevesebb mint tíz volt nem magyar származású. A társadalomtudományok területén sem állnak másképp a dologok. Itt a nyolcvanas évek során mintegy 60 ember jelentetett meg hungarológiai témaúj írásokat, közülük viszont csak 9 foglalkozott intenzívebben Magyarországgal és csupán 6 nem magyar származású közülük.

Bár az ide vonatkozó intézmények és kutatók száma tulajdonképpen még áttekinthető, már így is látszanak a szétforgácsolódás és a nem kielégítő koordináció jelei. Fennáll az a veszély, hogy a rendelkezésre álló anyagi és szaktudományi erőket nem sikerül optimálisan használni, kutatási programok folynak párhuzamosan, s az eredmények nem válnak kellő mértékben ismertté. Hozzájárul ehhez az is, hogy Németországban nincsen egyetlen központi hungarológiai publikációs orgánum sem. Az intézményi struktúrák jelenleg olyanok, hogy a Magyarországgal való társadalomtudományi foglalkozás általában a Kelet- vagy Délkelet-Európa-kutatás részét képezi és még sehol nem érte ez azt a kritikus nagyságot, amely egy intézményes önállósodáshoz vezethetné.

5. A hungarológia kutatási témái

Az előzőekben már szóba kerültek a Hamburgban végzett bibliográfiai felderítő munkák. A következőkben ezek legfontosabb eredményeit szeretném bemutatni a kutatási témák tekintetében, bár ehelyütt csupán a Német Szövetségi Köztársaság régi területének áttekintésére kerülhet sor. Az egykori NDK-n belüli kutatás, NDK-beli kollégáink szakmai irányultsága következetében, lényegében az irodalomtudományra összponosul.

A hungarológiához tartozó nyelvtudományi munkák területéről Wolfgang Veenker állított össze egy terjedelmes bibliográfiát, amely összesen 335 olyan címet tartalmaz, amely írások a II. világháború után (1948—1988) a Német Szövetségi Köztársaságban keletkeztek és jelennek meg. A lényeges eredmények a következők:

— a 335 cím közül 23 monográfia, köztük 12 doktori vagy habilitációs disszertáció, 25 gyűjteményes kötet, 134 tanulmány, 103 recenzió, 50 pedig rövid híradás, méltatás, nekrológ stb.;

— nincsen semmiféle szűkebben értelmezett nyelvtudományi »iskola« sem, és nem létezik semmiféle, a háború előtti idők kutatásait folytató hagyomány, a munkák túlnyomó többsége egyéni kutatás eredménye;

— szakmailag a 182 munka (a recenziók és a rövid híradások nélkül) az alábbi kategóriákba sorolható:

9,9% interferencia

8,6% szemantika

8,3% etimológia

8,3% toponomasztika

8,0% nyelvtörténet

8,0% morfológia

7,0% szintaxis

6,4% fonetika, fonológia

5,1% areális nyelvészeti

5,1% konfrontatív nyelvészeti

5,1% lexikológia, lexikográfia

4,8% tudománytörténet és tudományszervezés

3,8% a magyar nyelv nyelvtudományi vizsgálatának általános kérdései

3,5% nyelvemlékek

2,6% stilisztika

2,2% didaktika, az oktatás kérdései

1,3% nyelvsociológia

1,0% nyelvkönyvek, oktatási segédanyagok

1,0% nyelvtudományi-irodalmi kérdésfeltevések

— A nyelvtudomány valamennyi területére kiterjedő viszonylag széles szóródás figyelhető meg. Az érdeklődés homlokterében állnak az interferencia, az etimológia, a szemantika valamint a toponomasztika problémái. Ugyanakkor a »klasszikus« területek is, mint a fonetika/fonológia, a morfológia és a szintaxis is jelentős terjedelmet foglalnak el. Sajnálatos a segédanyagok, a tankönyvek és didaktikai útmutatók alacsony aránya, noha pontosan a gyakorlati nyelvoktatás során hangzik el ismételten panasz a tankönyvek alacsony színvonala miatt. Valamennyi tankönyvet magyar tudósok készítették és a nem létezik egyetlen, a német anyanyelvűeknek kidolgozott tankönyv vagy megfelelő nyelvtan sem;

— Néhány jelentősebb munkára való utalásképpen ki kell itt emelünk a Münchenben, Karl Nehring és Georg Heller szerkesztésében megjelent »Magyarország történeti helynevei« sorozat 20 kötetét, a Müncheni Kodex Julius von Farkas, Décsy Gyula és Szabó T. Ádám által több munkában elvégzett kiadását, valamint Wolfgang Veenker ragmatatóját.

A szellem- és társadalomtudományok területére vonatkozólag én

magam végeztem el egy bibliográfiai felmérést a nyolcvanas években (1980—1987) megjelent hungarológiai munkákkal kapcsolatban. Ennek a felmérésnek a következők a legfontosabb tanulságai:

— A nyolcvanas évek során 450 hungarológiai cím jelent meg, ebből közel 40% monográfia, mintegy 60% tanulmány és hasonló.

— A Kelet-Európa tudományi folyóiratokban a cikkek 5—10%-a, a »Südosteuropa» c. folyóiratban egyenesen több mint 20%-a rendszeresen foglalkozik Magyarországgal.

— Növekvő mértékben származnak a munkák, a monográfiák esetében pedig már most 50%-nál is nagyobb rész, nem magyar származású tudósok tollából.

— Tematikailag a munkák az alábbi területekhez sorolhatóak:

30,9% gazdaság

26,4% állam, politika, jog

15,4% történelem

14,5% társadalom

4,7% általános, Magyarországra vonatkozó irodalom

4,7% földrajz, környezetvédelem

3,4% kultúra

A szellem- és társadalomtudományi kutatás és így a tudományos érdeklődés homlokterében is egyértelműen a gazdaság és az állam, a politika és a jog területe áll. Ez a tematikus súlypont a Magyarországon az elmúlt 2—3 év során bekövetkezett politikai fordulat eredményeképpen még tovább erősödött. Csak jelentős lemaradással követi ezt a történelem és a társadalmi kérdések csoportja, ugyanakkor itt gyakran következnek be átfedések az egyes témafelületek között. A nagyobb tematikus területeken belül is világos súlypontképződések mutathatóak ki.

— A gazdaság területén belül központi témát jelent a magyar gazdasági rendszer, a gazdaságpolitika és- reform, valamint a folyamatosan végzett elemzések a gazdasági fejlődéssel kapcsolatban. Különösen aktív itt két kolléga, Antal Endre (Gießen) és Szegi Wass András (Hamburg), akiknek kutatói tevékenységét a gazdaságtudományi témaik más súlypontjai is meghatározzák, nevezetesen a külkereskedelem, a mezőgazdaság, a technológiai transzfer és a joint venture kérdései.

— Az állam, a politika és a jog területén a kutatási érdeklődés lényegesen nagyobb területre szóródik. Legfontosabb témaiként itt a következőket kell megneveznünk: a politikai rendszer felépítése és működési módja, a Magyar Szocialista Munkáspárt szerepe, az ellenzéki mozgalom, a politikai reform és természetesen az 1956-os forradalom. Pontosan az 1956-os események jelentik az NSZK-beli magyar emigránsok publicisztikai tevékenységének is a súlypontját. A terjedelmes kutatói tevékenység oroszlánrészét Kathrin Sitzler (München), Mária Huber (Hamburg, Moszkva) és Georg Brunner (Köln) végzik.

— A társadalom témaikörén belül a tudományos tevékenységet elsősorban Kathrin Sitzler (München) személye határozza meg, aki számos írásában foglalkozott a magyar társadalompolitikával, a társadalmi értékrend és a magyar egészségügy kérdéseivel. Néhány év óta új kutatási súlypontként körvonalazódott a nemzetiségi kérdés. Igy pl. több mint 10 tudós vessz részt a Gerhard Seewann (München) és Edgar Hösch (München) által vezetett interdiszciplináris kutatási programban, melynek »Németek és magyarok mint nemzeti kisebbségek a Duna-táján 1918—1980« a címe. Ezzel kapcsolatban sikerült 1991 áprilisában Dub-

rovníkban egy szimpoziumot rendezni, és több közlemény jelent már meg, illetve áll röviddel a megjelenés előtt a kutatással összefüggésben.

— A történelemtudományon belül a fő érdeklődési terület az első-sorban az idősebb tudósgeneráció által művelt középkori és korai újkori kutatásról a 19. és főleg a 20. századi történelemre tolódott át. Jellegzetesen jut ez kifejezésre, két Jörg Hoensch (Saarbrücken) által szerkesztett könyyben, melyek címe »Magyarország története 1867—1983« (1984) és »Magyarország. Történelem, politika, gazdaság« (1991). A történeti kutatás számára fontos alapokat jelent a nagyszámú historiográfiai közlemény Gerhard Seewann (München) és Holger Fischer (Hamburg) tollából, valamint a Südost-Institut által kiadott »Délkelet-Európa történeti könyvészete« című sorozat.

— A Magyarországra vonatkozó általános irodalom köréhez tartozik pl. a nagyszámú útikalauz, amelyek részben a turisztikai ismereteken messze túlmenő ismereteket tartalmaznak. A német hungarológiai kutatás legfontosabb műve kétségkívül az 1987-ben megjelent Magyarország-kézikönyv, amely Klaus-Detlev Grothusen (Hamburg) szerkesztésében került kiadásra. Ez a könyv a maga 800 oldalas terjedelmével, 28 szerzőtől származó 28 tanulmányával, közöttük 14 német munkatárssal, terjedelmes dokumentációs és bibliográfiai függelékével még ma is a legnaprakészebb összefoglalása Magyarország 1945 utáni fejlődésének. Ez a könyv Németországban és Magyarországon egyaránt igen jó visszhangot kapott a recenziókban, és a Magyarországra vonatkozó legfontosabb német nyelvű tudományos alapmunkának kell tekintenünk.

6. A hamburgi Hungarológiai Központ

Az okok és szándékok, amelyek 1987 októberében a Hamburgi Egyetem Finnugor Szemináriumában a Hungarológiai Központ megalapításához, majd 1988. március 10-én a Magyar Népköztársaság Művelődési Minisztériuma és a Hamburgi Egyetem között egy egyezmény megkötéséhez, és végül 1988. június 30-án az ünnepélyes megnyitáshoz vezetek, több csoportba sorolhatók:

1. Németország és Magyarország között a hetvenes és nyolcvanas években egy szoros, szerződésekben rögzített kulturális és tudományos kapcsolatrendszer alakult ki, amely Magyarország szemszögéből a nyugati országok között a legkiterjedtebb és a legsokoldalúbb.

2. Magyar oldalról létezett egy, még a korábbi művelődési miniszter, Köpeczi Béla által kidolgozott kultúrpolitikai koncepció a magyar kultúra külföldi terjesztésére, amely a többi között egy egyetemi, lehetőleg a finnugrisztika keretében működő hungarológiai központ kialakítását vette tervbe.

3. Németországban a hungarológia különböző tudományágakra és különféle tudományos intézetekre tagolódik. A létező anyagi, szakmai és személyi erők kihasználtságának javítására szükségesnek tűnik a koordináció.

4. Németország érdekében állt, hogy több ismerettel bírjon Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi rendszeréről.

5. Az, hogy a Hungarológiai Központ éppen a Hamburgi Egyetem Finnugor Szemináriumá keretében alakult meg, egyrészt abból következik, hogy a Hamburgi Egyetem az 1980 óta a Budapesti Eötvös Lo-

rénd Tudományegyetemmel fenntartott együttműködési szerződése révén lényeges szerepet vállalt a tudományos kapcsolatok rendszerében, másrészt abból, hogy a Hamburgi Egyetem azonnal kész volt jelentős anyagi és személyi forrásokat rendelkezésre bocsátani, és végül, de nem utolsósorban abból, hogy a Finnugor Szeminárium képes volt egy, a Gragger Róbert hagyományaihoz kapcsolódó koncepciót kifejleszteni, amely a felsorolt tudománypolitikai elképzélésekkel nagyobbrészt egybeesett, ugyanakkor azonban egy saját, jellemző vonást is figyelembe vett, és végül készen állott e koncepció megvalósítására is.

Engedjék meg, hogy a következőkben a Hungarológiai Központ feladatait röviden bemutassam:

1. D e k u m e n t á c i ó :

- egy hungarológiai könyvtár és dokumentáció felállítása,
- dokumentáció összeállítása a Magyarországon és Németországban dolgozó hungarológiai intézményekről, személyekről, kutatási programokról, oktatási formákról,
- dokumentáció összeállítása Magyarország tudományos rendszerről.

2. I n f o r m á c i ó :

- minden információ megadása minden hungarológiai témaban érdeklőt kutató és diákok számára, valamint a nyilvánosság számára is,
- információs szolgáltatás azon kutatóknak, akik magyar tudományos intézetekkel és/vagy kutatókkal való együttműködésben érdekeltek,
- a német-magyar tudományos együttműködés eredményeinek támogatása és terjesztése.

3. K o o r d i n á c i ó :

- kapcsolatok kialakítása azon német tudósok között, akik hungarológiai témaúkban, illetve a német-magyar tudományos együttműködésben dolgoznak, közreműködnek,
- az együttműködésben résztvevők számára az összejövetelek és tapasztalatszere számára szükséges hely biztosítása.

4. O k t a t á s :

- egy szakspecifikus, az egyes tudományágak igényeinek megfelelően kialakított magyaroktatás támogatása,
- magyar intézetekkel közösen oktatási és kutatási programok tervezése, amelyek alkalmasnak túnnek arra, hogy német kutatók érdeklődését felkeltsék a hungarológiai témaúk iránt, valamint alkalmasak a német-magyar tudományos együttműködés támogatására.

5. K u t a t á s :

- önálló kutató tevékenység egyelőre, az itt dolgozók egyéni kutatási szabadságától eltekintve, nem szerepel a tervekben.

Teljesen világos, hogy a Hungarológiai Központ a felépítés időszakában még nem képes valamennyi elképzelt feladatát teljes mértékben ellátni. A feladatok megvalósításához nagyon fontos a szoros együttműködés a magyar tudományos és kultúrpolitikai intézményekkel, valamint a többi hungarológiai központtal.

7. I R O D A L O M .

Bachofen, Wolfgang; Fischer, Holger (Hrsg.): Ungarn — Deutschland. Studien zu Sprache, Kultur, Geographie und Geschichte. Wissenschaftliche Kolloquien der ungarischen Wirtschafts- und Kulturtage in Hamburg 1982. München 1983 (= Studia Hungarica 24).

- Fazekas, Tiborc:* Probleme des Ungarischen als Fremdsprache. In: Bachofer/Fischer 1983, S. 53—61.
- Fazekas, Tiborc; Fischer, Holger; Pusztay, János; Veenker, Wolfgang:* Hungarologie in der Bundesrepublik Deutschland. In: A hungarológia oktatása 2 (1988), 4, S. 3—36.
- Fischer, Holger:* Hungarológia a Hamburger Egyetem kutatásában és oktatásában. In: M. Róna 1983, S. 92—96.
- Fischer, Holger:* Stand und Aufgaben einer interdisziplinären Landeskunde Ungarns im Rahmen der Finno-Ugristik. In: Hungarian Studies 1 (1985), S. 235—255.
- Fischer, Holger:* A hungarológia kutatásának helyzete az NSZK-ban különös tekintettel a Hamburger Egyetemre. In: Hagyományok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológia-Oktatási Konferencia előadásai. Budapest 1990, 1. Bd., S. 223—232 (=Hungarológiai ismerettár 7).
- Gragger, Robert:* Unser Arbeitsplan. In: Ungarische Jahrbücher 1 (1921), S. 1—8.
- Nehring, Karl:* Studia Hungariana. Forshungen zur ungarischen Sprache und Kultur in der Bundesrepublik Deutschland. In: Südosteuropa-Mitteilungen 20 (1980), 1, S. 63—69.
- Nehring, Karl:* Hungarológia a Német Szövetségi Köztársaságban. In: M. Róna 1983, S. 87—91.
- M. Róna, Judit (Hrsg.):* Hungarológiai oktatás régen és ma. Budapest 1983.
- Veenker, Wolfgang:* Gondolatok a (hamburgi) hungarológiához. In: Hungarológiai Értesítő 8 (1986), S. 328—333.
- Veenker, Wolfgang:* Die Entwicklung der Finnougristik im deutschsprachigen Raum. In: Hungarian Studies 2 (1986), S. 117—151.

Фишер Холгер

ПОЛОЖЕНИЕ ХУНГАРОЛОГИИ В ГЕРМАНИИ

Р е з ю м е

В статье говорится о создании первой кафедры венгерского языкознания и литературоведения в 1916 году в Германии и о назначении профессора из Венгрии Роберта Граггера преподавателем Берлинского университета. После второй мировой войны, в 1946 году в восточной части Берлина при университете им. Гумбольдта был создан Институт финно-угристики. В 1988 году в Гамбурге открыт Центр хунгарологии, в задачи которого входит создание библиотеки по хунгарологии, составление документации об институте и исследователях-хунгарологах, сбор информации, координация и хунгарологические исследования.

**ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО
IRODALOMTUDOMÁNY**

БИРОВ И. И.

(Ужгород)

**К ВОПРОСУ О ТВОРЧЕСТВЕ ВЫДАЮЩЕГОСЯ
ВЕНГЕРСКОГО ПОЭТА И ПРОЗАИКА АНТАЛА ГИДАША
В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ**

Антал Гидаш, выдающийся венгерский революционный поэт и прозаик, родился в 1899 году в Венгрии, недалеко от Будапешта, в местечке Геделле. Отец его был бедным сапожником, и все тяготы жизни простого венгерского народа на заре XX века юный Гидаш (настоящая его фамилия — Санто) испытывал на себе. Уже в девять лет за тридцать краицаров в неделю будущий писатель работал подручным в лавке соседа-бакалейщика, а с четырнадцати лет, будучи чрезвычайно способным учеником, был репетитором у детей состоятельных родителей. В пятнадцать лет он уже работал на консервном заводе, а в шестнадцать — в фирме Лорда и К°, где впервые познакомился с людьми русской национальности — военнопленными. Семнадцатилетним подростком работал он по одиннадцать часов в сутки в две смены.

Однако еще с детских лет определилась его тяга к прекрасному — поэзии, музыке. Родители, несмотря на то, что еле сводили концы с концами, стремились дать своим детям образование, особенно Анталу, который выделялся среди всех умом, сообразительностью, буйной фантазией и обостренным чувством справедливости. После окончания четырех классов отец записал его в реальное училище. Однако мальчик чувствовал себя очень плохо среди хорошо одетых ровесников и был очень счастлив, когда отец не смог уплатить очередные восемьдесят крон за обучение и он вынужден был вернуться в начальную школу. Затем Антал попадает в городское училище, а два года спустя, после сдачи экзаменов — снова в пятый класс реального училища. Но опять он не уживается с более знатными соклассниками; к тому же его, несмотря на блестящие знания, нарочно проваливают по некоторым дисциплинам. После этого он не имеет возможности продолжать обучение.

К рабочему движению А. Гидаш (Санто) примкнул в 1914 году, на оружейном заводе. В 1919 году вступил в объединившуюся тогда с социал-демократами Коммунистическую партию. Но сам писатель о своей причастности к рабочему движению высказываетя так: «Я считаю, что участвую в рабочем движении с 1918 года, с тех пор, как сознательно пришел в профсоюзную организацию и заполнил заявление о приеме, а партийный свой стаж исчисляю с 1921 года — со времени своей первой эмиграции, когда, сознательно произведя выбор между двумя партиями, вступил не в социал-демократическую, а в учрежденную тогда Коммунистическую партию Чехословакии.

Я принадлежу к тому поколению венгров, — продолжает поэт, — которые осознали себя коммунистами в дни падения Венгерской Со-

ветской Республики. Тогда поняли мы, что потеряли, и присягнули на борьбу (еще и не зная, как бороться) за новую Советскую Венгрию. И тогда начали мы, прячась от чужого глаза, по-настоящему, от доски до доски читать «Государство и революцию» Ленина и «Чего хотят коммунисты?» Белы Куна. В те дни повторяли мы вслед за ним: «Не позволим обрезать крылья пролетарской революции». И этим своим убеждением писатель остался верен всю свою жизнь. И не случайно первое стихотворение выдающегося венгерского писателя А. Гидаша посвящено революции 1919 года в Венгрии: он был непосредственным участником этой революции, своими стихами призывал к борьбе против всякого порабощения, угнетения. После разгрома контрреволюционными силами демократических сил, начинавший тогда поэт был вынужден эмигрировать в Чехословакию, где, работая разнорабочим, начал печатать свои произведения. Некоторые из его стихов стали революционными песнями, которые распевали не только венгерские рабочие, но и словацкие и закарпатские рабочие. Его революционные стихи «Красный Чепель» и «Шалготарянский марш» нелегально распространялись в буржуазной хортистской Венгрии в 30-х годах.

В декабре 1923 года А. Гидаш возвратился на короткое время в Венгрию. Почти два года он находился на легальной и нелегальной партийной работе, руководил культурной организацией Венгерской социалистической рабочей партии, действовавшей под руководством коммунистов и проводившей под видом генеральных репетиций рабочие собрания.

В 1924 году он закончил свой первый сборник стихов «На земле контрреволюции». Поскольку о том, чтобы сборник вышел в Венгрии, не могло быть и речи, поэт, перепечатав свои стихи на папироенную бумагу, отправляет их своим товарищам по подпольной работе в Вену, на Первый съезд Коммунистической партии Венгрии, где сборник попадает в руки Беле Куну. В то время поэт и предположить не мог, насколько тесно сплетутся их судьбы в будущем. Прочитав книгу, Бела Кун сразу же приступил к сбору денег среди участников съезда для издания книги. Так как на родине поэту угрожал арест, он вынужден был бежать из Венгрии в Вену, где и был издан его сборник стихов — единственный в то время сборник венгерского поэта, изданный Компартией Венгрии.

Из Вены партия командировала его в Берлин. Там, на подпольном заграничном бюро Компартии Венгрии, где поэт целый вечер читал свои стихи, было принято решение, что поэт поедет на год-два в Москву, а оттуда — снова нелегально в Венгрию. Однако судьба распорядилась иначе. На родину поэт возвратился только спустя 34 года в возрасте 60 лет.

Вскоре после прибытия поэта в СССР был учрежден Союз венгерских революционных писателей и художников с центром в Москве, куда вошли такие пролетарские писатели с богатейшей жизненной и революционной биографией, как Матэ Залка, Бела Иллеш, Лайош Киш, Шандор Гергей, Андор Габор, Эмиль Мадарас, Антал Гидаш и др. Антал Гидаш стал секретарем этого Союза. Советский Союз стал второй Родиной для поэта-политэмигранта. В своих воспоминаниях он пишет об этом: «Для меня, кроме Венгрии, есть и советская земля, которую я вовек не смогу разлюбить». [1, 101].

В Москве А. Гидаш встретился с дочерью Белы Куна, Агнессой, которая стала ему не только верной подругой и женой, но и активным сотрудником. Вместе с Агнессой Гидаш сделал очень многое для популяризации венгерской литературы среди советских читателей. Они подготовили первую в Советском Союзе антологию венгерской поэзии, большой том избранных стихов Шандора Петефи, который вышел к 100-летию венгерской революции 1848 года.

Значительное место в творчестве писателя занимают переводы на венгерский язык. Его большая заслуга в том, что им сделан перевод на венгерский язык «Кобзаря» («Избранное») Тараса Григорьевича Шевченко, который вышел отдельным изданием в издательстве «Карпаты». Венгерская литература обогатилась также переводами А. Гидаша произведений таких мастеров русской и советской литературы, как Пушкин, Лермонтов, Маяковский, Тютчев, Державин, Твардовский, Заболоцкий, Тихонов, Асеев, Сурков, Самойлов, Мартынов и др.

Эти переводы не могли не отразиться на его собственном творчестве. Как пишет один из его исследователей Лев Копелев, «для его развития имели значение не только славные традиции венгерской национальной литературы, не только наследство Шандора Петефи и Эндре Ади» [2, 212]. Благотворное влияние на его творчество оказала и личная дружба с А. Фадеевым, Мартыновым, отцом и сыном Чуковскими. Он был лично знаком с такими выдающимися советскими писателями, как М. Горький, В. Маяковский, К. Федин, В. Иванов, М. Бажан, М. Рыльский, Л. Первомайский и др. В переводах его друзей и коллег вышли его стихи на украинском языке. Настоящие друзья не оставили его в беде. В те годы, когда многие советские писатели были ре-прессыированы, Антала Гидаша, как и других невиновных советских и иностранных писателей-коммунистов, сослали в сталинские лагеря, где он вместе с другими жертвами репрессий отсидел 8 лет. Его освободили только 20 апреля 1944 года по многократным просьбам советских писателей, к которым обращалась ежедневно его жена и друг Агнесса Кун. В то время, когда нельзя было даже произносить имя Белы Куна, Агнесса имела мужество отправлять по 6—7 писем ежедневно с просьбами о реабилитации фактически невиновного писателя. Всю жизнь помнил А. Гидаш те пять слов, которые произнес Ал. Сурков в защиту писателя «Ручаюсь головой и партийным билетом». Эти слова были сказаны в то время, когда он с легкостью мог бы расстаться и с головой, и с партийным билетом.

Несмотря на тяжелые испытания, А. Гидаш остался верен своим идеям и убеждениям. Он понимал, что советский народ не повинен в трагических поворотах его судьбы, тем более что считал себя частью советского народа. За те 34 года, которые он прожил в СССР, он сроднился не только с народом; его свершения стали и его кровным делом, он сердцем чувствовал и радости, и горести народные. Но об этом лучше всего скажет сам писатель: «На протяжении тридцати четырех лет моей жизни музыку моих радостей сочинял советский народ. За горести же в ответе не он. ... Вопрос об ответственности — гораздо более сложный вопрос, но уж коли заговорили о нем, так вот что мне хочется сказать: помимо того, что тысячи из нас и из тех, кто старше нас, сами пострадали, но уж раз всех нас призывают к ответу и к ответственности, я скажу, что мы отвечаем, но не только за дур-

ное, а и за хорошее. Мы и предыдущие поколения совершили Октябрьскую революцию; платили кровью и побеждали в гражданскую войну, вместе с молодыми поколениями тащили на плечах пятилетние планы. Мы и предыдущие поколения, да и те, что моложе нас, шли вместе сокрушать гитлеровский кошмар, спасать от него не только Советский Союз, но и весь мир; и, наконец, мы и поколение старше нас были в первую очередь зачинщиками ликвидации периода произвола и беззакония» [3, 102]. Нам остается только добавить, что такие, как Антал Гидаш, своим творчеством и всей своей сознательной жизнью способствовали сближению советского и венгерского народов, расширению советско-венгерских литературных и культурных взаимосвязей.

Л И Т Е Р А Т У Р А :

1. А. Гидаш. О времени и о себе. — «Юность», — № 2.
2. Лев Копелев. Мужество и доброта поэта. — «Москва». — 1961. — № 9.
3. А. Гидаш. О времени и о себе. — «Юность». — 1963. — № 2.

Biró Ibolya

HIDAS ANTAL LIRAI ÉS PRÓZAI MUNKÁSSÁGÁRÓL R e z ü m é

A szerző Hidas Antal életútját elemzi részletesen. Kiemeli az alkotó fordítói munkásságát, a szovjet irodalom kiválóságaival tartott szoros kapcsolatát, hagyatékának művészeti értékét.

ВАСОВЧИК В. Ю.

(Ужгород)

**МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА УГОРСЬКОЇ
ТА УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ КІНЦЯ XIX —
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

В угорській прозі на зламі століть з'являється нова тема — тема «малих трагедій» знедолених людей великого міста. Інтерес письменників до соціальних проблем висвічує в новому аспекті морально-етичні та психологічні проблеми людського буття. Поява нової проблематики призводить до змін в епічних жанрах. Переважна більшість письменників повертається до малих епічних жанрів, зокрема до новели. Тон оповіді в них нагадує манеру письма у великих епічних жанрах, тобто він є об'єктивно описовим, рідко зустрічаємо психологічні новели у їх класичному вигляді. Причиною цього може бути як багатоманітність та екстремальність ситуацій, так і недостатнє володіння авторами прийомами психологічної мотивації поступків своїх героїв. За свою тематикою «мала» проза в угорській літературі на зламі століть надзвичайна різноманітна, починаючи від зображення різних і, на перший погляд, дрібних явищ людського буття — до історичних узагальнень. Часом у них проявляється і дидактичний елемент, але найчастіше ці новели відображають реальну картину соціальних протиріч та, як їх наслідок — морально-етичні сторони життя людини.

Наприкінці XIX століття у жанрі малої прози в українській літературі на перший план виходить морально-етична проблематика. Дослідниця Гаєвська [1] стверджує, що поява морально-етичної проблематики у «малій» прозі в українській літературі поглибується внаслідок кризи старих суспільних відносин та появи нової соціалістичної свідомості народу. Але, мабуть, буде точнішим її висловлювання про те, що «морально-етична проблематика виступає конкретно-історичним способом проведення соціальної позиції художника у сферу естетично-го» [2, 4].

Якщо розглядати жанр угорської новели на зламі століть з точки зору відображення в ній морального ідеалу часу, то можна відзначити значну подібність з українською новелою того часу як у тематичному, так і в ідейно-естетичному плані. Але, так само як і в інших жанрах, у вирішенні, осмисленні та художньому узагальненні цієї проблеми також наявна національна специфіка.

Угорські дослідники історії літератури даного періоду вважають, що тон того оповідання, яке характеризувало манеру оповіді Йокаї та Міксата, в європейській прозі не має аналогів, і на початок ХХ століття навіть в угорській літературі ця манера вже не відповідала вимогам об'єктивного відображення складних і суперечливих явищ життя [3]. Жанр новели в цей період для більшості письменників здається найвідповіднішим у пошуках нових естетичних ідеалів,

що, без сумніву, був покликаний також для використання нових форм відтворення їх у відповідності до часу. Частково такі причини зумовлюють надзвичайну популярність жанру малої прози. Слід відзначити, що справді багато угорських прозаїків звертається саме до аналітичного методу оповіді. Часто елементи натуралізму служать стилістичним засобом. Це характерне певній частині творчого доробку Шандора Броді, Золтана Турі, Золтана Амбруша, особливо тим творам, де змальовано тіньові сторони злиденного існування біdnих міщан.

Угорські дослідники часто підкреслюють наявність у новелістиці Шандора Броді впливу західноєвропейських стилевих течій даного періоду, зокрема символізму та натуралізму, а також декоративних прийомів сецесійного стилю. Письменник частково сам дав такий привід, свідомо називаючи себе натуралістом, на що наголошував у передмові до збірника «Біdnість». Ale ж головною темою усіх творів цієї збірки є те, що звучить у його назві: біdnість, соціальні протиріччя, злидене існування мешканців великого міста, деморалізуючий вплив злиdnів і вічний страх знедолених перед прийдешнім. Його герой — «малі люди» із зламаною особистою долею, морально покалічені жертви своєї епохи. Шандор Броді чітко і переконливо розкриває причини і наслідки негативних соціальних явищ. Тема злиденого існування знедолених не охоче сприймається читацькою публікою та видавцями. Тому письменник часто звертається до таких декоративних прийомів «модних» на той час течій західно-європейської прози XIX століття, які в Угорщині ще лише починають набувати популярності.

Ta все ж герой Шандора Броді — це бунтарі, які анархічно бунтують проти дійсності, які плутаються у злиdnях та в сексуальних проблемах, що самі собі створюють. Більшість новел Шандора Броді присвячено зображеню взаємовідносин ситих представників середнього прошарку буржуазії та принижених і ображених проституток, які постійно вимушенні продаватися за шматок хліба. Як правило, угорський письменник протиставляє духовність і здатність до співчуття цих «падших» жінок, які опинились за межами добропорядного суспільства, брехливій і лицемірній моралі, а краще було б назвати — лжеморалі — ситих і впевнених представників «добропорядного» суспільства, яке створює нестерпні умови і примушує знедолених ціною морального падіння прислужувати їм. Його герой не бунтують проти існуючого ладу, вони не здійснюють ефектних акцій боротьби. Вони просто своїм буттям голосять проти тої несправедливості, що їх позбавляє нормального людського життя, людської гідності і елементарних прав.

Якщо порівняти новели Шандора Броді з оповіданнями В. Стефаника про злиdnі, то можна побачити певну подібність у самому підході митців слова до дійсності, яку вони відображають. Найбільше споріднює їх непримиренність з тим, що вони зображають, несприйняття ними протиріч дійсності. Як у творах Стефаника, так і в творах Броді часто наче б протиставляються природна, біологічна людина і людина як соціальна істота. Творче засвоєння В. Стефаником нових течій західноєвропейської прози допомогло йому по-новаторському осмислити їх сутність і разом з тим звільнитися від описово-оповідної манери, так само, як це зробив Броді. Навіть тематика творів їх подібна. Головним героєм творів В. Стефаника є «мала» людина, що знаходиться на периферії суспільства, як це бачимо в оповіданнях «Засідання» або ж «З міста ідучи» тощо. Щоправда, джерелом тематики новел Стефа-

ника є селянське, а новел Броді — міське життя. Їх споріднюює оголене, неприкрите відображення безпросвітних зліднів та причин такого життя головних героїв. Звертаючись часом до натуралістичних прийомів показу умов буття своїх героїв, письменники досягають особливої емоційної напруженості, драматичності своїх творів.

Іншою, особливо помітною рисою спорідненості письменницької манери Шандора Броді та Василя Стефаника, на наш погляд, є психологічна мотивація поступків героїв. Хоча і тут слід обережно підходити до зіставлення, адже герої Стефаника здебільшого селяни, які внаслідок зубожіння стоять на межі пролетаризації. А більшість героїв Шандора Броді — це машканці міста, які, однак, живуть на рівні пролетарів, хоч вони не є ними, бо це, як правило, люди викинуті волею долі на периферію суспільства. Це убогі студенти, які продають своє тіло для анатомування після смерті, щоби могли продовжити навчання, обкрадені проститутки, жебраки та люди без певного роду занять, які животіють на випадкові заробітки [4]. І все це зображене як українським, так і угорським письменником з удаваною безпристрасністю, об'єктивно, що свідчить про уміння письменниками не вип'ячувати свого ставлення до зображених подій. Драматичність змальовання ситуацій як угорський, так і український письменники досягають засобом своєрідної «відсутності» автора у них. У В. Стефаника головний акцент ставиться на відображені психологічного стану героя у хвилини високої душевної напруженості, яка породжує в ньому нові моральні якості. Письменник підводить своїх героїв до моменту вибору, але не дає повного розкриття того, що повинно відбутися. У цьому виражається характерна особливість оповідань В. Стефаника [6]. Глибокий філософський підтекст, який є у новелах В. Стефаника, споріднє його з творчою манeroю творів Ш. Броді, і певною мірою нагадує оповідну манеру Золтана Амбруша.

На зламі XIX—XX століть як в угорській, так і в українській «малій» прозі поетика новел зумовлена не лише загостренням чуйності письменників до соціальних проблем, але також пошуками нових засобів зображення, нових форм художньої реалізації письменницького задуму. Угорські новели на тему про зміни у моральних устоях селянського життя (наприклад, в оповіданнях Іштвана Темеркеня), більше споріднені з творчою манeroю попереднього покоління українських прозаїків. Причиною цього є не якийсь процес відставання художнього розвитку. Навпаки, тут певну роль відіграв інтерес письменника до духовного життя селянства, до змін морально-етичних цінностей, що відбуваються в умовах становлення нових виробничих відносин.

Трагізм селянського життя І. Темеркень вбачає у соціальних суперечностях [5]. Він не декларативно проголошує факти соціальної нesправедливості, а показує наслідки зубожіння, втрату землі, безпросвітну боротьбу із зліднями, голодом, засухою або повінню. Разючі картини трагедії селянської біндоти, які відображені в оповіданнях І. Темеркеня, при всій своїй самобутності і своєрідності нагадують драматичні картини селянського побуту, змальованого в творах В. Стефаника.

В ідейно-художній еволюції угорського прозаїка Шандора Броді знаходимо багато спільніх рис з ідейно-естетичною концепцією Михайла Коцюбинського. Як майстер новели, український письменник

найдалі пішов у своєму художньому розвиткові. Він виявився не лише нещадним викривачем соціальної несправедливості, але таож новатором у формі малої прози (та не лише у формі малої прози, але й у широті епічного зображення проблем сучасності).

Певна типологічна подібність у підході до зображення дійсності як у М. Коцюбинського, так і в оповіданнях Ш. Броді зумовлена, передусім, загостреною чутливістю письменників до якісних змін у суспільних відносинах, до змін у структурі суспільства, а також їх інтересом до нових філософських течій. Броді глибоко зацікавився сутністю робітничого руху, який був досить своєрідним в Угорщині. На початку 900-х років він видав свою відому «Білу книгу», в якій публікував романі, новели, критичні статті. І, хоча він написав статтю до роковин смерті Маркса, пропагує Жореса, тактика угорської соціал-демократії викликає у нього глибоке розчарування. Його письменницьку увагу привертають проблеми моралі, духовного життя людини в умовах соціальної незахищеності, неминучого процесу поступового, або навіть швидкого зубожіння. Його цікавить те, як реагує психіка людини на ці випробування, наскільки вона може відстояти свою людську гідність, зберегти свої високі моральні якості у суперечливому і часом ворожому для особистості процесі соціальної диференціації суспільства.

Творчий розвиток Ш. Броді зазнав підйоми і падіння, та все ж досягає високого ідейного та естетичного рівня у новому в його творчому доробку — циклі новел про знедолених служниць — селянських дівчат, котрі наймаються на роботу у великі міста до панських сімей. Найвищого рівня досягає Ш. Броді в серії оповідань про годувальницю Ержебет. Героїня цих творів — молода селянська жінка-покритка, яка змушена рятуватися у наймах не лише від зліднів, але й від людського осуду та нещадності власних батьків. Вона йде у місто годувальницею, покидаючи свою дитину. Чиста душою, Ержебет, якій ще далеко до двадцяти років, до певної міри, дещо наївна, але з цілісною мораллю. Вона не здатна на зло, часом навіть не має підозри про його існування, тому воно її переслідує у вигляді аморальності своїх хазяїв, брехні та лицемірства, розпусти та ненаситності до наживи «добропорядного» суспільства. Її конфлікти з навколошнім світом письменник мотивує контрастом духовності Ержебет і нелюдяністю дійсності, в якій вона живе. Ержебет наївно вірить у добrotу своїх хазяїв, спочатку вони розмовляють з нею улесливо, тому вона навіть не припускає думку про їх непорядність. Але через те, що господар намагався залицятися до неї, господарка виганяє її. З цього починається швидкоплинна трагедія молодої дівчини-покритки. Автор веде свою героїню по нісхідній зліденної існування бідняків у великому місті, знайомить з мешканцями нічліжок, доводячи героїню до трагічної розв'язки. Ержебет чиста, довірлива і відкрита натура зустрічає на своєму короткому життєвому шляху стільки кривд, несправедливості і підлости, що зневіряється, і кінчає своє наповнене невимовними стражданнями життя самогубством. Вона гине, але не втрачає духовної і моральної чистоти.

Трагізм індивідуальної долі героїні Ш. Броді мотивований соціальними суперечностями. Письменника обурює те, що «мала людина» є беззахисною, моральна чистота робить її легко вразливою і слабкою до боротьби із злом, перетворює її у безсилу жертву розпускного су-

пільства, проти якого, на думку письменника, вона не здатна протистояти, зберігши свою духовну чистоту і моральну цілісність. Його висновок жахливий: у боротьбі проти зла чистота і добро приречені на загибель. Тому незважаючи на спорідненість творчих манер Ш. Броді і М. Коцюбинського, основною особливістю рис першого є відсутність оптимізму, віри у виховну здатність художньої літератури. Сам письменник не поділяв думку про можливість перебудови структури революційним шляхом, тому герой його не виступає активними поборниками ідей, у них відсутня громадянська активність, властива героям М. Коцюбинського. Саме цим недовір'ям у здатність побороти зло насильством новелістика Ш. Броді започатковує новий напрямок в угорській прозі на зламі XIX—XX століть.

Твори угорського письменника Золтана Турі з українською новелістикою на зламі XIX—XX століть споріднюють певні риси ідейно-художніх пошуків та засобів естетичної їх реалізації. Золтан Турі найчайніше реагував на ту суспільну кризу, яка визрівала в угорському суспільстві. Тому він зумів не лише чітко відобразити соціальні конфлікти, але й певні сторони класового протистояння різних верств суспільства. Його особливу увагу привертає стан безземельного селянства, аграрного пролетаріату. Письменник чітко усвідомлює, що зубожіння призводить до деморалізації тих, які опиняються за межами нижчого рівня соціальної забезпеченості. Золтан Турі у своїх художніх творах намагається максимально показати життєву правду. Тематичний діапазон його доробку широкий. В його новелістиці вимальовується ціла галерея збанкрученіх провінціальних підприємців, дрібних дворян, деморалізованих відвідувачів корчм, розчарованих художників, які себе не реалізували, політичних емігрантів, що втратили не лише зв'язок з батьківщиною, але й притаманний їм раніше оптимізм, високу мету і піднесені ідеали. Більшість героїв та ситуацій, які він відтворює у своїх творах, є результатом особистих спостережень письменника, пристрасний громадянський пафос, закладений у його творах, є наслідком усвідомлення ним громадянського обов'язку митців слова.

Твори З. Турі відзначаються глибиною соціологічного аналізу, реальним відображенням драматичності боротьби за існування зубожілих трудівників та назрівання глибоких соціальних конфліктів суспільства. На відміну від романтичних образів селян, зображені у творах Этвеша, Йокаї та ін., Турі вперше серед угорських письменників ввів у літературу реалістично змальовані постаті робітників, селян-бунтарів, які свідомо стають на боротьбу за свої права, знедолених і зламаних казарменною муштрвою солдат, з яких далеко не всі здатні зберегти свою людську гідність, моральну цілісність. За своєю стриманістю, об'єктивністю, реалістичною манeroю твори З. Турі нагадують новели М. Коцюбинського, з якими його споріднює соціальна та психологічна мотивація поступків героїв, а також з бориславськими оповіданнями І. Франка з їх реалізмом та строгістю форми. Але в прозі угорського письменника є чимало індивідуального, притаманного лише йому, яке не має аналогів навіть у творчості його сучасників. На доробку прозаїка позначився благотворний вплив французької літератури (насамперед, деякі особливості натуралістичних поглядів Е. Золя), а також російської класики — творчої манери Льва Толстого — художника та поглядів Толстого — мораліста.

У новелах «Нещастя», «Людська смерть» З. Турі зумів відтворити не лише типові картини життя та побуту робітників, але й показав конкретні причини росту незадоволення народу і ту силу, яка знаходилась у надрах народного гніву. У новелах «Малий капраль із Габрала», «Під насипом», з глибоким драматизмом відтворені незахищеність і знедоленість «малої» людини.

Золтан Турі зумів побачити не лише трагедію знедолених солдат, робітників, селян, але крах життєвих і моральних ідеалів інтелігенції, яка розчарувалася у правоті існуючого суспільного ладу. У цьому плані найтрагічнішим є цикл новел про лейтенанта Ульріха, в яких відтворено крах його ілюзій про поняття честі, правдивості, порядності. Молодий офіцер, герой новел З. Турі, живе у середовищі, яке чуже його духовним інтересам. Офіцером він став за бажанням своїх батьків, хоч природа наділила його чуйною, витонченою натурою, поетичною душою. Початок його життєвого шляху овіянний високими ідеалами офіцерської честі, він сподівається полегшити життя солдат у такий спосіб, щоби замінити важку мушtru солдат у казармах на гідну поведінку офіцера з ними, через це він поступово стає чужим у своєму середовищі. Він пише вірші (новела «Вірш»), захищає принижених та скривдженіх, але це намагання Ульріха його оточення сприймає як чудернацтво, з нерозумінням та осудом. В офіцерському середовищі Ульріх вже втрачає надію знайти однодумців, він поступово опускається і сподівається знайти їх серед відвідувачів корчм на околиці міста, і на подив, у середовищі людей, які животіють на випадкові заробітки і які вже втратили всяку надію бути не за межами добропорядного суспільства, справді знаходить розуміння своїх прагнень.

Споріднює творчу манеру Золтана Турі з почерком М. Коцюбинського, Марка Черемшини та Василя Стефаника заперечення буржуазної моралі. Угорський письменник нещадно викриває дрібнобуржуазну лжемораль, яка ґрунтуються на здобутті наживи будь-якою ціною, на володінні капіталом (новели «Чесні люди», «Громада чесних людей», «Заповіт Кенде Міклоша», «П'ятдесят форінтів» та ряд інших). Характерно, що тональність його оповідань часто набуває трагікомічних фарб. Бо, з одного боку, письменник засуджує духовну зубожілість дрібних чиновників, дрібних дворян, які втратили свої землеволодіння, ремісників та торговців, але разом з тим він співчуває своїм героям, які щодня безнадійно борються за шматок хліба, за їх намагання залишитися на поверхні життя, не опускатися на дно. Золтан Турі висміює негативні риси своїх геройів, але все добре, що залишилося в їх свідомості, що ще не витравлене з них у боротьбі за виживання, викликає у нього співчуття і жаль.

Суспільний ідеал Золтана Турі — це той моральний ідеал, який вимагає від людини чесності і цілісності, і у відповідності з цим морально-етичним ідеалом письменник оцінює і властителів світу, і знедолених ними трудівників. В цьому полягає генетична спорідненість тематики угорської та української новелістики на зламі XIX—XX століть.

Спорідненість наявна також в естетичних пошуках угорських та українських письменників цього часу. Вони одинаково відгуkуються на злободенні проблеми сучасності, шукаючи нові, емоційно впливові форми вираження думок. Так само у рівній мірі чуйні до соціальних

проблем життя, які руйнують духовний світ людини, призводять до переоцінки вагомих морально-етичних норм, міняють всю ціннісну систему суспільства. Спільність тематичних, ідейно-естетичних пошукив угорських та українських письменників цього часу до певної міри зумовлює також спорідненість соціально-політичних умов суспільного розвитку. Цікавим є те, що угорська література цього часу має більше спільніх рис із східноукраїнською літературою, ніж із західноукраїнською. Помітна при цьому певна хронологічна невідповідність у відображення великих соціальних змін в угорській та українській літературах, що є закономірним явищем, оскільки певні етапи розвитку суспільства також мали різні межі часу і на Україні, і в Угорщині. Така нерівномірність, або невідповідність хронологічних меж наявна вже на початку і в середині XIX століття. А на кінець XIX і початок XX століття вони стали ще більш помітними. Вони зумовлені в першу чергу тими змінами, що відбулися у громадській свідомості угорців під час і після революції 1848—1849 років. Ці події не мали таких наслідків на Буковині або Галичині, як в Угорщині. Після встановлення дуалізму у 1867 році в угорській літературі відбулась переоцінка естетичних ідеалів. Відбулась саме раптова переоцінка цінностей естетичних, морально-етичних, а не поступова їх зміна. Новий естетичний ідеал базувався на ілюзорній уяві про єдність нації і хоча ця ідея явно не мала під собою ґрунту, та в умовах реакції відігравала певну позитивну роль. Але не пізніше. Бо після дуалізму відбувся процес швидкого розшарування суспільства, гостра майнова диференціація в кожному суспільному класі. І в цих умовах суспільний ідеал, що базувався на уявленні про єдність нації, про її класову однорідність почав гальмувати сам ідейно-естетичний розвиток. Це, зрештою, привело до бурхливих змін, навіть руйнування попередніх уявлень, пошуків усталених творчих шаблонів.

Тому, роблячи типологічне зіставлення проблематики та жанрової спорідненості в угорській та українській літературах цього часу, слід звернути увагу на якісні зміни у процесі розвитку угорської літератури. Акцент у художньому відображені дійсності до певної міри переноситься із причин протиріч на явища, які породжені цими причинами, а одночасно в українській літературі ведеться фронтальний наступ на показ причин, які приводять до наслідків, зокрема до дегуманізації людського суспільства.

В ідейно-політичній спрямованості творчих інтересів угорських та українських письменників більше різниці, ніж типологічних подібностей, бо ідеологія дуалізму поступово виробляла намагання зберегти ілюзорну уяву про монолітність нації, котра не руйнується класово-соціальними факторами. Протиріччя капіталістичного розвитку викликає певну ностальгію і ідеалізацію провінціального патріархально-поміщицького життя, яке зберегло смиренних та благих селян, яких протиставляють грішному, зіпсованому та деморалізованому міському жителю. Та реальна дійсність поступово вносила свої корективи, і швидкі темпи розшарування суспільства призводили до появи нових тем у літературі, а також інших підходів до їх реалізації в нових художніх формах, до популярності малих жанрів. На межі XIX—XX століть тема міста, всіх позитивних та негативних явищ урбанізації майже водночас з'являється як в угорській, так і в українській літературах, хоча в письменницькій реакції на це явище є й певні відмінності.

Так, в угорській літературі виходить на передній план зображення певних явищ життя, які є на поверхні. Це помітно у творах Золтана Амбруша («Король Мідас», «Карлики та велетні», «Світ сновидінь» та ін.), у яких письменник створив своєрідний синтез реалізму з модерністськими течіями: сецесіонізмом, натуралізмом, символізмом. Такі спроби характеризують також і творчу манеру таких письменників, як Ігнатус, Ш. Броді та інші.

В цей час в українській літературі залишається на передньому плані порблема пошуків позитивного суспільного ідеалу при реальному відтворенні глибинних соціальних процесів. При цьому українські письменники зображають соціальні процеси та їх згубний вплив на людську мораль, на їх індивідуальність.

Таким чином, літературний розвиток регіону Центральної і Східної Європи цього часу, зокрема угорська та українська література приділяють велику увагу розв'язанню морально-етичних проблем людського буття, висвітнюючи дану проблему в різних ракурсах: як з точки зору переоцінки попередніх моральних цінностей, так і згубної дії наростиючого антагонізму всередині суспільства між окремими класами, а також заперечуючи все те, що губить притаманне людині добро, чесність і здатність до співчуття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаевська Л. О. Морально-етична проблематика української новели кінця XIX — початку ХХ ст. — Київ: Наукова думка, 1981.
2. Там же.
3. Sötér István. Jókai pályafordulata // Romantika és realizmus. — Вр., 1956.
4. Diószegi András, Bródy Sándor // A magyar irodalom története. — Вр.: Akadémiai Kiadó, 1964. I.—IV.
5. Juhász Géza. Forma és világkép az új magyar regényben // Debreceni Szemle. 1928.
6. Грицюта М. Р. Художній світ В. Стефаника. — Київ: Наукова думка, 1982.

Vaszócsik Vera

A SZAZADFORDULÓ MAGYAR ÉS UKRÁN PRÓZAJÁNAK ERKÖLCSI—ETIKAI PROBLÉMÁI

R e z ü m é

A tanulmány azokat a közös sajátoságokat vizsgálja az említett nemzetű irodalmak fejlődésében, melyek a kor jellegzetes problémáiból adódóan csapódtak le az irodalom síkján. Ez elsősorban a morális szféra értékrendjének válságában, sajátos törésében mutatkozott meg, s ez új meg új jelenségeket, problémákat hozott felszínre a szépirodalomban is. A humanista értékrend és diszharmonikussá vált világ konfliktusát megközelítően hasonló módon tükrözik Bródy Sándor és Sztefanik Vaszi, Thury Zoltán és Kocjubinszkij Mihajlo, vagy Marko Cseremsina novellái. Az írói látásmód és ábrázoló mód megközelítően hasonló sajátosságai, a nemzetű irodalmakra jellemző finom vonások mellett, a hasonló társadalmi, szociálpszichológiai jelenségek hozzákk felszínre és ebből adódóan jelentkezik a közép—кеlet—európai irodalmakban a tipológiai egyezések sora.

ГЕДЄШ А. А.

(Ужгород)

ПЕРЕКЛАДАЧІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УГОРЩИНІ

Українська література давно привернула увагу зарубіжної громадськості, зокрема добре відома вона в Угорщині. Особливо пожвавилися українсько-угорські літературні взаємини після другої світової війни, коли з'явилися благодатні умови для їх розвитку. Важливим фактором для цього стала поява в сусідній країні когорти справжніх друзів українського красного письменства — кваліфікованих перекладачів і популяризаторів творів українських авторів. Поряд з відомими інтерпретаторами української літератури Ласло Шандором, Шарою Ка-ріг, Євою Грігаши, Жужою Раб, Борбaloю Сейпе з 60-х років активно беруться до перекладацької діяльності представники молодшого покоління Пал Мішлеї, Анна Бойтар, Юдіт Шандор. Кожен з них привніс значний вклад у поширення української літератури серед угорської громадськості, доносячи до неї кращі зразки митців слова України.

Серед найпродуктивніших перекладачів нашої літератури вирізняється ім'я Пала Мішлеї, зв'язки якого з Україною, її літературою і культурою давні і нерозривні.

Навчаючись з 1960 року в Дебреценському університеті, він зацікавився слов'янськими літературами, що привело його до Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, де він протягом 1963—1967 рр. був слухачем українського відділення філологічного факультету, а в 1969—1970 рр. працював викладачем угорської мови та літератури. Перед цим він успішно викладав російську літературу та вів факультатив української мови в Дебреценському університеті ім. Кошути Лойоша.

Знайомство з літературним процесом на Україні, з кращими зразками української класичної і сучасної літератури, дружні стосунки з письменниками спонукали Мішлеї взятися до перекладацької діяльності. Вільно володіючи українською мовою, він дедалі розширює коло своєї творчої зацікавленості — поряд з перекладами з'являються його наукові розвідки про творчість окремих українських письменників, що були надруковані в енциклопедії світової літератури, в окремих журналах, газетах, прозвучали по будапештському радіо. Грунтовністю, точністю і вичерпністю матеріалу, переконливою аргументацією відзначаються його статті у журналах «Всесвіт» [1, 2] та «Жовтень» [3]. Вони багаті на фактичний матеріал, у них бачимо свіже прочитання низки творів українських поетів та прозаїків у контексті часу і європейського письменства, порушення водночас і теоретичних питань, зокрема традицій і новаторства як у літературному процесі, так і в творчості окремих письменників. Так, говорячи про літературні і фольклорні традиції М. Стельмаха, відзначаючи його ліризм та народне світосприймання, вказуючи на те, що «у створенні реальних типів, психологічних образів найбільше допомагає письменникові фольклор» [2, 199], Мішлеї вбачає одну з суттєвих рис новаторства укра-

їнського романіста в тому, що в його творах «з допомогою мистецьких засобів народної творчості оживають величні, неповторні картини епохи» [2, 199].

Першою спробою Пала Мішлеї у художньому перекладі було «озвучення» угорською мовою антології давньоруської літератури. Працюючи з 1980 року редактором видавництва «Європа», а пізніше — співробітником журналу «Надзвілаг», Мішлеї ще глибше поринає у перекладацьку діяльність. Особливий інтерес викликає у нього «мала» українська проза. Один за одним з'являються в його інтерпретації твори Григора Тютюнника «Віддавали Катрю», «Три плачі над Степаном», повість «Облога», оповідання Вал. Шевчука «На лижах в Африку за один день», «Хлопці, він порізав нашого м'яча!», «Малюнок Кента», «Кілька хвилин із вечора», повість «Крик півня на світанку», О. Гончара «Пізне прозріння», В. Дрозда «Як я народився», Ю. Щербака «Закон збереження добра», Є. Гуцала «Історія Максима», М. Кравчука «Гіркий цвіт полину», «Баллада про хутірське джерело», Р. Іваничuka «Сива ніч» та інші. Його переклади відзначаються глибоким і точним відтворенням не лише сюжетної канви, але в першу чергу внутрішнього світу героїв, розкриттям їх долі і характеру, національного колориту. Він вважає, що для високохудожнього перекладу, крім словника як надійного помічника у такій праці, перш за все важить добре знання особливостей мови оригіналу, тонке відчуття її нюансів. І ще необхідне, за його свідченням, зацікавлене розуміння, знання усього доробку письменника, над твором якого працює перекладач.

Висловлюючи важливі думки про принципи перекладу з української на угорську мову, ділячись власними спостереженнями, Пал вважає, що «у своїй роботі перекладач мусить керуватися тими ж принципами вірності життєвій і духовній правді, що й автор, тільки, може, ще суворіше. Треба відчути епоху, умови, в яких живуть і діють герой, перейнятися їхніми радощами й печалями, поглянути на світ їхніми очима. Тоді текст скоряється легко» (запис розмови у Будапешті 2. III. 1983 р.).

Захоплення літературою, історією і культурою українського народу спонукало Мішлеї спробувати свої сили у перекладі історичної прози. Роман П. Загребельного «Євпраксія» був саме тим твором, який привабив перекладача багатим історичним матеріалом, що близький йому як фахівцеві давньої російської літератури, а також художньою оригінальністю, глибиною психологічної характеристики герой. Робота над «Євпраксією» утверджує перекладацькі принципи, підкорені проникненню в ідейно-художню структуру порівняно складного твору, стильово-емоційному відтворенню оригіналу. Тому Пал Мішлеї знаходить за необхідне зустрітися з П. Загребельним, обговорити з ним деталі, уточнити окремі місця, погодити деякі нюанси виразів. Що перекладач вважав сuto «українським», мало зрозумілим угорському читачеві, подано виносками з поясненням у кінці сторінок. Успіх роману, який побачив світ у 1983 році спільним зусиллям будапештського видавництва «Європа» і ужгородських «Карпат», заслужено розділив з автором перекладач.

З особливою любов'ю і теплом ставиться Пал Мішлеї до слова Тараса Шевченка, яким захоплювався, опановуючи його мову. Любовно відбирав, редагував і впорядковував він збірку ліричних творів Кобзаря, що побачила світ у будапештському видавництві «Євро-

па» у 1985 році. Наступна збірка Т. Шевченка «Гімн чернечий», упорядкована Палом, вийшла друком в 1989 р. Любов до сина українського народу приводила його до Києва на святкування ювілеїв Шевченка. Ці поїздки збагачували перекладача не лише враженнями, а й друзями, особистим знайомством з письменниками О. Гончаром, П. Загребельним, Григором Тютюнником, Вал. Шевчукам, Ю. Щербаком, твори яких часто ще «свіжими» ляжуть на його робочий стіл, підкоряючись іншомовній стихії.

На творчому рахунку Пала Мішлеї упорядкування, редактування авторських та колективних збірників, антологій української літератури. Так, готуючи до друку в 1977 році збірник української сучасної повісті «Знайомий лев», він не лише переклав «Облогу» Г. Тютюнника, але й підготував змістовні довідки про авторів. Грунтовна передмова, яка знайомить угорського читача з основними моментами життя і творчості Вал. Шевчука, вміщена в його книжці «Крик півня на світанку», теж належить перу Мішлеї. До збірника сучасного українського оповідання «Соняшники» (1983 р.), крім вміщених тут у перекладі П. Мішлеї оповідань М. Кравчука та Р. Іваничука, подано ним суттєві відомості про життя і творчість письменників, а до будапештського видання роману В. Земляка «Підполковник Шиманський» (1977 р.) він написав післямову. Підготував і редактував Мішлеї поетичну антологію «Зоряний час» (1980 р.), яка вперше систематизовано знайомить угорців не лише з митцями слова різних поколінь, а й стильовими тенденціями багатонаціональної нашої літератури.

У доробку Пала Мішлеї переклади російських, білоруських, вірменських авторів, що підкреслює широту його творчих уподобань. Нині він працює над інтерпретацією роману П. Загребельного «Роксолана» і завершив переклад твору М. Стельмаха «Чотири броди».

В українську культуру Пал Мішлеї пустив глибоке коріння, яке з року в рік розростається і дає добре плоди. Його ерудиція, гострота і глибина мислення, естетична чутливість до художнього слова викликають повагу і захоплення.

Давнім другом і популяризатором українського художнього слова в Угорщині добре зарекомендувала себе Анна Бойтар.

Навчаючись в 1958—1963 рр. на російському відділенні гуманітарного факультету Будапештського університету ім. Етвеша Лоранда, вона зацікавилася українською мовою, літературою та культурою, увагу до яких привернула відома дослідниця українсько-угорських літературних взаємин, викладач україністики в університеті Віра Шер.

Після закінчення університету протягом 14 років Анна викладає російську мову в одній із середніх шкіл Будапешта. Інтерес до життя і культури сусіднього українського народу дедалі стає однією з суттєвих справ її життя. Знайомство з відомою перекладачкою української літератури в Угорщині Шарою Каріг, яка прилучила Бойтар до художнього перекладу, допомогло у розвитку її дарування. Закоханість авторитетної наставниці і знавця багатьох іноземних мов у мильозвучну українську мову («це для мене, — говорить Ш. Каріг, — як перша любов, адже українська — перша слов'янська мова, яку я вивчila» — запис розмови 23. III. 1983 р.) передається Анні Бойтар. Перші перекладацькі спроби Анни, що припадають на 1967 рік, пов'язані з морально-етичною темою, яка цікавила їй угорського читача. Особливий інтерес у ній виявився до молодших письменників, які в цю те-

му внесли свіжий струмінь. Так з'являються інтерпретації оповідань «Єва, сестра Адама» Вал. Шевчука, «Білій кінь Шептало» В. Дрозда, «Смерть Вусті» Б. Харчука, «Бий!» Р. Іваничука. Успіх у читача і схвалальні відгуки колег спонукають її до нових спроб. Коло її зацікавлень ширшає. Вона береться за «озвучення» більших епічних полотен, зокрема романів Юрія Щербака, творчості якого залишається вірною надовго.

У 1968 р. у видавництві «Європа» виходить роман письменника «Як на війні». Про його успіх в Угорщині свідчить перевидання у 1972 та 1980 роках з додатком своєрідного за художнім розкриттям теми роману «Хроніка міста Ярополя». Сумлінність і майстерність інтерпретації була заслужено оцінена — у 1971 році А. Бойтар отримує нагороду видавництва «Європа» за кращий переклад року. Наступні роки приносять угорському читачеві зустрічі з новими творами Ю. Щербака — романом «Бар'єр несумісності», повістю «Маленька футбольна команда», оповіданнями «На пляжі», «Прогулянка на морі», «Приміщення для електронних розваг», «Що таке любов?» та ін. Пізніше перекладачка знов і знов звертається часто ще до свіжих оповідань Ю. Щербака, твори якого викликають її особливу увагу. Тісна дружба з письменником і його родиною, зустрічі з ними сприяють появі нових інтерпретацій творів прозаїка. Ділячись враженнями від його творчого набутку, А. Бойтар говорить: «Юрій Щербак дуже точно відчуває, чим живе сьогодні людина, як живе місто, він уміє знайти цікавий поворот теми, часто несподіване художнє рішення. Це не може не приваблювати» (запис розмови З. III. 1983 р.). Саме завдяки творчим зусиллям Анни Бойтар, яка познайомила угорського читача із значною частиною доробку письменника, ім'я Юрія Щербака стало знаним, «своїм» в Угорщині.

Уроки інтерпретації Анною Бойтар творів цього митця переконують у тому, наскільки суспільно-естетично важливою є вірність перекладача творчості письменника, наскільки вона зумовлює не просто «вживання» в художній світ автора, а глибинне розуміння і відчуття світобачення, концепцій, мовно-стильових, мистецьких нюансів, без чого годі сподіватися повноцінних перекладів.

Вірність одному авторові, художній світ якого Бойтар добре розуміє і відчуває, аж ніяк не означає звуження її творчих зацікавлень. Вона береться за переклад одного із складних за темою та художньою своєрідністю полотен української літератури — роману П. Куліша «Чорна рада» (1978 р.), яким вперше знайомить угорського читача з історичним минулім українського народу, роману Ю. Збанацького «Хвилі» (1975 р.), творів В. Дрозда «Катастрофа» (1972 р.), «Ірій» (1977 р.), оповідань Я. Стельмаха, О. Кобилянської, І. Франка. В її творчому доробку твори Б. Окуджави «Подорож дилетантів», С. Сартакова «Філософський камінь», проза І. Шамякіна, П. Цвірки, Р. Гранаускаса, Ю. Корінця та інших. «Озвучено» нею цілий ряд українських народних казок до збірника «Золотий черевичок», що вийшов друком в 1974 році.

Працюючи з 1974 року відповідальним редактором видавництва Академії Наук Угорщини, Анна весь вільний час віддає улюбленій справі. Особливу увагу у цій нелегкій праці вона звертає на віднайдення відповідних виразів рідної мови, щоб передати багатство оригіналу, донести до читача не лише глибину змісту, а й національний колорит

у найширшому розумінні слова. Це ми бачимо в уважності до нюансів української мови, якою порівняно добре володіє, до неологізмів, архаїзмів, абревіатур, фразеологізмів, професіональної лексики, що часом, як вона зінається, завдають їй чималого клопоту. І тоді вона звертається по допомогу до друзів-українців чи авторів (про що свідчить активне листування), які охоче пояснюють незрозумілі місця, вирази. Особливу допомогу надали їй київські друзі під час перекладу «Чорної ради» П. Куліша, що виявився досить «твердим горішком» у розумінні історичного тла подій, духу, епохи, колориту.

Плідна перекладацька діяльність вирізняє цікаву творчу особистість Анни Бойтар, що стала одним із вірних і помітних інтерпретаторів українського письменства в Угорщині. Нині на її робочому столі нові оповідання Ю. Щербака, що чекають сумлінного перекладачки.

У когорті угорських україністів заслужено почесне місце займає Юдіт Шандор. Її коріння міцно проросло в український ґрунт здавна, зв'язки з Україною чимдалі глибшають і стають нерозривними.

Уродженка Ужгорода, вона закінчила тут угорську середню школу, навчалася на українському відділенні філологічного факультету Ужгородського університету. Після переїзду в 1961 році до Угорщини, вона продовжує навчання в Будапештському університеті ім. Етвеша Лоранда. Отримавши диплом, Юдіт працює вчителем гімназії у селі Мор. Пізніше (1979—1988 рр.) вона — відповідальний редактор видавництва «Європа», а нині — референт Будапештського зовнішньоторговельного Інституту.

Добре володіння українською мовою (адже зростала в українськомовному середовищі), творча діяльність батька, досвідченого перекладача української літератури Ласло Шандора, сприяла зацікавленості Юдіт цією нелегкою справою. Ще в середній школі вона зачитувалася творами класиків української літератури І. Франка, В. Стефаніка, О. Кобилянської. Тому не випадково, коли отримала замовлення на переклад кількох оповідань І. Франка, то з великою відповідальністю і вибагливістю «озвучує» їх. Це були перші її кроки у художньому перекладі. Пізніше вона захоплюється «малою» прозою сучасних українських письменників. З-під її пера виходять угорські інтерпретації оповідань І. Вільде «Товариш Маня», М. Стельмаха «Столяриха», П. Загребельного «Учитель», «Білі коні», «Настуся», І. Микитенка «У вершині», С. Журахівського «Тополі біля ганку», Р. Іваничука «Несподіване», В. Близнеця «Людина в снігах». Береться вона і до більших епічних полотен, зокрема відома її інтерпретація «Підполковника Шиманського» В. Земляка. Вдумливий переклад цього твору свідчить про зростання її творчої майстерності, про глибоке проникнення в ідейно-тематичну і жанрову особливість повісті.

До яких творів не зверталася б перекладачка — зразків класики чи сучасної прози — вона передусім шукає «глибину змалювання подій, поетичність стилю, актуальну тематику. І важливо, — зазначає вона, — щоб відчувалася висока інтелектуальності письменника» (запис розмови 24. 02. 1983 р.).

Ділячись своїми спостереженнями над труднощами перекладацької справи, Юдіт Шандор зінається, що найбільший клопіт викликають особливості мови оригіналу, віднайдення адекватних виразів, фразеологізмів, неологізмів, архаїзмів і найбільше — діалектизмів. Такі

труднощі виникли у неї під час перекладу творів І. Франка та Р. Іванчука. Правда, тут добре прислужилося Юдіт тривале безпосереднє контактування з українцями під час перебування в Ужгороді, що дало глибоку основу її добрим знанням мови братнього народу.

Працюючи над перекладами творів сучасних письменників, вона знов і знов повертається до української класичної прози. Тому закономірно, що у 1986 році виходить угорською мовою роман Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський», художньо майстерний переклад якого приніс їй заслужену нагороду.

Працюючи редактором видавництва «Європа», Ю. Шандор пише редакційні рецензії майже на кожен твір українських письменників, що видаються тут. Її глибока обізнаність з літературою, культурою, історією українського народу, літературним процесом на Украйні приносить їй повагу і авторитет у літературних колах Угорщини. До неї часто звертаються за консультацією по цих питаннях, доручають написання статей про українських письменників до «Енциклопедії світової літератури».

Відома Юдіт Шандор і як укладач та упорядник ряду збірок, антологій українських письменників, що разом з Шарою Каріг готувала до видання, враховуючи, безперечно, уподобання угорського читача. Вона неодноразово буває в Києві, знайомиться з новинками літератури, бере участь у нарадах перекладачів, у святкуванні ювілеїв Т. Г. Шевченка, зустрічається з друзями-письменниками, літературознавцями, поглиблює свої знання про українську культуру.

У планах перекладачки відтворення рідною мовою «Народних оповідань» Марка Вовчка, «Землі» О. Кобилянської, що свідчить про її незаднду прихильність до української класики.

Ширшає коло зарубіжних читачів української літератури, яка здобула заслужено авторитетне місце і серед громадськості Угорщини. Віриться, що незабаром на книжкових полицях сусідньої країни з'явиться ряд книжок письменників — як давно відомих своїми творами угорцям, так і представників молодшого покоління. Адже українське красне письменство має добрих і надійних друзів серед угорських перекладачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Mishlej Pál*. «Українські поети». — Всесвіт. — № 9. — 1972.
2. *Mishlej Pál*. Традиції і новаторство в романах М. Стельмаха. — Всесвіт. — № 4. — 1975.
3. *Mishlej Pál*. «Українські оповідачі». — Жовтень. — № 6. — 1970.

Hegyes Angéla

AZ UKRÁN IRODALOM TOLMÁCSOLÓI MAGYARORSZÁGON

Rezumé

A cikk szerzője részletes ismertetést ad Misley Pál, Bojtár Anna és Sándor Judit életútjáról és alkotói munkájáról, arról az indítékról, ami az ukrán irodalom népszerűsítését eredményezte Magyarországon.

GORTVAY ERZSÉBET

(*Ungvár*)

KÖZÖS MOTÍVUMOK AZ OROSZ DEKABRISTÁK ÉS A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM IRODALMÁBAN

A magyar történetírás napjainkra nem rendelkezik adatokkal annak bizonyítására, hogy az orosz dekabrista és a magyar jakobinus mozgalom, a XIX. század eleji orosz, illetve a XVIII. század végi magyar történelem olyannyira hasonló kimenetelű forradalmi megmozdulása közvetlenebbefolyásolta volna egymást [1, 425—450].

Bár a magyar jakobinus mozgalom időben megelőzte a dekabrista felkelést, ez utóbbi nem következménye az előbbinek, kiváltó okai közt a történelem nem tartja számon a magyar példát. Honnan vannak hát akkor a meglepő azonosságok, sok esetben valósággal hatásutátra csábító párhuzamok a magyar jakobinus és az orosz dekabrista mozgalom költöinél?

Az irodalmak kapcsolatai nem minden esetben magyarázhatók közvetlen érintkezéssel. Az átvétel, a szellemi kontaktus lehet kétségtelenül sokatmondó tény két irodalom viszonyában, de magán viselheti az esetlegesség békelyegét is. Soha nem véletlen azonban az analógia az olyan irodalmak között, amelyek az adott időpontban bizonyíthatóan nem gyakoroltak egyidejű kölcsönhatást egymásra [2, 312]. Az egyezések, amelyeknek napjainkban, az új metodológiai alapokra épült összehasonlító irodalmotudomány fejlődésével egyre gyakrabban vagyunk tanúi, a jóhiszemű tévedések és logikai zsákutcák lehetőségeit kizárvva bizonyítják az elég szer nem hangsúlyozható igazságát annak a művészetszociológiai téTELNEk, hogy az irodalomban tükröződő emberi lét társadalmi még akkor is, ha éppen nem az ember gazdasági, politikai, hanem érzelmi vagy értelmi létét tükrözi. Az emberek társadalmi léte pedig a történelem megfelelő szakaszaiban a földrajzi vagy nemzeti sajátosságok, eltérések mellett számos azonos vonást mutat. Ezeknek a jelentkezését tapasztaljuk az irodalomban, amikor közös témaakra, motívumokra bukanunk az adott időszakban egymással kapcsolatban nem álló népek irodalmában. Erre szolgáltat példát a magyar jakobinus és az orosz dekabrista mozgalom költészete.

Jacobinus vagy első köztársasági mozgalom irodalmán a magyar irodalom története [1, 145—188] annak a háromtagú íróköltő csoportnak a munkásságát érti, amelybe Batsányi János, Verseghy Ferenc és Szentjóbi Szabó László tartozott. A mozgalomban való részességről halálra ítélt Kazinczyt és a szervezkedésből csak a véletlen folytán kimaradt Csonkait a szerzők, elismerve azt, hogy »egy irodalmi korszak anyagának az elrendezése az áttekinthetőség érdekében mindig magában rejti a következetlenség és a csorbítás veszélyeit« [3, 147], más fejezetekben tárgyalják. E bevallottan következetlen eljárástól azonban a mozgalom irodalmi öröksége nem szenved csorbát. Nem lehet megcsónkítani azt, ami eredetileg is befejezetlen volt, időhiányában nem érkezett felnőni,

kikerekedni. S talán éppen ezért, mert a jakobinus írók csoportja nem volt sem politikai, sem esztétikai tekintetben egynemű, tagjai sorában, mint ahogy magában a mozgalomban is, képviselve van Bessenyeiék felvilágosult abszolutizmusától kezdve a nemesi-nemzeti ellenállásig a társadalmi haladásra és nemzeti identitásra törekvés valamennyi változata, figyelemre méltó az a néhány vissza-visszatérő gondolati és érzelmi motívum, amely mégiscsak összefogja a jakobinusok irodalmi hagyatékát. A mozgalom kötelékébe tartozó vagy hozzá közel álló költők jellemezetesen jakobinus világképe két évtized múltán feltűnik az orossz dekabrista költészettel is. Nézzünk néhány példát.

Batsányi, Verseghy, Csokonai költészettel élte meg a Szabadság ihletője egy elvont fogalom, amelyet az iránta érzett megkülönböztetett tisztelet, rajongás kifejezéseként nagybetűvel írnak: a Szabadság.

»Minden vágy a Szabadságra...« [4, 138].

— sóhajtja áhitattal Csokonai. A Szabadság «még nem becsülhető nagy érdeméről» [4, 83] zengő madárdal enyhíti Batsányi bús magányosságát a kufsteini börtönben. És a »Szabadság istenségehez« fohászkodik ekképpen Verseghy:

»Törд ossze nepunk láncait« [4, 97].

Szabadságszeretettel a korábbi korszakok magyar irodalmában is találkozunk. De míg a török hódítás és a kuruc mozgalom költői az »édes szabadság«-ot éneklik leggyakrabban, a jakobinusoknál a szabadságfogalom egy új, régebben ismeretlen változata jelentkezik: a társadalmi szabadság, amely újfajta jelzők kíséretét igényli. Érdemes a mögöttük rejlő képzettársításokra odafigyelni. Csokonainál a szabadság »szép« (»A Szabadsághoz«), Verseghynél »kedvelt« (»Marsziliai ének«), Batsányinál »áldott« (»A látó«).

A jakobinus költők egybehangzó értelmezése szerint a szabadság hozzátarozik »az ember elnyomott örökösi jussai«-hoz (Batsányi), s csak is forradalmi úton juthat diadalra. A társadalom forradalmi átrendezésétől pedig a jakobinusok nemesak személyes szabadságukat várják. Íme, milyen elvek szerint kívánja Batsányi a világot megújítani még »mielőtt a század végső pontjára hág«:

»Uralkodjék köztünk ész, érdem, igazság,

Törvény, s egyenlőség, s te, áldott szabadság« [4, 67].

Vagy ahogy egy másik Batsányi-vers, a »Levél Szentjóbi Szabó Lászlóhoz« fogalmaz:

»Jer, menjünk: mint Emberek és Polgárok Igazság

Útján, szent kötelességünk bétölteni...« [4, 74].

Ennek az útnak az elvesztését siratja Csokonai »A tihanyi ekhóhoz« című keserű világvádoló költeményében, amely egy leleményes hasonlatba rejte fejezi ki a költő állhatatos egyetértését a tiltott jakobinus eszmékkel a mozgalom vérbefojtása után is.

»S e szigetnek egy szögében,

Mint egy Rousseau Ermenonvilleben,

Ember és polgár leszek« [4, 189].

Az »ember« és »polgár« fogalmak együtt emlegetése a két költőnél semmiképp sem véletlen. Egyrészt a jakobinus mozgalom végső célkitűzéseit tartalmazó okmányt, az »Emberek és polgárok katekizmusát« juttatja eszünkbe, másrészt világosan utal az új polgári szabadságbeszámény tartalmára.

Ugyanennek a szabadságnak a személyes óhaja hatja át az

orosz dekabristák költészetét. K. Riljejev, V. Rajevszkij, V. Kühelbecher, A. Odojevszkij verseinek olvasása közben elkerülhetetlenül arra a következtetésre jutunk, hogy tárgyköreiik listáján a szabadság-téma vezet. A »szent szabadság« szárnyain emelkedik a korabeli orosz és a világ-irodalom ormai Puskin. Szerelmes vallomás a szabadsághoz már a líceumi végzős költő »zsengéinek« egyike, a »Csaadajevhez« című verses üdvözlet is:

»Szilárd hittel várjuk mi egyre
a szent szabadság perceit,
miként szerelmesek lesik
a várt találkozást ededve« [5, 37].

A Szabadság című csillapíthatatlan forradalmi láztól lüktető, kéziratban terjedő óda egy olyan jövöről álmodik,

»Hol jog, szabadság, egybeforrt
S erős a törvény szent kötése« [5, 39].

A vers félreérthetlen jogokat követel a bilincs és a kancsuka hatalma alatt élő népnek, és merészen lázít a »koronás zsarnokok« ellen:

»Remegjetek, zsarnok vakok,
Kiket sors szeszélye kedvel!
Esett rabok, figyeljetek fel,
És vakmerően lázadjatok!« [5, 39].

Fiatalos hittel, töretlen bizalommal bátorítja Puskin barátját, P. Csaadajevet az elkövetkező szent küzdelemre:

»Hidd el, felragyog tiszta, szép
fénnyel csillagunk nemsokára,
Oroszhon felnyitja szemét,
s az önkény-omladék falára
írja nevünket majd a nép!« [5, 39].

Puskin olyan közelinek hiszi Oroszország forradalmi újjásszületését, akárcsak Batsányi Magyarországét, amikor így ír 1791-ben:

»Vidulj, gyászos elme,
Megújul a világ,
Mielőtt e század végső pontjára hág« [4, 67].

Az orosz és a magyar felvilágosodáskori forradalmiság e két leg-következetesebb képviselőjének szabadságimádata abban is rokon, hogy a szabadságot mindenkit kifejezetten a nép számára követelik. Puskin mély demokratikus szabadságszeretetének tükre a Falu című verse, amely a természet elbüvölő szépségének és a jobbágysors égbekiáltó igazságtalanságának szembeállításával határozott népi irányt ad a költő követeléseinek. Különös nyomatékkal fejezik ezt ki az utolsó sorok kérdő-felkiáltó fordulatai:

»Megérem-e, hogy új korszak köszönt a népre,
Megdől a cári önkény s a rabszolgáság?
Barátaim, vajon megláthatom-e végre
A szent szabadságnak tündöklő hajnalát?!« [5, 43].

Szinte ugyanezeket a költői kérdéseket teszi fel barátjához, Barcsay Ábrahámhoz intézett episztolájában Batsányi is:

»Felébred a világ halálos álmából?
S kifejtendő magát szolgai jármából?« [4, 68].

A kérdésekbe foglalt szilárd meggyőződést »A látó« című versében Batsányi állító, sőt fenyegető formában is kifejezi:

»A letapodtatott emberi nemzetnek

Csontjaiból épült trónusok reszketnek.

Rémülve szemlélik közelgető sorsok
a vérre sóvárgó koronás gyilkosok» [4, 67].

A jakobinus és a dekabrista költők társadalmi optimizmusának forrása idealista demokratizmusukban keresendő. A nép érdekeinek állandó szem előtt tartása, jogainak követelése, a szentimentalizmus erkölcsi együttérzésén túlmutató politikai éellel a kor legfontosabb történelmi törekvéseinek felismeréséről tanúskodik. És bár mind a dekabristák, mind a jakobinusok meglehetősen távolról rokonszenveztek a néppel, hitet a nép erkölcsi igazságának tudatából merítettek. Ezért hívják — különösen a dekabristák — legnemesebb fogadkozásaihoz, legmerészebb reményeikhez szemtanúnak és szentesítőnek a szentimentalizmus által felfedezett és felmagasztalt Népet:

»Felcsap a láng, tűz lesz a szikra.

Nem szenvédünk hiába itt.

Felnéz a nép szent zászlainkra,

Ugy vívja újabb harcait» [5, 63].

A feltétlen hit az elnyomott nép szabadságigényének jogosságában és az önzetlen eltökéltség, amellyel a költők ezeket az igényeket szolgálták, természetesen alakít ki minden a dekabrista, minden a jakobinus költőknél egy új »ars poeticá»-t. Amit már láttunk Batsányinál és Csokonainál, a dekabristák költőeszménye is a »polgár», az életét és munkásságát a közösség és a hon szolgálatába állító poéta. Világosan kimondja ezt K. Rilejev a Vojnarovszkij című elbeszélő költeményének ajánlásában:

»Apolló fia, szigorod
művészemet ne mérlegelje,
de nézz a tiszta érzelemre,

Nem költő, honpolgár vagyok» [5, 91].

Batsányi pedig, aki mint »Ember és Polgár« kíván haladni az »Igazság« útján költőtársával, Szentjóbi Szabó Lászlóval, így vall költészete legfőbb céljáról:

»... — Haza! Szívemnek bálványa! tenéked
szentelem én magam s minden szándékomban ezentúl!
A te javad, s kiderülésed lesz tárgya fiadnak
már egyedül...» [4, 74].

A társadalmi felelösséggérzetet, a népszolgálatot tartja fő érdemének az életművéről számot adó, az utókor szemébe becsülettel néző Puskin is, Emlékművem című költeményében:

»S féltett kincs maradok népem hálás szívében,
Mert a jó ösztönét szítottam benne csak,
Mert bús napokban a szent szabadságnak éltem,
S védtem az elbukottakat» [5, 32].

Az a hit, hogy a népért hozott áldozat igazi jutalma az utókor megbecsülése, élteti a bukás, a reményvesztettség sötét napjaiban Csonkait is:

»Majd talán egy boldogabb időben

Fellelik sírhelyemet:

S amely fának sátorában

áll együgyű sírhalmam magában,

Szent lesz tiszta hamvamért» [4, 189].

Az önkényuralom a kortársak tudatában minden Magyarországon, minden Oroszországban a legszorosabban összefonódott a jobbágyrendszer-

tel. Éppen ezért mind a magyar jakobinusok, mind az órosz dekabristák álma az abszolutizmus és a jobbágyság intézményének felszámolása és egy eszményi demokratikus polgári nemzetállam létrehozása volt. Ezért szerepel oly fontos helyen az »ember és polgár« fogalma a mozgalmak költőinél is. A »közjót kereső bölcs polgár«-t látja Batsányi [4, 73] Szentjóbi Szabó Lászlóban, Csokonai barátját, patrónusát, Földi Jánost a legjobban azzal tiszteli meg, hogy »tiszta polgár«-nak szólítja [4, 227].

A klasszicizmus által megfogalmazott honpolgári erények páatosza cseng ki leghangosabban K. Rilejev Volinszkij c. balladájából:

»A honfi kardja szembeszáll merészen

A földért, mely ringatta egykoron,

És elégtéteit vesz minden zsarnokon.

A hon szavárá halni kész,

Lelkében fennkört s hű marad.

Folt nem tapad becsületén,

És áruló nem lesz soha« [5, 95].

A »polgár« címet emeli magasba Rilejev akkor, is, amikor kijelenti: »Nem költő — honpolgár vagyok«.

Rilejev szent meggyőződése, hogy Oroszországnak olyan irodalomra van szüksége, amely magasrendű eszmei tartalmával erősíti az olvasóban a nemzeti öntudatot. A költő szerinte legyen néptribün:

»Nem! Nem lehet fenségesebb,

Mint a poéták hivatása,

Szent célért fogtak ők kezet,

Hogy hasznukat mindenki lássa« [5, 95].

Az áldozatos hazafiság ugyanilyen erkölcsi követelmény Batsányi számára is. A német klasszicizmus és Sturm und Drang képviselőinek hangján hirdeti, Petőfit megelőzve, a költő apostoli elhivatottságát. Mondhatni »ars poetica«-ját adja »A magyar lantos« c. versében, amelyben a klasszicista és romantikus költőeszmény vonásai keverednek. A szabadon szárnyaló képzelet, a költői elme merész csapongásának, szabadságának hirdetője. A költő feladata Batsányi szerint a múlt és jelen »ezernyi titkait« ismerni, a »jót, nagyot, dicsőt« tisztelni, magasztalni. Csak így lehet a nemzeti önismeret ébresztője, serkentője, s tanítója nemzetének:

»Ébreszd, tanítsd az elfajult,

A gyáva, büszke, rest

S már érdemével kérkedő

Sok nemtelen nemest« [4, 88].

Amiről a fent idézett párhuzamok tanúskodnak, nem más, mint bizonyos fokú eszmei-érzelmi rokonság korhű esztétikai köntösben két azonos politikai töltésű mozgalom vonzáskörében kialakult költői attitűdben. E költői attitűdot egyaránt formálták a klasszicizmusból a szentimentalizmusba és korai romantikába való áthajlás esztétikai szabályai, valamint a dekabrizmus és jakobinizmus politikai lényege. Egyéni és nemzeti szabadság, honpolgári erény, öntudat magasztalása, a költészettel ember- és társadalomformáló szerepének hirdetése ugyanúgy hozzátarozott a dekabrista és jakobinus forradalmisághoz, mint ahogyan ahhoz

a korai romantikához is, amely világképét egyes vonatkozásainban a klasszicizmustól és a szentimentalizmustól örökölte.

Ahogyan a fenti példák is mutatják, egy kis rutinnal az irodalmi párhuzamok kutatásában igen könnyű látványos eredményt produkálni. Csakhogy ezzel azon kívül, hogy azonos időszakokban a kor azonos eszméit különböző nyelveken általában hasonló irodalmi eszközökkel fejezik ki, még nem bizonyítottunk az égvilágon semmit. A párhuzamos jelenségek feltárásának, akárcsak a korábban divatos hatás és befogadás vizsgálatának értelme csak akkor van, ha a különbözők felismerése érdekében történnek.

I R O D A L O M :

1. *Dolmányos István*, A dekabrista felkelés magyarországi emlékei. // Századok. 1956, 3. sz.; *Vágvölgyi Tibor*, A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma. — Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1968.
2. *Sötér István*, Párhuzamos jelenségek a XIX. század magyar és orosz irodalmában. — Az ember és műve. — Bp.: Akadémiai Könyvkiadó, 1971.
3. A magyar irodalom története. III. — Bp.: Akadémiai Könyvkiadó, 1965.
4. Hét évszázad magyar versei. II. — Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954.
5. Az orosz irodalom klasszikusai. — Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962.

Gortvay Erzsébet

ОБЩИЕ МОТИВЫ В ЛИТЕРАТУРЕ РУССКОГО ДЕКАБРИСТСКОГО
И ВЕНГЕРСКОГО ЯКОБИНСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Р е з ю м е

Статья на тему «Общие мотивы в литературе русского декабристского и венгерского якобинского движения» рассматривает в сравнительно-типологическом плане гражданственную лирику поэтов-представителей русского и венгерского раннего романтизма, поставивших свое перо на службу идеям своего времени. Историческая наука в настоящее время не располагает сведениями о прямом воздействии венгерского якобинизма на возникновение и развитие русского декабризма. Тем не менее сравнительный анализ творчества якобинцев и декабристов свидетельствует о том, что русский и венгерский прогрессивный романтизм как орудие изменения существующего социально-политического строя, характеризуется целым рядом общих черт.

ГУСЕВ Ю. П.

(Москва)

ФОЛЬКЛОРИЗМ В СОВРЕМЕННОЙ ВЕНГЕРСКОЙ ПОЭЗИИ

Под фольклоризмом понимается «использование как в отдельном его произведении, так и в творчестве в целом структурно-художественных элементов, восходящих или к сюжетам фольклора, или к его образной системе, или к его поэтике, или к лексике и поэтической фразеологии. (...) При таком подходе понятие фольклоризма охватывает как наличие в творчестве поэта элементов фольклора (образов, поэтики, поэтической фразеологии и т. д.), так и специфику связей этих элементов с идеально-образным содержанием отдельного литературного произведения или всего творчества в целом» [1, 129]. Определение это, хотя оно и не во всем безупречно, позволяет рассматривать фольклоризм как определенный круг художественных приемов, вводимых в поэтический текст примерно на тех же правах и примерно с теми же задачами, что и, например, архаизмы, варваризмы, прозаизмы и т. п. Вместе с тем фольклорные элементы в поэтическом произведении, очевидно, представляют собой иной, более высокий, чем, например, архаизмы, уровень поэтической семантики, несут более весомую образную, эстетическую нагрузку; с этим связано, в частности, то обстоятельство, что мы говорим не о «фольклоризмах» (по аналогии с архаизмами и др.), а о фольклоризме как явлении.

Видимо, максимальную степень вторжения фольклорной стихии в поэзии представляет собой стилизация, стремление представить созданное конкретным автором произведение как произведение устного народного творчества. Какой-то гранью примыкая к литературной мистификации, этот вид фольклоризма, однако, имеет в литературе другой смысл: имитируя образную систему фольклора, фольклорное мышление, поэт тем не менее вносит в произведение нечто свое, индивидуальное, не соответствующее застывшей системе эстетических норм и приемов народной поэзии. Возникающее при этом противоречие создает особый, часто не достижимый другими способами художественный эффект, содержащий драматизм или иронию.

Много примеров фольклорной стилизации в венгерской поэзии можно найти, например, у Шандора Вереша. Почти все сто четырнадцать стихотворений его цикла «Венгерские этюды» представляют собой вариации на фольклорные темы, которые подчас отличаются от народных песен разве что большей скомпонованностью, отшлифованностью. Правда, стилизация под венгерский фольклор представляет собой лишь одну из граней «протеического» (как любят говорить венгерские критики) таланта Вереша, который с одинаковой легкостью вживается и в поэтические формы древнеиндийского эпоса, и в клинически строгий сонет, и в наивную непосредственность венгерской поэзии начала XIX века, еще отыскивающей свой стиль и язык, и в современный верлибр — всегда при этом оставаясь самим собой, находя

возможность вкладывать в стихи содержание, обращенное к современному человеку. То есть венгерский фольклор для Вереша, по всей видимости, лишь один из маскарадных нарядов — пусть это один из любимых нарядов, даже самый любимый, но висит он в его поэтической костюмерной на одной перекладине с прочими.

Но в современной поэзии есть поэты, для которых фольклорный «костюм» — не один из многих, а единственный или даже единственно возможный. Правда, говоря о таких поэтах, нужно помнить, что подлинной фольклорной «девственности» в наше время, в условиях, созданных цивилизацией, нет и быть не может. Поэт, который всерьез (не в виде игры, откровенной стилизации) употребляет в своем творчестве фольклорные нормы, должен считаться с тем, что эти формы обязательно вступают в конфликт с современным содержанием поэзии. Конфликтность эту можно использовать, и весьма эффективно, сознательно сделав ее носителем художественности. Некоторые венгерские поэты наших дней ищут способ оживления нежизненных форм устного народного творчества, например, в создании образа поэта как хранителя некоей древней тайны, древней стихии, не потерявшей своего значения и для современного человека, но поддающейся адекватному выражению лишь в не менее древних, архаичных формулах. Так возникает потребность в специфической маске, поэтической позе насителя наднационального знания, сверхъестественной силы, воздействующей на окружающих особыми, тайными путями. Надо ли объяснять, что для венгров, финно-угорского народа, эта поза отождествляется с фигурой шамана (так же как, например, у поэта другого финно-угорского народа, маньси — у Юvana Шесталова).

Один из характерных примеров подобной позиции в современной венгерской поэзии — творчество Анны Кишш. У этой поэтессы, выросшей и сформировавшейся в деревне, сохранившей крестьянское мироощущение и в столице, многие стихотворения, хотя и не иммитируют фольклорную лексику и лишь отчасти воспроизводят фольклорную образность, написаны с точным соблюдением канонов народной песни. Это значит прежде всего, что они выражают некие типичные эмоциональные состояния, эмоциональные «штампы», которые, однако, не сводятся к банальностям, всегда остаются свежими, чему причиной, видимо, какой-то таинственный механизм взаимодействия фольклорного текста и личности исполнителя, образной основы и средств «аранжировки», самих образов и т. д. К этим канонам относится и такой распространенный прием, как образный параллелизм, также особая разновидность связи между образами и элементами образов — так называемый «фольклорный сюрреализм», суть которого — в соединении явлений и признаков, никак не связанных между собой в обычном логическом мышлении.

Вот пришла я и пришла,
За спиной туман и мгла,
Не спрашивай меня!

Я любила, как могла,
Ветку золотом ожгла,
Не зови меня!

(«Не спрашивай»)

Однако от стихотворения к стихотворению фольклорная чистота и прозрачность, которую аналогичные ассоциативные связи между образами лишь подчеркивают, оттеняют, — все ощущимее вытесняется у Анны Киши мрачным, порой исступленным буйством видений, вскриков, заклинаний. Здесь-то ее творчество и заставляет говорить о стихии шаманства; поэзия становится каналом, по которому из сферы подсознания — не субъективного, а, если так можно сказать, коллективного, народного подсознания — вырываются на поверхность древние, языческие, лесные, пещерные образы и представления.

Слушайте слушайте
глядите в поле снежном
встает деревянный идол в платке
идет стучит костылями ногами
машет безрукими рукавами
что не умеют ни прядь ни ткать
только дитятко обнимать
не ткут они не прядут
да и дитятко не обймут
идет идол по белу свету
выступкивают себе деревню
столько хат с печами и трубами
столько ярем и борон с плугами
тракторов ветряков комбайнов
лавок трактиров улиц главных
сколько следует...

(«Медвежья песня»)

Вникая в это «бормотанье», читатель, конечно, помнит, что даже самый неподдельный шаман, совершая в трансе свою самозабвенную пляску, действует, надо думать, в той или иной мере целенаправленно, стремясь сохранить контроль над собой и над слушателями. А уж что говорить, если речь идет о молодой женщине с университетским (пусть и незаконченным) образованием, живущей в большом европейском городе!.. Тем более что европейская цивилизация как жизненная среда довольно успешно прорывается — хотя бы упоминанием тракторов и комбайнов — в ее стихи. Так что читателем сама непосредственность, сама шаманская отрешенность и воспринимается как художественный прием, маска, причем маска весьма условная, так сказать, спектакльская, лишь отчасти скрывающая нашего современника, похожего на нас и внешне и внутренне.

Подобная обращенность к архаическим формам эстетического, очевидно, не может не ложиться на поэта тяжелым грузом: шаман в XX веке — фигура в высшей степени экзотическая, но долго ли проходишь в шаманском наряде, с шаманским бубном у модерных витрин Будапешта? Анне Киши удалось сохранять найденный ею стиль относительно долго, десять с лишним лет, издав четыре книжки стихов. Одно из самых прекрасных, самых загадочных стихотворений, написанных в конце этого периода, называется «Возвращение», в котором особенно интересна для нас концовка: ее, видимо, можно понимать как некий итог пути, подводимый самой поэтессой.

письмо допишу до конца
ключ заброшу в колодец
встану под ветки деревьев
глаза мои нежного шелка
в коконы округлятся
будут смотреть сквозь затылок
я попрощаюсь со сказкой
тридцать три года мой возраст
можно ступать на воду.

Здесь, конечно, несет свою смысловую нагрузку и намеченный образ Христа, который уже сам по себе, всем грузом связанных с ним ассоциацией «отменяет» шаманство, язычество. Впрочем, Анна Кишш и «прямым текстом» прощается со сказкой. Во всяком случае, в последние годы ее имя встречается в печати очень редко.

Рассматривая этот вид поэтического фольклоризма, фольклоризма как поэтической позы, органично связанной с характером творческой индивидуальности (подобная же поза свойственна, например, Карою Бари, чье творчество замешано на цыганском фольклоре), можно отметить следующее. Обращение к образам и приемам древнего, часто еще языческого художественного мышления, которое, как правило, уже утратило связь с повседневным сознанием современного человека, — словно бы усиливает тенденции усложненности, герметизма, столь ощущимые в поэзии нашего времени. Правда, усугубляя запутанную, подлежащую разгадыванию метафоричность, добавляя звеньев в цепи ассоциаций, фольклоризм в то же время обогащает содержательность этой поэзии.

Явление несколько иного рода — такие поэтические системы, где функция фольклоризма не сводится к роли технического приема, или повода для стилизации, или поэтической маски. Ведь во всех этих проявлениях фольклоризм не исчерпывает эстетического содержания поэзии. Для того, чтобы фольклоризм проникал в самую «сердцевину» произведения, определял звучание главных его «струн», он, видимо, должен присутствовать в мироощущении художника своей сущностной, то есть мировоззренческой, нравственной стороной. Но фольклоризм, воспринятый с его сущностной стороны, это уже не фольклоризм (во всяком случае, с точки зрения приведенного выше определения). Сущностная сторона фольклоризма — это, по всей очевидности, и есть народность, то есть эстетически значимая, играющая в литературном произведении доминирующую роль «мера глубины и адекватности отражения в художественном произведении облика и миросозерцания народа» [2, 235]. Путь от фольклоризма к народности означает, что литература обращается не просто к этнографическому своеобразию данной нации, но проникается ее сущностными интересами, ее духовностью. Уместно вспомнить здесь слова Д. Лукача, написанные им еще в 1939 г.: «Со времен Гардера и Гегеля всем известно, что подлинное величие поэта определяется его неразрывной связью с национальной жизнью» [3, 158]. Пожалуй, здесь с максимальной четкостью определена суть народности как предпосылки настоящей литературы.

Примером такой народности, примером пути от фольклоризма к народности может служить творчество Ласло Надя, чье имя — особенно в 80-е годы, после его ранней смерти — во многом стало символом современной венгерской поэзии.

Мало кто из известных поэтов послевоенной Венгрии был столь же прочно связан с устной народной поэзией, как Л. Надь. Крестьянское происхождение и деревенское детство стали для него той исходной точкой, которая определила его эстетические понятия и вкусы. В его ранних стихах, написанных в духе народной песни, плача, фольклорно интерпретированной молитвы, есть и природный юмор, и искренняя нежность к животным, к природе, умение отождествляться с нею, и стихийный, почти бездумный, от молодости и здоровья идущий оптимизм. Исходный «фольклорный» склад художественного мышления позже был усилен и подкреплен глубоким знакомством с южнославянской народной поэзией, которую Л. Надь в течение всей жизни виртуозно переводил на венгерский язык.

Такая «пропитанность» творческой индивидуальности фольклором сама по себе еще не означала нового качества поэзии. Качественный сдвиг в творчестве Л. Надя произошел после 1956 г., когда общественные потрясения открыли ему глаза на мучительную, «костоломную» противоречивость эпохи.

Тщетно. Трепещет сердце
на железных крючьях вопросов.
Мечемся с жизнью вместе
по приснившимся росам покосов.
В мураве, от кузнецов звонкой,
бьемся в святой лихорадке,
в юбочных бурях блуждаем,
горе топим в дурмане сладком.

(«Любовь моя, жизнь костоломная»)

Многие критики, анализируя образный строй, поэтику произведений Л. Надя, находили и у него «фольклорный сюрреализм», сравнивая его в этом смысле с Ф. Гарсиа Лоркой. Действительно, в его зрелых произведениях много элементов, которые позволяют сделать такой вывод. Но с одним уточнением: его образный «сюрреализм» идет не столько от фольклорной основы, сколько от ощущения смятения, разорванности, алогичности жизни, социально-исторической действительности. Душевную дисгармонию передают уже названия циклов стихотворений, созданных в 60—70-е годы: «Роза в руке твоей обезглавлена», «Кровохаркающая фея» и др.

Яростно, одержимо ища выход из разлада с миром и с самим собой, Л. Надь, как к источнику живой воды, припадает к той духовной стихии, которую означает для него мир простых тружеников, крестьян, родителей и родичей, их душевное, нравственное здоровье. А с этой стихией его поэзия, снова и по-новому, осваивает образность и дух народной поэзии, песен, преданий и сказок. Так появляется в его творчестве фигура матери, соединяя реальные воспоминания со сказочно-мифологическими чортами, перевоплощаясь в образ Белой Лошади — образ, восходящий, по всей очевидности, к языческим, тотемным легендам.

Как Лошадь Белая из сказки,
является на первый зов,
в зубах жемчужных мне приносит

и хлеб, и книгу, и закон
и, усадив меня на спину,
несет с собою в небеса
так бережно, чтоб звезд колючки
лишь чуб причесывали мне.

(«Когда земля дрожит»)

Сказочная, былинная стихия присутствует и в поэме «Зеленый ангел». Правда, тут она переплетается с библейской образностью, но последняя осмыслена скорее как фольклорный материал (ведь чаще всего именно так она существует и в сознании народа).

Чтобы понять, чем был для Л. Надя фольклор, лучше всего обратиться к его собственным словам: «Если народная поэзия — это история эмоциональной жизни народа, история его поверий, обычаяев, страхов, пристрастий, страданий и надежд, то вся совокупность народной поэзии — самый человеческий из всех имеющихся учебников истории» [4, 209]. Улавливать, отражать эту «самую человеческую» сущность реального бытия и учился поэт у народа, охотно и эффективно используя при этом, конечно, и чисто выразительные приемы, элементы фольклорной поэтики.

Вершиной творческой эволюции Ласло Надя справедливо считается поэма «Свадьба» (1964). В ее основе лежит эпизод, который венгерский поэт наблюдал в Болгарии. В соответствии с местным обычаем только что обвенчанные молодожены были поставлены на берегу, лицом к морю, а за спиной у них бушевал свадебный пир. Поэт долго стоял там, ожидая, когда же кончится это странное отлучение молодой пары от всеобщего веселья, но, так и не дождавшись, ушел. А через несколько лет эпизод этот вылился в поэму, где народный обряд трансформируется в символическую картину. С одной стороны — отрешенная от мирской суеты, обращенная лицом к чистоте неба и моря, как бы вышедшая на свидание с будущим, с вечностью молодая пара:

к морю лицом, мы стоим на веселом пиру,
окаменели от слова на голом ветру.

* * *

день перед нами, за нашими спинами ночь,
тьма глубокая, но хотят эту ночь превозмочь
яблони в белом цвету и пожары тюльпанов,
прорва весенних огней, искрометных фонтанов,
радуга крови, огонь молодого ума,
ультравселенная мозга...

(Перевод Ю. Кузнецова)

Двум юным людям, открытым навстречу жизни, резко, непримиримо противопоставлена обжирающаяся и опивающаяся, хохочущая, выкрикивающая сальности толпа:

рты пересохли, но грозди вино им дают,
агнцы рождаются, и нож обливается кровью,
топится кухня, потеют кастрюли, жуют
челюсти мясо, и в море смываются кости...

Очевидно, проявление фольклоризма следует видеть уже в том, что в основу лирического сюжета положен народный обряд. Но это обстоятельство побуждает автора ввести в поэму и другие фольклорные элементы, которые привязали бы символически осмысленное зрелище к реальности. Для этой цели он берет, например, старинную венгерскую танцевальную песню и, вставив ее в текст, перемежает словами и строчками, которые придают ей оттенок уличной, разухабистой, циничной припевки. Фольклорная вставка как бы подчеркивает и усиливает мотив противоречивости, увиденный Ласло Надем в народном мироощущении.

воет оркестр, и рычит, и кричит, и валяет:

ТЫ — КОБЫЛА, СУПЕРДЕВКА, СВОЕ СЕМЯ РАСТОПЧИ!
ТЫ — ТАНЦОВЩИЦА, СТАРУХА, ПРО МОРЩИНЫ РАССКАЖИ!
ЕСЛИ ПОЧКИ И ОТСОХЛИ, ВЫШЛА ЗАМУЖ, ТАК ГУЛЯЙ!
ХОРОХОРИТСЯ ПОДАГРА, ЧТО ПРОМОКЛА, КАК ПЕТУХ!
ПЕЙ, ГУЛЯЙ! ПО ТУБЕРОЗЕ ТЛЯ ПОЛЗЕТ, СТАЛЬНОЙ ТРЕУХ!

После этой вставки, после апофеоза разгула и распутства следует краткий, в две строки, финал — как последнее слово, которое все-таки остается не за упившейся толпой, а за молодыми, отринутыми и высмеиваемыми ею, но представляющими то лучшее, перспективное, что есть в этой толпе, что есть в народе.

в лентах и нимбах, секущие время, как дым,
к морю лицом мы стоим изваяньем одним!

«Лицом к морю» — такое название Ласло Надь дал сборнику своих стихов, изданному в 1972 г. Оно не повторяет, как это принято, заголовка какого-нибудь стихотворения или цикла; так что оно — явная ссылка на завершающую строку «Свадьбы», а тем самым манифест, обозначение той сути народности, которой поэт сознательно следует в своем творчестве.

В позднем творчестве Ласло Надя есть и более явные образцы фольклоризма, когда поэт создает как бы самостоятельные фольклорные произведения, главным образом в жанрах народной песни, заговора, молитвы и т. п.

О, слети ко мне, сокол,
о, слети ко мне, сокол,
ты слети, слети, слети, коль прошу я,
ты слети, слети, слети, коль прошу я!

(«Хор»)

Можно было бы привести много подобных примеров; но дело, видимо, не в них. Фольклоризм, даже несмотря на эти примеры, не яв-

ляется определяющим признаком зрелой поэзии Ласло Надя. Секрет его широкого признания, его значения в современной венгерской литературе, конечно, не исчерпывается и тем, что творчеству его свойственны «сюрреалистическая» усложненность и алогичность, «иррациональное отражение явлений и взаимосвязей действительности» [5, 376—377], которые можно наблюдать в различных жанрах фольклора, особенно архаических. Мы считаем, причина его величия — и органической «связи с национальной жизнью» (см. выше слова Лукача), формой которой является народность.

Тот вид народности, который мы наблюдаем в поэзии Ласло Надя, — довольно типичен для венгерской поэзии последних десятилетий. Мы находим ее у Иштвана Кормоша, Маргит Сечи, Имре Чанади, Шандора Чори, Андраша Фодора; о такого рода народности можно говорить, по-видимому, и по отношению к творчеству Ференца Юхаса — хотя фольклоризм у него заменен скорее мифологизмом, все более переходящим с течением времени в очень субъективное, подчас действительно «сюрреалистическое» мифотворчество. Перечисленные имена — весьма авторитетные в венгерской поэзии, за ними следуют, у них учатся многие молодые, только вступающие в литературу поэты. Поэтому, видимо, мы вправе сказать, что путь, избранный в поэзии Ласло Надем, путь вполне плодотворный для того, чтобы достичь в искусстве гармонического национального и народного начал, — является эффективным, живым руслом, одним из главных направлений развития современной венгерской поэзии и венгерской литературы в целом.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Осовецкий И. А. Язык современной русской поэзии и традиционный фольклор. (Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. — М., 1977).
2. Литературный энциклопедический словарь. — М., 1987. Мы берём лишь одно из трех приводимых там значений понятий «народность»: в остальных двух оно равнозначно соответственно фольклоризму и общепонятности.
3. Lukács Gy. Magyar irodalom. Magyar kultúra. — Вр., 1970.
4. Цит. по: Domokos M. Atkelés, áttűnés. — Вр., 1987.
5. Помогач Б. Народные традиции и поэтическое новаторство в новой венгерской поэзии. (Пути художественного прогресса. Литературно-художественная критика в ВНР. — М., 1978).

Guszev J. P.

A FOLKLORIZMUS A MAI MAGYAR KÖLTÉSZETBEN

R e z ü m é

A tanulmány Kiss Anna, Nagy László, Bari Károly és Juhász Ferenc, valamint más magyar költők művészeti stílusára jellemző új megközelítési eljárásokat vizsgál. A folklorizmus mint a szürrealista látásmód és a modern ember zaklatottságának, talajtalanságának és támponkérésének sajátos szintézise valósul meg az említett költők életművében. Az új folklorizmus és az új népiesség jellegzetes egysége leginkább Nagy László életművét hatja át, a mai magyar költészetre jellemző új népiesség, szándékos folklorizmus ugyanakkor a modern ember életérzésének, elbizonytalanodásának bonyolult és mégis érthető, minden metaforizmusa mellett is világos kifejezését segíti elő. Az ilyesfajta költői attitűd szükségszerűen jelent meg a modern magyar költészettel és mind esztétikailag, mind társadalmilag indokolt népszerűsége és előfordulásának gyakorisága.

МЕГЕЛА И. П.

(Киев)

**«КАКУК МАРЦИ» И.-Е. ТЕРШАНСКИ.
ЖАНРОВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ
И ПРОБЛЕМА ПОВЕСТВОВАНИЯ**

Существенной особенностью повествования в XX в. становится отказ от «эпической дистанции», позволяющий обозреть объективный порядок мира. Реализм прошлого стремился к панорамному охвату действительности, чтобы раскрыть систему всеобщих взаимосвязей. В XX в. художник углубляется в отдельные изолированные субъективные сферы, опираясь на опыт их субъективного восприятия одиноким индивидуумом.

Одной из наиболее показательных жанровых разновидностей венгерской литературы 20—30-х гг. является «роман судьбы». В основе художественной структуры романа такого типа лежит судьба отдельного индивидуума, показанная как цепь столкновений героя с отдельными людьми и частными явлениями действительности. «Роман судьбы» воспринимается как антипод произведений монументального реализма. В его основе — изображение маленького человека с его проблемами, часто не связанными с магистральным движением общественной жизни.

Окружающая героя жизнь здесь показана сквозь призму его сознания; он сопротивляется нивелировке и унификации. Однако его протест бессилен, ибо у него нет точки опоры: неприятие им всего существующего разрушает его как личность.

Такой роман ограничивается, как правило, «малым пространством» и «малым миром», которые отождествляются с субъективным миром рассказчика. Для романа такого типа характерна монологическая структура повествования. В качестве иллюстрации сказанного рассмотрим цикл произведений И.-Е. Тершански «Какук Марци», представляющий собой отдельные моменты жизни одних и тех же героев, данные в хронологическом порядке. Объединением в циклы достигается более высокий уровень художественного обобщения, что позволяет художественно осмыслить нравственные, духовные, психологические, физические преграды, мешающие гармоническим отношениям между людьми.

По своим формальным признакам цикл о Какук Марци напоминает пикареску, испанский авантюризм, плутовской роман [1, 468]. Нити кровного родства тянутся от Какук Марци к таким вечно живым образам мировой литературы, как Панург, Тиль Уленшпигель, Паскурино или Вийон.

В похождениях героя Тершански также преобладает авантюристичность, буйная фантазия, проказничество, здоровая эротика. Писатель показывает действительность глазами деградированного пикаро, выделяя теневые стороны общественной жизни и официальной морали. Но помимо этих общих моментов, в произведении Тершански немало

новых структурных элементов. Дьердь Боднар образно отметил: «Если представить себе, что Тершански двинулся по пути Лассарильо де Тормеса и де Костера, Лесажа, взяв курс на предполагаемую Вест-Индию, то на этом пути он бросил якорь на берегу какого-то неизвестного материка» [2, 111].

Существует также мнение, что вследствие сосредоточенности авторского внимания на индивидуальных похождениях героя и отсутствия широкого общественного фона, произведение Тершански следует отнести к таким явлениям современной литературы, как романы Д. Стейнбека о чудаках, бродягах [3].

Михай Цине считает, что излишне связывать произведения Тершански с плутовским романом или же с романами Гамсuna [4, 162]. По его мнению, венгерский писатель исходил из другого принципа. Он создавал свою форму, язык, суверенный художественный мир, отталкиваясь от реальной действительности, следя при этом главному требованию — художественной оригинальности, усвоенному им от надьбанской школы художников. В его произведении можно найти и рисунок общественной жизни, и глубокую правду человеческих характеров, и стилистическую игру. При этом следует отметить, что Тершански создавал свое произведение, опираясь непосредственно на конкретный материал.

На наш взгляд, главным в данном вопросе является не определение конкретных литературных реминисценций. Новаторский характер цикла о Какук Марци заключается в том, что Тершански обогатил венгерскую литературу по-настоящему сказочным героем, венгерским Тилем Уленшпигелем, прочно вошедшим в сознание читателей. По своему характеру он родственник героев народных сказок, хотя в действительности — реальная фигура венгерского провинциального городка на рубеже веков.

Произведение задумано как жизнеописание, личная история Какук Марци, ставшего бояском, бродягой поневоле. Этот искатель житейской удачи и легкой жизни, беспечно живущий сегодняшним днем, как бы сам составляет собственное жизнеописание. Для него настоящая жизнь — это жизнь «пикаро», полная превратностей и лишений, но зато праздная и независимая. Больше всего пикаро презирает постоянные обязанности. Но он ничего не пытается изменить в своей жизни.

Такая форма предопределяет как бы раздвоение образа: с одной стороны, это пикаро, проходящий суровую школу жизни, с другой — рассказчик, умудренный жизненным опытом и извлекающий из этого опыта определенные уроки. На эти две точки зрения накладывается авторская позиция, выраженная большей частью в ироническом освещении событий и персонажей. Таким образом, произведение носит черты своеобразного романа воспитания. Герой сталкивается с жизнью в ее различных проявлениях, переходя от приключения к приключению.

Отдельные эпизоды связаны между собой образом Какук Марци, проходящим через всю книгу. Подобная «открытость» композиции позволяет показать панораму действительности, целую галерею социальных типов. Через мироощущение персонажей читатель получает поучительную картину жизни отдельных слоев «добропорядочного» венгерского буржуазного общества [6, т. V, 394]. Таким образом, «авто-

биография» Какук Марци становится «биографией» Венгрии XIX — начала XX века.

«Каку Марци» — необычный роман; он не укладывается в традиционное понимание жанра, это скорее цикл повестей, позволяющий глубже проникать в мир человека, больше видеть в окружающей жизни, предоставляемый больше возможностей для бравурности стиля.

Повествование строится как устный рассказ героя о своих приключениях; писатель использует при этом форму воспоминаний. Но «Какук Марци» не отличается сложностью композиции, сюжет здесь имеет хронологическую последовательность.

Некоторыми своими чертами произведение Тершански напоминает структуру сказки. Сказочность выражается в использовании повторяющихся оборотов, в самом характере изображения персонажей, которые часто предстают словно не в своем подлинном обличье, как бы завороженные. Сказочность усиливает разговорные обороты типа «такого еще нигде не бывало», «я такого еще не видел». Переплетение реального и фантастического, моральное заключение о победе добра, стихия сказывания — тоже от этой структуры.

Важную роль в произведении играют анекдотические эпизоды, которые используются по образцу вставных новелл плутовского романа. Они нарушают плавную последовательность действия, развития сюжета и одновременно помогают созданию ситуаций, определенной атмосферы, обогащают характеристику персонажей.

Произведение Тершански как бы выпадает из общего русла социально-психологического романа. Ведь основные идеально-художественные особенности романа быта и социальных нравов, помимо наличия главного героя-плебея, заключаются в откровенно реалистическом понимании жизни, в развитии сюжета путем показа последовательных комико-бытовых эпизодов и приключений, наконец, в морально-философском и обличительном разъяснении описанной жизни. Тершански же не стремится своим изображением анализировать действительность, готовить читателя к занятию определенной позиции. Традиционный роман, как известно, стремился показать то, что скрывается за общим фоном, видимостью, а для Тершански главный интерес представляет сама действительность, реальный материал. Главной задачей Тершански считал умение видеть факты и правдиво, достоверно их оживлять. В этом отношении он сделал немало для обновления поэтики венгерского романа XX века.

Вместе с тем бросается в глаза недостаточное внимание писателя к разработке рисунка души, особенно на фоне расцвета психологического романа. У Тершански почти полностью отсутствуют внутренние монологи, как и переплетение временных плоскостей. И все же, при кажущейся неизменности характера, действуя в экстремальном окружении, Какук Марци подымается на уровень нарицательной фигуры, благодаря умелому манипулированию автором поведением своего героя в различных жизненных ситуациях.

Одним из главных достижений Тершански является восстановление в правах действия, сюжета, рассказывания. При этом он черпает из двух источников. Первый — народная сказка, другой — поиски путей создания современного типа прозы. Влияние этих источников чувствуется во многих элементах структуры его произведения.

Важный содержательный момент сюжета — личное участие пи-

сателя, проблема соотношения автора и героя. Писатель как бы «выглаживает» из произведения, он выражает свою позицию, формирует эстетическое суждение, делая это иногда устами героя.

Важной особенностью творческой манеры Тершански является ощущимое присутствие в произведении самого автора, иначе говоря, субъективная наполненность. Таршански проявляет удивительное умение вживаться в создаваемый образ. Близость автора к персонажу дала основание критикам утверждать, что *Какук Марци* — это не кто иной, как сам автор [7, 108]. Хотя ощущимое присутствие творческой индивидуальности Тершански факт непреложный, все же отождествлять автора с его персонажем кажется нам упрощенным.

«*Какук Марци*» написан от первого лица, писатель отказывается от авторской точки зрения, от позиции всеведущего автора. Повествование от первого лица выбрано не случайно. Подобная форма освобождает писателя от задачи обширного, усложненного изображения окружающего мира. «*Их — форма*» свидетельствует о духовном родстве автора со своими персонажами, вместе с тем она создает видимость того, что автор знает о мире, о происходящем больше, чем его персонажи [8, 210]. Переплетение эпизодов из жизни автора и героя, балансирующее на грани предположения или догадке, создают особый динамизм повествования, эмоциональное напряжение.

«*Какук Марци*» появился в период интенсивных исканий в прозе, вызвавших к жизни большой набор художественных манер, индивидуальных стилей и жанровых конструкций. В этом потоке все же выделяются произведения, отличающиеся какими-то общими типологическими свойствами как в плане содержания, так и в плане структуры, складывающейся из отдельных, достаточно самостоятельных единиц: элементов, глав, «новелл». Речь идет о новеллистическом романе. Уже сам термин указывает на важнейший признак жанровой разновидности — мозаичность, фрагментарность, дробность структуры.

Указывая на безусловную связь с пикареским, плутовским романом, новеллистический роман все же существенно отличается от своего предшественника. Он является порождением двух разнонаправленных тенденций: циклизации — процесса объединения малых форм — и новеллизации — тенденции к распадению крупных романых форм.

У Тершански наблюдается стремление подать достаточно объемную панораму жизни на основании синтеза лирического («крупный план» изображения главного персонажа) и эпического начал. «*Какук Марци*» строится по типу «нанизывания» отдельных эпизодов, повестей из жизни главного персонажа. Каждая отдельная повесть — это новый поворот в судьбе *Какук Марци*. А весь роман построен как цепь самостоятельных фрагментов.

Но для писателя важна не только «игра нанизывания» случаев и плетение интриг» как средство изображения героя и мира; в романе видно желание автора создать определенный тип, нарисовать образ среды, специфического окружения. Роман остается «открытым» до конца, но не в духе плутовского. Отдельные его разделы связаны между собой по принципу соподчинения — за счет развития действия со сквозной интригой, их движения во времени.

В 20—30-е годы наблюдается тенденция к фрагментарности, к мозаичной композиции. Она была порождена интересным развитием «лирической прозы» и «лирического романа» (Ловик, Чолники, Круди, Ко-

столани, Серб). Причинно-следственные связи играют здесь второстепенную роль, проза становилась более «свободной», не скованной композиционно-условными рамками, которые бы мешали вольному, откровенному потоку мыслей и чувств автора-героя.

При всей своей приверженности к форме повествования от первого лица, лелеянию переживаний, чувств и фактов личной биографии, Тершански все же не принадлежал к типу исповедальных писателей. Он стремился вырваться из замкнутого мира субъективных представлений главного персонажа, расширить охват действительности за счет введения образа Шомы, других эпизодических персонажей, увеличивая тем самым число точек наблюдения, ракурсов изображения. Подобное решение позволило автору более четко провести принцип диалогичности, показать мелкобуржуазный анархизм в сочетании с протестом против серости, однообразия капиталистической эксплуатации.

Герой возвращается туда, откуда отправился в путь — так заканчивается описание его жизни у Тершански. С этой точки зрения приключения Какука и его перемещения в пространстве выглядят лишь как отдельные эпизоды, ответвления в его судьбе, объединены они не только личностью героя, но и пространством.

Тершански принадлежал к разделу больших прозаиков, полнокровных повествователей эпического плана. По характеру своего повествовательного искусства он близок к Ж. Морицу и А. Тамаши. Попеченный изображению широкой картины общества своего времени, роман Тершански, как отмечал Я. Кодолани «маленький шедевр, кристальное зеркало, отшлифованное редчайшим искусством мудрого высмеивания. Кристальное зеркало, в котором восстанавливает свои черты деформированный, искривленный мир» [9, 164].

Высокий уровень художественной правды позволяет рассматривать это произведение не только как картину периферии венгерского общества периода между войнами, но и как важное свидетельство возможностей реалистического искусства, романной техники.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Rónay György. A regény és az élet. — Br., 1985.
2. Bodnár György. Törvénykeresők. — Br., 1976.
3. Magyar Irodalmi Lexikon. III. köt. — Br., 1965.
4. Czine Mihály. Nép és irodalom. I. köt. — Br., 1981.
5. Плавкин И. Проза зрелого и позднего Возрождения // История всемирной литературы. — М., 1986.
6. A magyar irodalom története. V. köt. — Br., 1965.
7. Illés Endre. A kíméletlen // Árnyékrajzok. 1972.
8. Tarján Tamás. Az egyes szám első személyi előadásmód Tersánsky J. J. genézében // Valóság és varázslat. — Br., 1979.
9. Kodolányi János. Szív és pohár. — Br., 1977.

Megela I. P.

TERSANSZKY JÓZSI JENO »KAKUK MARCI«.
A REGÉNY MŰFAJI SAJÁTOSSÁGAI ÉS PROBLEMATIKÁJA

R e z ü m é

A szerző cikkében Tersánszky Józsi Jenő »Kakuk Marci« című regényének műfaji sajátosságait és problematikáját elemzi mélyrehatóan. Kakuk Marci alakját párhuzamba állítja a világirodalom olyan jelentős hőssével, mint Till Eulenspiegel.

A szerző úgy véli, hogy a mű ragyogó példája a valósághű ábrázolásnak, az igazi realista műnek, mert Kakuk Marci reális figura. Számos magyar irodalomtörténész értékelése is ezt bizonyítja.

**ІСТОРІЯ, АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОГРАФІЯ
TÖRTÉNETTUDOMÁNY, ARCHEOLÓGIA
ÉS NÉPRAJZ**

KÁLMÁN FERENC

(*Ungvár*)

HALOTTVIRASZTÓI JÁTÉKOK KÁRPÁTALJÁN

Az emberi élet három fő állomása közül a halál a legutolsó. A hozzá fűződő szokásról mindenkor is a kutatók egyik kedvenc területe volt. Ezzel kapcsolatban a halottas szokások és hiedelmek vizsgálata került előtérbe. A magyar szokásokat leíró közlemények sajnos nem foglalkoznak kellő mértékben a virrasztói játékokkal, szórakoztató cselekvésekkel, csak érintik azokat. A kárpátaljai magyar néprajzkutatásban pedig egyáltalán nem találkozunk a téma vonatkozó utalásokkal. Pedig, mint azt Üjváry Zoltán leszögezte, halottvirasztói játékok a Kárpát-medence népeinek körében a magyarokon kívül elsősorban a kárpátaljai rutének és az erdélyi románok hagyományában ismeretesek. [1, 147]. Öhatatlanul is felvetődik a kérdés, vajon az évezredes interetnikus kapcsolatok következtében fellelhetők-e ezen furcsa szokások nyomai a kárpátaljai magyar lakosság halottkultuszában? Mielőtt azonban válaszolnánk a kérdésre, tegyünk egy kis történelmi kitérőt.

A virrasztásra általában a halálesetet követő első este került sor. Néha kora estétől reggelig tartott, és azért volt rá szükség, hogy a halott éjszaka ne maradjon egyedül. A halottas háznál ekkor az elhunyt rokonai, ismerősei, jóbarátai jelentek meg, s az éjszakát a halott mellett vagy a ház egy másik helyiségeiben — szobában, konyhában, pittvarban — töltik. Ilyenkor énekeltek, imádkoztak. E szokásnak Kárpátalján — akárcsak az egész magyar nyelvterületen — fellelhetők olyan momentumai is, amelyek a virrasztónak egészen más jelleget kölcsönöznek. Itt elsősorban olyan játékokra és szórakozásokra gondolunk, amelyek egyáltalán nem illenek össze az esemény komolyosságát és a gyász hangulatát kifejező halotti, temetési szertartás mozzanataival. Üjváry a halottvirasztói játékokról írt összegező munkájában, miután ismerteti a Magyarországon előforduló példákat, adatokat, leszögezi, hogy a magyar halottvirasztói játékok néhány kivételtől eltekintve a kártyázás különböző változataira egyszerűsödtek, majd hangsúlyozottan hívja fel a figyelmet a kárpátaljai ukránok halottvirasztói játékaira és azok hasonlóságára a magyar hagyományokkal. [1, 147].

A kárpátalján halottvirasztói játékok és szórakozások iránt — talán jellegzetességek és nagy számuk miatt — már elég korán felébredt a kutatók érdeklődése. A múlt század közepétől találunk rá utalásokat (Bidermann 1862, Kralickij 1865) [2]. A századforduló tájékán készült munkák körül figyelemre méltó V. Gnatyuk publikációja, amely számos, a halott mellett játszott játék pontos leírását adja. [3, 112—118]. K. Zsatkovics tanulmánya szintén a halottvirasztói játékokkal foglalkozik. Állítása szerint annyi ilyen játék fordul elő a vidéken, hogy azokból egész könyvet lehetne írni. [4, 25]. Hasznos, e témahez kapcsolódó írásokat közöltek még Bogatyrev, Sztripszky H., Z. Kuzelja és A. Izvorin. [5].

A. Petrov szerint a 19. század végéig a kárpátukráni lakosság körében szent kötelességeknek tekintették a gyászoló család meglátogatását, vigasztalását és szórakoztatását. Ilyenkor különböző vidám játékokat játszottak és rögtönzött humoros jeleneteket adtak elő. [6, 52]. E játékok hosszú századok során való fennmaradását Petrov a hegyi életmód elzártsgával, az itt élők elszigeteltségével magyarázza.

Figyelemre méltó O. Javorszkij beszámolója, amely arról tudósít, hogy esténként a fiatalok a halott körül gyülekezik és »rettenetes barbár dolgokat művel« a halottal. A lábat húzogatják, kiabálnak, hogy keljen fel és játszon velük, a haját húzzák és azt akarják, hogy találja el, ki volt az. [7, 209—210].

I. Szimonyenko Kárpátalja 68 falujában több mint 200 játéket jegyzett fel. Állítása szerint az összes felgyűjtött játéket három nagy csoportra lehet osztani. [8, 32]. Az elsőt szociális-jólétinek nevezte és olyan rögtönzött, humoros jeleneteket sorolt ide, amelyek kifigurálták az urakat, a papokat és az egyszerű ember életét mutatták be. Például: Цар (Cár), Суд (Bíróság), Корчмар (Kocsmáros).

A második típushoz az ún. szerelmes vagy lakodalmas játékokat kapcsolta. Ezeket nemcsak virrasztáskor játszották, hanem vecsornicákon is (-esti összejövetelek névesték, tollfosztások, fonók stb. alkalmával). Például: Купля-продажа (Adás-vétel), Тягни-потягни (Húzd meg, ereszd meg), Попав у колодець (Kútba estem).

A harmadik réteghez a mérkőző-testedző sportjátékokat sorolta. Például: Каучулки — két fára egy deszkát tettek és ezen egyensúlyoztak, Внімати гроши — 10, 15 vagy 20 kopekos pénzérmét térden állva hátra tett kézzel foggal kell felemelni.

A játékok eredeti célja és funkciója már elmosódott, sőt maga a játékanyag is jelentős változásra ment keresztül. A legkézenfekvőbb magyarázatot, amelyet Újváry is említi, D. Adamcova adja. Szerinte egyes, a halottal folytatott játékok — kezére szalagot erősítenek és azt húzogatva a kezét mozgatják, a haját húzgálják és kiabálnak rá stb. — célja a megmerevedett tagok mozgatása, a halott életrekeltése volt. A későbbiekben a játékok szórakoztató jellege került előtérbe és más, nem kizárolag halottvirrasztói játékokkal bővült. [9, 241].

N. Velickaja a halott mellett végzett játékokat, szórakozást vizsgálva arra a következetésre jutott, hogy a történelmi események és földrajzi körülmények alakulása folytán a Kárpátok népei, és főleg Kárpátalja lakossága népi hagyományaiban, tradícióiban fellelhetők nemcsak az ószláv kultúra nyomai, hanem az ósszláv réteg maradványai is. A halottvirrasztói játékokat az egykor meglevő barbár temetkezési orgiák csökevényeinek tekinti. [10, 110].

Szakirodalmi vizsgálódásaink azt bizonyítják, hogy a kárpátaljai halottvirrasztói játékokról szólva a kutatók elsősorban az ukránokról, ruszinokról vagy ahogy a forrásmunkák említik őket, a »magyar-oroszok«-ról közölnek adatokat. Nem fordítanak ugyanakkor kellő figyelmet a magyar ajkú lakosság halottas szokásaira, és ezen belül az esetleg fellelhető játékokra, szórakozásokra. Pedig kölcsönhatásoknak és átfedéseknek mindenképpen létre kellett jönniük. Ezt látszik alátámasztani a Tisza forrásvídekének két településén, Rahón és Kőrösmezőn végzett gyűjtésem. A két helység annak a szórványmagyarságot képező »szigetcsoportnak« a része, amely a nyelvhatár peremén húzódik, és amelyhez Tiszabogdányt, Nagybócskót, Gyertyánligetet, valamint Terebesfehérpá-

takot sorolhatnánk még. Ezen közül ma már csak Rahón és Kőrösmezőn él számottevő magyarság.

»Rahó, járási székhely, a Hucul föld központja. A Fekete és a Fehér Tisza összefolyásától délre fekszik, 209 km-re Ungvártól. A múlt században még »orosz-német« vegyes településként emlegetik, 1929-ben már 4844 ruszin, 542 magyar, 498 német, 19 szlovák stb. lakja« — írja az 1990-ben megjelent Sorsközösségeg. [11, 117]. Ma kb. 16000 lakosa van, amelyből másfél ezer vallja magát magyarnak. Németh Adél Kárpátalja című könyvéből pedig a következőket tudjuk meg: »A helység a Tisza egyik jobb oldali mellékfolyójáról, a Rahóról kapta nevét. Első okleveles említése Rahowként 1373-ból való. [12, 144]. A németek betelepülése a 19. század közepén indult meg.

Kőrösmező is ruszin-magyar-német település. »A Fekete-Tisza völgyében települt falu, 7600 körüli a lakosok száma. Írásos adat 1555-ben említi először a helységet« — közli a Németh Adél kiadvány. [12, 145]. Jelenleg mintegy 1048 magyar él itt. A németek mára jobbára elmagyaro-sodtak vagy beolvadtak a többségi nemzetbe.

Régi népi játékok után kutatva a vidéken, meglepetten hallottam és kaptam fel a fejemet, amikor egy idős kőrösmezei asszony — félíg viccesen — kijelentette, hogy ők »jánykorukban« alig várták, hogy valaki meghaljon a faluban, mert akkor lehetett csókolózni. Mint kiderült, az egyébként szegényes játékanyag ellenére, ismeretes volt néhány olyan játék, a Húzd meg, ereszd meg! és a Kútba estem!, amelyeket kizárolag virrasztók alkalmával játszott a fiatalság. A halott az első szobában volt kiterítve, ahol az asszonyok imádkoztak. Egy másik helyiségen a férfiak — még ma is — általában römi, huszonegy vagy durák kártyajátékot játszottak. Az ifjúság a tornára vagy az udvarra szorult, ahol a fentebb említett játékokat játszották. Ezek a játékok nem ismeretlenek a magyar nyelvterületen. Az ún. zálogos játékokhoz sorolhatnánk őket. [13, 361]. Kárpátalján — ha nem is mindenütt — szintén ismerik a magyarok és a ruszinok, csak más funkcióval.

Kőrösmező és Rahó magyar ajkú lakossága azonban kizárolag halottvirrasztás alkalmával játszotta. A sorrend nem számított. A kútbaesést így játszották: egy lány guggol az udvaron. A társaság a tornácon vagy a kapunál van. A lány megszólal:

- Kútba estem!
- Hány méterre?
- Tízre!
- Ki húzzon ki?

A lány a neki kedvesebb fiú nevét kiáltja. Az odamegy hozzá, fel-emeli és annyiszor csókolja meg, ahány méterre »esett« a kútba a lány. Ezután ő foglalja el a helyét. A fiú a neki tetsző lány nevét szokta kiáltani. Abban az esetben, ha valaki nem akarja megcsókolni a kútbaesettet, zálogot köteles adni. A játék végén a zálogot különböző vicces próbatételek kiállása vagy véghezvitelle ellenében kiváltják.

A Húzd meg, ereszd meg! játékot öt fiatal játszsa. Egy fejkendőt vagy zsebkendőt kiterítenek. Négy játékos megfogja a négy sarkát, az ötödik a mutatóujjával a közepén köröket ír le és körben egyre gyorsabban mondja:

- Húzd meg, ereszd meg, ...húzd meg,ereszd meg...

Majd hirtelen rámutat az egyik játékosra, aki meghúzza vagy meg-

ereszti a kendő sarkát aszerint, hogy mit mondott a játékvezető, vagy ahogyan ők hívták, a bíró. Ha eltévesztette, zálogot volt köteles adni. A folytatás már hasonló volt a Kútbaestem zálogkiváltásához. Játszották még, de nem csak virrasztáskor a Seggreverősdit is. Kártyázás közben pedig kikapcsolódásképpen néha mesét mondtak egymásnak.

Ezeket a játékokat a helyi huculok is ismerik, de nem játsszák virrasztáskor.

A kárpátaljai magyar ajkú lakosság tekintetében főleg a görög katolikusok kártyáztak és mondtak mesét a halott mellett. A reformátusok számára teljesen szokatlan és ismeretlen a virrasztások során előforduló szórakozás és játék. Tulajdonképpen vallásuk alapelveiből adódóan következik az életközelibb, racionálisabb szemlélet. Ezért hívei a hagyományokból is azokat őrizték meg, amelyeknek valamilyen gyakorlati célját, értelmét látták.

Adatközlőim beszámolói szerint Munkácsban is játszott és szórakozott virrasztáskor az ifjúság. Sajnos a játékokat már nem tudtam rekonstruálni.

Az ukrán, ruszin lakosság mára szintén főleg a kártyázás tényére emlékszik. A játékok pontos menetét, azok jelentését és funkcióját elfeledték. Csak arra emlékeznek, hogy a faluban a harang adta tudtul a népnek — a hegyekben kereplő — a halálesetet. A fiatalok ilyenkor a halottasházhöz ment, úgymond »hátbaverősdire« («ідеме на лопатки»). Ezt a játékot — az öregek állítása szerint — még a nem is olyan rég-múltban is játszották az ukrán falvakban. A kártyázást, a mesét, a játékot és a szórakozást a halott mellett azzal magyarázták, hogy szükség van rá, hogy az emberek ne szomorkodjanak («аби ся люди не смутили»).

A halottvirrasztói játékok múlt századi és a közelmúlt gyakorlatában tehát a szórakoztatás és az időtöltés funkcióját töltötték be. Fennmaradásukat egyrészt azzal magyarázhatnánk, hogy az életfordulók közül a halál az az esemény, amely a legtöbb falubelit valamiképpen megmozgatta, és ez a nagy nyilvánosság lehetett az egyik oka annak, hogy a faluközösség nem engedett halotti szokásainak. Másrészt, annak ellenére, hogy a görög katolikus papok nem néztek jó szemmel a halott mellett előforduló játékokat és szórakozást, sőt saját gyermekéket nem is engedték ilyen helyre, mégis azt kell mondanunk, hogy fontos szerepe volt még ebben a túlélésben a katolikus vallásnak is, amely a reformáttussal ellentétben jobban ragaszkodott szertartásaihoz, erősebben kötődött az egyes szokásokhoz, hiedelmekhez. Ennek következtében egész sor szokáselem maradt fenn napjainkig és az ésszerű magyarázatok mögött helyenként megjelenik a magyarázhatatlan, a természetfölöttibe vett hit.

Más megvilágításba helyezi a kérdést az a tény is, hogy a korábbi vizsgálatok figyelmen kívül hagyták a halottvirrasztói játékok meglétének lehetőségét a kárpátaljai magyarok halottkultuszában, és szinte kizárolag az ukrán lakosságra összpontosítottak.

Való igaz, hogy a helyi magyarok túlnyomó többsége református, és ez bizonyos fokig kizárta a feltételezések lehetőségét. A nyelvhatár peremén azonban és főleg a görög katolikusoknál mindenképpen történtek átfedések, mint azt a fenti példák is bizonyítják, és két, sőt több kultúra keveredésével kell számolnunk.

Mára az ukrán és a magyar ajkú lakosság körében jobbára a kártyá-

zás hagyománya maradt fenn, és csak homályosan emlékeznek az egy-kori játékok és szórakozások meglétére.

J E G Y Z E T

1. *Ujváry Zoltán*: Halottvirrasztói játékok. In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Halottkultusz (Szerk.: Hoppál Mihály—Novák László // Budapest, 1982.
2. *Bidermann Herman Ignácz*: Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. Innsbruck, 1862. 79—80.
- Кралицкий А.: Русины Ляборсін в Угорщине. «Наук. сборник Галицько-Руської матін», 1865. 103—114.
3. *Gnatюk B.*: Угро-Руські духовні вірші. Записки наукового товариства ім. Шевченко, 1902, XVII.
4. *Жаткович К.*: Замітки етнографічні з Угорської Руси. Етнографічний збірник, 1896, II.
5. *Богатырев П.*: Магические действия, обряды и верования Закарпатья. In: Вопросы теории народного искусства. Москва, 1971. 169—295.
- Sztripszky H.: Halottasházi játékok Máramarosban. Erdélyi Múzeum, 1909. 180—188.
- Кузеля З.: Посижинье и забавы при мерци в украинских похоронных обрядах. In: Записки Наукового Товариства им. Шевченко. Львов, 1914. № 15—16.
- Изворин А.: Похоронные обычай у подкарпатских русинов. Заря II. 130—144.
6. *Петров А.*: Материалы к истории Закарпатской Руси. VIII. Вестник Чешского королевского общества наук. Прага, 1926.
7. Яворський О.: Похоронні звичаї й обряди в Ясельськім повіті. Етнографічний збірник, 1912, т. 31—32.
8. Симоненко І.: Про час виникнення народних соціально-побутових ігор у Закарпатті. In: Матеріали з етнографії та художнього промислу. Видавництво Ак. Наук УРСР, 1954.
9. Adamcova D.: Bestattungsritualspiele in der ersten Jahrzehnten unseres Jahrhunderts. Ethnologia Slavica, 1977.
10. Велицкая Н.: Рудименты язычества в похоронных играх карпатских горцев. In: Карпатский сборник — Ethnographia Carpatica. Наука, 1976.
11. Dupka György — Horváth Sándor — Móricz Kálmán: Sorsközösség. A kárataljai magyarok a 80-as évek végén. Ungvár, 1990.
12. Németh Adél: Kárpátalja. Panoráma »mini« útitájonyvek. Budapest, 1991.
13. Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest, 1980.

Калман Ф.

ПОХОРОННЫЕ ИГРЫ НА ЗАКАРПАТЬЕ

Резюме

Похоронные игры среди народов карпатского бассейна, кроме венгров и трансильванских румынов, существовали и у закарпатских украинцев, русинов. Следы этих обрядов можно найти даже в настоящее время, и, благодаря тысячелетним интерэтническим контактам, подобные примеры можем найти у венгерского населения Закарпатья. Свое первоначальное значение игры к настоящему времени потеряли. В практике прошлого столетия и последних лет они выполняли функцию развлечения.

КОБАЛЬ І. В.

(Ужгород)

**ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЕТНО-КУЛЬТУРНОГО
РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ
В І ТИСЯЧОЛІТТІ НАШОЇ ЕРИ**

Територія Закарпаття займає південні схили Східних Карпат і частину Дунайської низовини по правому березі верхньої течії р. Тиси. На протязі багатьох тисячоліть, в силу свого географічного положення, вона відігравала важливу роль в історичній долі багатьох народів Карпатського басейну та Східної Європи. Пропонована стаття має за мету у стислій формі розглянути деякі вузлові проблеми історичного розвитку згаданого регіону з урахуванням останніх досягнень археологічної науки.

Перші спроби інтерпретації стародавньої історії Закарпаття знаходимо в роботах цілого ряду дослідників другої половини XIX — першої третини XX ст. ст. (53; 56; 17; 59; 43; 38; 32; 65). Висновки, до яких вони прийшли, в значній мірі зберегли свою актуальність, хоч у багатьох питаннях сучасна наука просунулась далі висунутих колись положень. Цьому сприяло, в першу чергу, значне розширення польових археологічних досліджень, які розпочалися після другої світової війни. (3; 25; 27; 28; 18; 4) і досягли своєї кульмінації в останні два десятиріччя, коли старожитності I тис. н. е. стали об'єктом цілена-правленого і систематичного вивчення (7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 19; 20; 21; 22; 23).

Таким чином, на сьогоднішній день у розпоряджені дослідників є значний археологічний матеріал, придатний для того, щоб на його основі зробити спробу розглянути окремі важливі проблеми етно-культурного розвитку населення Закарпаття у стародавні часи.

Приступаючи до аналізу вищезгаданих проблем, перед нами постає необхідність, хоча б коротко, зупинитися на старожитностях другої половини I тис. до н. е., як таких, що склали базу майбутнього історичного розвитку краю. Серед останніх слід згадати пам'ятки куштановицької групи VI—III ст. ст. до н. е. (24; 28; 33), віднесеної в етнічному плані до північних фракійців (11; 228; 24; 198) та латенської культури середини III — середини I ст. ст. до н. е. (56; 43; 28 — 33; 4; 5), носіями якої, на думку окремих вчених, також було місцеве куштановицьке населення (4; 5; 11; 233). При цьому вони виходять із того, що на Закарпатті нібіто відсутні характерні для кельтів похованальні пам'ятки, і що тут продовжуються похованальні традиції — трупоспалення під курганним насипом — попереднього часу. А звідси робиться висновок про пряму генетичну лінію між носіями куштановицької групи ранньозалізного часу і культурою карпатських курганів римського періоду (4; 11; 231). Запропонована концепція, однак, стоїть у явному протиріччі із характером матеріальної культури населення краю сер. III — сер. I ст. ст. до н. е., типами і структурою по-

селень, особливостями домобудування, а також історичними даними (61, 10—20). Проведений нами критичний аналіз поховальних пам'яток латену Закарпаття показав, що на сьогоднішній день ми не маємо достовірних фактів, які б підтверджували домінуючу роль у цей час курганних поховань, характерних для кущановицької групи. Саме навпаки! Тут засвідчені поховальні пам'ятки класичного кельтського типу. Мова йде про трупопокладення в кам'яній скриньці, відкрите ще в 40-х роках минулого століття поблизу Мукачева, у підніжжі гори Галліш (53) та ґрунтовий кельтський могильник, виявлений у 1932 р. на пісчаній дюні (теж характерна кельтська риса) в околицях с. Мачоли Берегівського району (44, 12—13). Згідно повідомлення директора музею ім. Т. Легоцького в м. Мукачеві Й. Янковича, місцеві жителі часто знаходили у пісчаному кар'єрі, серед людських кісток, глиняні посудини, однак не придавали їм ніякого значення. І от, коли в 1932 р. поблизу Мачоли знайшли чудовий браслет із зеленого скла, було вирішено оглянути місце. У 1933 р. Й. Янкович провів у кар'єрі розвідки і знайшов порушене поховання, до складу якого входили типово кельтські горщик і миска (Мал. 1.) Останні, як і браслет, дають можливість віднести могильник із Мачоли до середньолатенського часу (фаза LTC). Вищеперечислені матеріал, отже, дає можливість стверджувати, що носіями латенської культури Закарпаття були власне кельти, можливо племена анартів чи теврисків, яких частина вчених схильна локалізувати саме у верхів'ях Тиси (61, 17).

Приблизно в середині 1 ст. до н. е. на території Закарпаття, як і у всій східній частині Карпатського басейну, відбуваються глибокі етно-культурні зміни, пов'язані з консолідацією і ростом могутності гето-дакійських племен, об'єднаних у сильний політичний союз Буребістою. В результаті перемоги гето-даків над кельтськими племенами боїв ітеврисків, гегемонія останніх на досліджуваній території припиняється і в регіоні осідає новий етнос — даки. Свідченням цього є багатий і виразний археологічний матеріал, здобутий дослідниками за останні роки під час розкопок рядових поселень і укріплених городищ (Мала Копаня, Виноградівський р-н, Солотвино, Тячівський р-н (10; 11; 13). Археологи встановили, що мова йде не тільки про спорадичне проникнення невеликих дакійських груп у верхів'я Тиси, як це вважалося раніше (5, 178), а що ми маємо справу з широкомасштабним і довготривалим заселенням нових земель, які можливо, входили до складу державного об'єднання, створеного Буребістом (11; 230).

Дакійська експансія захопила не тільки Закарпаття, але і територію Східної Словаччини, де на протязі 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е., прослідковується своєрідне кельто-дакійське співіснування (50, 205). На цей самий час припадає і розквіт культури даків на наших землях, яскравим прикладом чого можуть бути багаточисленні колекції різноманітних виробів із глини, каменю, заліза, бронзи і скла, здобутих під час дослідження малокопанського городища (10).

У порівнянні з матеріальною культурою, духовна культура даків Закарпаття згаданого періоду, в тому числі і поховальні пам'ятники, досліджена менше. Правда, В. Г. Котигорошко частину курганного могильника в Ізі (Іза II), який зв'язується із культурою карпатських курганів, датує I—II ст. ст. (13, 163), однак інші дослідники вважають такий вік пам'ятки дуже раннім і схильні відносити усі поховання до

III—IV ст. ст. (6, 63). Більш надійно з дакійськими старожитностями I ст. н. е. можна зв'язати тілопальне поховання, на яке випадково натрапили у 1930 р. поблизу с. Мала Копаня в урочищі Середній Грунок (45, 116—120). Тут, серед обломків товстостінної посудини знаходилися дві групи оплавленого заліза, що представляли собою залишки кольчуги; коритоподібний предмет із двошарової металевої (залізо+бронза) пластини (можливо частина шолома); два цілі і один фрагментарний наконечники списів (усі залізні); чотири бронзові профільовані кільця і дві залізні кнопочні шпори (останні, як і три кільця з чотирьох, не збереглися). (Мал. 2). Довгий час західку відсили до слов'янських старожитностей (21, 127), помилково зарахувавши до ней наконечник списа IX—X ст. ст., котрий, як виявилося, нічого спільногого з похованням не має (45). Серед речей звертає на себе увагу кольчуга, за своїми конструктивними особливостями належить до горизонту пізньолатенських — ранньоримських кольчуг. північної частини Карпатського басейну (35, 283—286; 63, 330). Завдяки наконечнику списа з дольковидними поглибленими на пері, який має докладні аналогії у пшеворській культурі Польщі (48, Рис. 4, 17, 73, 13), комплекс впевнено датується фазою В₁ ранньоримського періоду (40—70 рр. н. е.) (57, 453), і цілком ймовірний його зв'язок із розташованим недалеко дакійським городищем. Останнє, до речі, як і городище в Солотвині, котрі репрезентували розквіт дакійської культури на Закарпатті, припиняє своє існування, на думку окремих дослідників, на початку II ст. н. е., під час дако-римських війн (101—106 рр.), внаслідок захоплення їх римськими легіонерами (11, 230). Не виключаючи можливість такої інтерпретації загибелі названих укріплень, все ж, хотілося б зауважити, що прямих доказів перебування римлян на досліджуваній території нема. З іншого боку, викликає інтерес повідомлення античних джерел про те, що одне із германських племен (бури) під час дакійських війн Траяна на рубежі I—II ст. ст. посыпало до нього посольство (39, 185), і, таким чином, можливо, було одним із учасників названих подій. Незалежно від того, як буде вирішено це питання в майбутньому, слід констатувати, що дако-римські війни, які завершилися утворенням провінції Дакії, мали величезний вплив на подальший розвиток історичних процесів у Верхньому Потисі. По-перше, територія Закарпаття потрапила у контактну зону з Римом і це мало важливе значення для соціально-економічного і політичного розвитку краю. По-друге, в результаті згаданих вище подій, сюди переселяється частина дакійських племен, яких античні Автори (Діон Кассій) називають «вільними даками» і котрі після поразки Децебала залишили Трансильванію і пішли в гори (15, 74—75). Саме з одним із таких племен — костобоками — окремі вчені (11, 238) зв'язують пам'ятки культури карпатських курганів (I—IV ст. ст.) і розвиток Закарпаття у римський період (11, 235; 13, 168). Однак, таїк висновок, на наш погляд, недостатньо обґрунтований. Досить сказати, що курганні тілопальні могильники, від яких отримала назву і сама культура, поширені тільки у східній частині досліджуваної території, на Мараморошині (Іза, Липча, Руське Поле) (11, 228), в той час як усі поселення цієї культури знаходяться у західній частині Закарпаття (на захід від р. Ріки), там, де поховань названого вищего типу, нема, зате відомі ґрунтові могильники: Арданово (56, 52), Станово (53, 136), Солонці (12), можливо Свалява (52) і Квасово. Остан-

ні появляються на Закарпатті в середині — другій половині II ст. н. е. і фіксують просування у верхів'я Тиси носіїв пшеворської культури (42, 85; 41, 332—333). Більшість вітчизняних (11, 234) та зарубіжних (41, 332) археологів вважають, що новий етнічний елемент був у кількісному відношенні незначний і швидко асимілювався місцевим субстратом. Натомість угорський дослідник Д. Чоллані стояв на позиції, згідно якої пам'ятки II—IV ст. ст. Верхнього Потисся належать не місцевому, фракійському населенню, а германському племені вандалів (37).

Здійснений нами аналіз пшеворських старожитностей краю, разом з урахуванням новітніх досягнень у вивчені пам'яток римського періоду Закарпаття, дають можливість приєднатися до цієї, останньої, точки зору.

Перші елементи пшеворської культури, що була поширенна головним чином на території Середньої та Південної Польщі у межиріччі Вісли і Одру на протязі II ст. до н. е. — V ст. н. е. (40), з'являється на наших землях у фазі В₁ ранньоримського часу (наконечник списа із Малої Копані). Однак, масове проникнення її носіїв спостерігається лише в кінці фази В₂ — на початку фази С₁, тобто в середині — другій половині II ст., про що свідчать засновані в цей час могильники в Арданові (56, 52), Станові (53, 136), можливо, Сваляві (52), а також поява типової пшеворської кераміки на поселеннях (Холмок, II, Вузлове, Матієво та ін.). Поховальний обряд пшеворського населення характеризується через грунтові, тіlopальні могильники, у яких окремі поховання супроводжуються багатим асортиментом предметів оздоблення: щит, меч, наконечники списів тощо (Мал. 3). Причому, завдяки дослідженому нещодавно поблизу с. Солонці Ужгородського району могильнику так званого «добродзеньського» типу, характерною особливістю якого є прямокутна площаадка, покрита шаром решток кремації у вигляді перемішаних вугликів, попелу, кераміки, залізних, бронзових, золотих та скляних виробів, датованих III—IV ст. ст. н. е., пощастило встановити, що еволюція поховального обряду проходила у нас подібно тому, як і на корінній території її поширення (62, 74—83). Отже, є всі підстави вважати, що прийшло населення, в даному випадку пшеворське, зберегло в нових умовах свої головні етнічні риси, хоч його матеріальна культура, з плином часу набула у порівнянні з материнською територією, певних особливостей.

Появу нового етносу на границях римської провінції Дакії вчені схильні зв'язувати з такою історичною подією, як маркоманські війни (168—180) (41). Згідно даних письмових джерел, на рубежі 170—171 рр. до північних границь Дакії підійшло германське плем'я вандалів — хаздінгів на чолі із своїми вождями Раєм та Раптом і просила дозволу від намісника провінції Корнелія Клемента поселитися на її території, однак останній у цьому їм відмовив і запропонував зайняти землі дакійського племені костобоків, що хаздінги і зробили (60, 6—7). Ймовірно, що саме в цей час частина костобоків відійшла на схід, у Мараморошину, а також у верхів'я Прута і Сирету, де пам'ятки культури карпатських курганів раптово з'являються в кінці II — на початку III ст. ст. (6, 66—68).

Таким чином, у пізньоримський період (кінець II—IV ст. ст.) на території Закарпаття виділяються дві культурні зони: східна, що охоплювала Мараморошину і була зайнята носіями культури карпатських

курганів, та західних — територія Чопської низовини і передгір'я Карпат, на захід від р. Ріки. Тут проходив розвиток своєрідної відміні пшеворської культури.

Проблематичним залишається питання про етнічну принадлежність носіїв пшеворської культури у Верхньому Потисці. Частина дослідників вбачає в них германське плем'я вандалів (11, 233; 39, 185), інші, поряд із германським етнічним елементом, важливе місце відводять слов'янам (34, 33; 20, 130). Стосовно території Закарпаття, на основі того археологічного матеріалу і свідчень античних джерел, які сьогодні є в розпорядженні дослідників, впевнено можна говорити лише про наявність германського етносу (вандали). Питання наявності слов'янських груп залишається відкритим.

На рубежі IV—V ст. ст. н. е. в історії Європи розпочинається новий етап, відомий під назвою «епоха переселення народів». Після того, як у 375 р. воявничі гуни перейшли Волгу, тут розпочалася ціла хвиля міграційних процесів, які часом називають «бліярдовими» рухами, в результаті чого величезна маса варварських племен рушила на захід, до границь Римської імперії (47). Не обійшли ці події і населення, що проживало на сьогоднішній території Закарпаття. Згідно історичних джерел германське плем'я вандалів, з якими ми зв'язуємо археологічні пам'ятки пізньоримського періоду верхньої течії р. Тиси, у 400 р. покинуло згаданий регіон і разом з багатьма іншими варварськими племенами мігрувало на захід, зупинившись аж в Північній Африці, де утворило своє королівство (37, 295—296). На відміну від них, інше германське плем'я, гепіди, які жили по сусіствуву із вандалами, починаючи вже із кінця 260-х рр., залишилося на місці, і близько 410 років підкорилося союзникам гунів остроготам (31, 13—14).

На території Закарпаття відомі археологічні пам'ятки обох вищезгаданих германських племен і, таким чином, є всі підстави зв'язувати історичний розвиток краю у V ст. саме із готами та гепідами. Старожитності перших представлених похованням знатної готської жінки з околиць с. Косине Берегівського району (54) та могильником біля с. Бакти цього ж району*. Косинське поховання було відкрите ще в кінці минулого століття і представляло собою трупопокладання, що супроводжувалось багатим набором різноманітних речей і жіночих прикрас, виготовлених із срібла, бронзи, янтарю, скла і глини (54), які датуються другою половиною V ст. (64). (Мал. 4, 1). Дещо ранішими є знахідки із Бакти. Померлих тут ховали в ямах розмірами $2,1 \times 1,5 \times 1,1$ м головою на захід. Біля кістяків знайдені бронзові фібули, скляні та янтарні намистини, пряжки, прясла та інші речі.

Поряд з готами, як зазначалось вище, на території сучасного Закарпаття у V ст. проживали представники іншого германського племені — гепідів. Археологічні пам'ятки останніх малочисельні, але виразні. Мова йде, перш за все, про поховання (?) гепідського вождя, випадково виявлене поблизу м. Берегова ще в 1906 р. (37, 220). Інвентар, що його супроводжував, надзвичайно багатий і різноманітний: дві золоті пальчаті фібули, інкрустовані червоним каменем, пара золотих підвісок, невелика золота зооморфна фібула, два золоті перстні, масивний золотий браслет, різноманітної форми намистини із золота, янтарю, халцедону та скла, глиняна посудина (Мал. 4, 2). Да-

* Закарпатська правда, 17 жовтня 1986 року.

тується знахідка часом після 453 р., тобто епохою розквіту політичної могутності гепідів у східній частині Карпатського басейну (31, 85—91).

Як проходив розвиток краю в кінці V — на початку VI ст. ст. археологічний матеріал, що є сьогодні в розпорядженні археологів, відповіді не дає. Поки що між пам'ятками епохи переселення народів і найдавнішими слов'янськими старожитностями відшукати зв'язок не вдалося. Правда, частина зарубіжних (2, 259—261) та окремі вітчизняні дослідники (21, 8) важливу роль у цьому плані відводять пам'яткам так званого працівського типу, на яких уже в IV—V ст. ст. з'являються грубі, ліпні горшки, близькі до найдавніших форм слов'янського посуду VI ст., і вбачають в цьому один із ранніх етапів проникнення слов'янства на територію Карпатського басейну (2, 258—261). Питання це, однак, настільки дискусійне, а матеріал, зокрема закарпатський, такий незначний, до того ж повністю не опублікований, що на даний момент не можна говорити відносно нашого регіону, про континуитет між культурами римського часу і епохи переселення народів, із однієї сторони, і ранньослов'янськими культурами більш пізнього часу — з другої. Отже, на сьогоднішній день ми не маємо достовірних даних, які б підтверджували появу слов'ян на Закарпатті раніше VI ст. н. е. У зв'язку з цим, при вирішенні проблеми ранньо-слов'янського заселення краю, особливого значення набувають старожитності празького або празько-корчакського типу (1; 26, 10—19), які датуються в цілому V—VII ст. ст. (26, 16—18). Це одна із тих культур, слов'янський характер якої не викликає у дослідників жодних сумнівів.

Довгий час на території Закарпаття кераміка класичного празького типу (в більшості випадків високі горшки з тулобом у вигляді зрубаного конуса і дещо звуженим з коротким вінчиком) була відома тільки із одного місцезнаходження: Ужгород — Галагов (25, 132—134). Останнє, по незрозумілій причині, до цього часу фігурує в літературі, як ґрунтовий, тілопальний могильник (21, 77—78; 26, 18), хоч у первісній публікації Ф. М. Потушняка, який його досліджував, ніяких відомостей про це нема (25, 132—134). Більш ймовірно, на основі опису, що в даному випадку ми маємо справу із поселенням. Пізніше празьку кераміку знайшли під час дослідження в Холмоку (21, 33—45). Однак, тільки у 1983 р. в околицях с. Галоч Ужгородського району археологам пощастило розкопати два житла квадратної форми із чистим ліпним керамічним матеріалом, характерним для старожитностей празького типу (22) (Мал. 5). Поселення в Галочі дослідники відносять до першої половини VI ст. н. е., справедливо вважаючи його одним із найраніших свідчень проникнення слов'ян на Закарпаття (22, 283). До якого племені належали перші поселенці — невідомо. Письмові джерела цього періоду, які б торкалися конкретно території Закарпаття, відсутні. Правда, стосовно всієї празької культури В. В. Седов висунув припущення, згідно якого одна із племінних груп слов'ян V—VII ст. ст., яка згадується істориком VI ст. Йорданом, під назвою sclaveni (склавени або словени), географічно співпадає із празькими або празько-корчакськими старожитностями (26, 19). Таким чином, можемо констатувати, що у VI ст. н. е., дещо раніше або паралельно із осіданням

в Карпатському басейні аварів, на території Закарпаття поселяються найдавніші слов'яні, носії празької культури.

Слов'янські пам'ятки Закарпаття другого хронологічного етапу VIII—IX ст. ст. (вивчені значно краще ніж попереднього, тільки що описаного (19, 21, 23). Вони характеризуються через появу курганних тіlopальних могильників (Червеньово), ріст кількості поселень, масове поширення кераміки, виготовленої на гончарному кругі. Дослідники вважають, що археологічні пам'ятки Закарпаття згаданого періоду найбільш близькі старожитностям Типу Луки — Райковецької, які були поширені на Правобережній Україні (21, 157).

Питання племінної приналежності слов'янського населення згаданої території є дискусійним. Однак, більша частина вчених схиляється до думки, згідно якої археологічні пам'ятки Закарпаття VIII—IX та навіть VI—VII ст. ст. належать племені білих хорватів (21, 160—169). Не відкидаючи можливість такої інтерпретації хотілося б, разом з тим, звернути увагу на такі моменти. Письмових джерел про племінну належність жителів краю VIII—IX століть нема; у матеріальній культурі, домобудуванні, типах поселень відсутні якісь особливі риси, які були характерні тільки для територій, де локалізуються білі хорвати; похованальні пам'ятки слов'ян Закарпаття представлені курганними, тіlopальними могильниками (21, 98—108), в той час, як у Подністров'ї, де найчастіше локалізуються хорвати, домінуючим є обряд трупопокладання і плоскі могильники (26, 126—128). Враховуючи вищеперечислене, здається, остаточне вирішення питання про племінну приналежність слов'янського населення краю другої половини 1 тис. н. е. необхідно залишити поки-що відкритим.

Наприкінці IX ст. територія Закарпаття, вкотре за свою історію, стає аrenoю важливих історичних подій, які не тільки кардинально змінили етно-культурну ситуацію у Карпатському басейні, але мали величезний вплив на майбутні політичні процеси всього європейського континенту. Мова йде про завоювання угорськими племенами батьківщини, тобто їх прихід у Карпатську котловину.

Історична традиція, перш за все Анонім (30, 145—148), так описує події, які відбувалися у цей час на Закарпатті. Угорці, на чолі з Алмошем, через Верещинський перевал спустилися на низовину, у верхів'ях Тиси, де зустріли місцеве населення словенів, що були переселені сюди із Болгарії і на той час знаходилися під владою Салана, родича болгарського царя. Останньому підкорявся та-кож дука Лаборець, котрий перебував у замку Унг (Ужгород). Угорці захопили замок, а самого Лаборця, який намагався втекти, повісили на березі річки, що з того часу носить його ім'я. Згодом Арпад оточив Боржавський замок і, після трьох днів облоги, захопив його. Салан утік.

Критичний аналіз твору, написаного на початку XIII ст. Анонімом, здійснений угорськими дослідниками, показав, що згаданий вище автор описує події 300 річної давності не в плані намагання в усіх випадках слідувати історичній дійсності, а підпорядкувавши весь їх хід певній концепції, яка диктувалася проблемами епохи (49, 392), але тим не менше певне раціональне зерно в його повідомленні є. Так, встановлено, що частина угорського війська, яке, можливо, складалося із кабарів і сейкелів, на чолі із Арпадом уже в 895 р. через Верещинський перевал проникла у північну частину Альфельда (58, 590), і саме ці

події знайшли своє відображення, правда в деяко зміненому вигляді, у Аноніма. Свідчення історичних джерел близькуче доповнюється археологічним матеріалом — знахідками на нашій території древньоугорських старожитностей к. IX — поч. Х ст. ст. Тут слід назвати меч із Підполоззя (46, 103), багаті поховання знатних угорців із Сваляви (51) та Берегова (55; 46, 100—103), ([Мал. 4, 4], а також скарб арабських дирхемів із Хуста) (38а, 52). Як видно з географії поширення знахідок, шлях, що ним пройшли угорці, дійсно слідував через Верещинський перевал (Підполоззя), а звідти по долині р. Латориці (Свалява), вниз, на низовину (Берегово, Хуст). Можливо, не безпідставним є і повідомлення Аноніма про те, що угорці, спустившись з гір, 40 днів пробули в районі Мукачева (30, 145—146). Про це могли б свідчити знахідки старо-угорського меча, деталей кінської вузди, глиняних посудин епохи. Арпадів, відкриті у розлеглих, круглої форми невисоких пагорбках, розташованих поблизу Мукачева в урочищах Вардомб і Кішгедь (65, 172—176), і які, на жаль, на сьогоднішній день втрачені (65, 172, 176). На думку Е. і Е. Затлукалів останні, як і назва «Вардомб», зберегли у собі пам'ять про якісь важливі події угорської історії, можливо саме часів завоювання Батьківщини (65, 172—173).

Про племінний склад угорського війська можна здогадуватись на основі поховального обряду і матеріальної культури угорців згаданого часу. На думку багатьох дослідників у верхів'ях Тиси осіли кабари (58, 590), для яких характерні поховання з конем (Берегово, поховання №№ 1 та 2; Свалява), знахідки металевих пластин від гаманців (Свалява) (Мал. 4, 3), дирхемів кінця IX — поч. X ст. ст. (Хуст) та глиняних посудин типу Черна (поки що не знайдено).

Більш проблематичною є інтерпретація тих відомостей Аноніма, які торкаються місцевого населення, його походження і степені політичного розвитку, а також приналежність території Закарпаття якійсь державі. У VIII—IX ст. ст. наш край був досить густо заселений слов'янами (3; 7; 18; 19; 22), племінна належність яких, правда, є дискусійною. Однак, більшість дослідників вважають, що вони відносилися до східних слов'ян (18—23; 26). З іншого боку цікаво, що Анонім іменує місцеве населення словенами, тобто іменем, яким називає Йордан у VI ст. одне із племінних об'єднань слов'ян, які ототожнюються дослідниками із старожитностями празько-корчакського типу (26, 19), відкритих і на Закарпатті (22; 23). Ймовірно, що за цією назвою криється стародавнє слов'янське населення Закарпаття VI—IX ст. ст. без якоїсь еквазівки на його конкретну племінну належність. Існування поселень або укріплень IX—X ст. ст. в Ужгороді і Варах, про які згадується у повідомленні невідомого автора, підтверджується археологічним матеріалом (21, 72—76). А ось реальність таких дійових осіб, як Салан і Лаборець ставиться під сумнів (30, 15), хоч частина дослідників настоює на їх історичності (60, 127—130).

Ще більш дискусійним і поки що не вирішеним є питання входження Закарпаття в склад тієї чи іншої середньовічної держави. Частина дослідників висловлює думку про входження Закарпаття до складу Київської Русі (6а, 130; 16), інші рахують, що Верхнє Потисся було включене у сферу культурного та економічного впливу Великоморавської держави (14, 196). Замітимо, в обох випадках відсутні які-небудь конкретні дані, що підтверджували б висунуті припущення. Здається більш перспективним є пошук контактів із Болгарською

державою, північні кордони якої у згаданий час досягли лінії річки Марош у Трансільванії (58, 370—373). Повідомлення Аноніма про болгарський вплив на Закарпattі, наявність археологічного матеріалу IX—X ст. ст. у Варах і Ужгороді, поширення окремих топонімів Болгарського походження (Жиліград, Мойград, Новіград) недалеко від верхньої течії р. Тиси (58, 371—372) дає можливість допускати тут якісь болгарські впливи.

Тільки майбутні, комплексні дослідження, до яких буде залучений широкий загал дослідників різних наукових дисциплін — археологів, істориків, лінгвістів, етнографів та інших — дасть нам можливість більш впевнено говорити не тільки про цю, а й багато інших проблем, які торкаються найрізноманітніх аспектів історичного розвитку населення Закарпаття I тис. н. е.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баран В. Д., Пражская культура. — В кн.: Археология Украинской ССР. т. 3. — К.: Наукова думка, 1986, с. 135—153.
2. Береш Ю., Зачатки славянской керамики в Восточной Словакии. — В кн.: Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. — Нитра, 1986, с. 259—265.
3. Бернякович К., Древнеславянские памятники Закарпатской области. — SA, 1957, VI/2, с. 435—455.
4. Бідзіля В. І., Исторія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К.: Наукова думка, 1971.
5. Бідзіля В. І., Латенская культура. — В кн.: Археология Украинской ССР. — К.: Наукова думка, 1986, с. 44—52.
6. Вакуленко А. В., Культура карпатских курганов. — В кн.: Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К.: Наукова думка, 1985, с. 59—68.
7. Котигорошко В. Г., Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатья. — SA, 1977, XXV/1, с. 81—102.
8. Котигорошко В. Г., Курган первой половины III в. н. э. в Верхнем Потисье. — CA, 1979, № 2, с. 153—163.
9. Котигорошко В. Г., Итоги изучения Могильника Изя і в Закарпатье. — CA, 1980, № 1, с. 223—247.
10. Котигорошко В. Г., Малокопанськое городище рубежа нашей эры в Закарпатье, — CA, 1984, № 1, с. 252—256.
11. Котигорошко В. Г., Вопросы происхождения и этнокультурной принадлежности населения Верхнего Потисья римского времени. — В кн.: Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. — Нитра, 1986, с. 227—238.
12. Котигорошко В. Г., Жертвеник III—IV вв. н. э. у с. Соленцы. — CA, 1987, № 2, с. 176—191.
13. Котигорошко В. Г., Культура римского времени. — В кн.: Древняя история Верхнего Потисья. — Львов, 1991, с. 147—178.
14. Котигорошко В. Г., Славяне и авары. — В кн.: Древняя история Верхнего Потисья. — Львов, 1991, с. 179—188.
15. Кругликова И. Т., Дакия в период римской оккупации. — Москва, 1956.
16. Лелекач Н. М., Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст. ст. — Наукові записки Ужгородського держуніверситету, 1949, 2, с. 28—39.
17. Лесек Ф., Правекъ Подкарпатской Руси. Ужгород, 1992.
18. Пеняк С. І., Исследование древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия на территории Закарпатской области УССР. — AR, 1968, XX, с. 594—604, 699—700.
19. Пеняк С. І., Дослідження слов'янських і давноруських пам'яток Ужгородського району. — В кн.: Методичний посібник для студентів з археології, — Ужгород, 1974, с. 73—101.
20. Пеняк С. І. О первоначальной славянизации Верхнего Потисья. — В кн.:

Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. — Днепропетровск, 1980, с. 129—130.

21. Пеняк С. І., Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. — К.: Наукова думка, 1980.
22. Пеняк С. І. Новые славянские памятники в Закарпатье. — В кн.: Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям.: Нитра, 1986, с. 275—283.
23. Пеняк С. І., Раннеславянское население Закарпатья VI—IX вв. — В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. / Раннеславянский и древнерусский периоды /. К.: Наукова думка, 1990, с. 77—82.
24. Попович И. И., Памятники кустановицкого типа Закарпатья. — В кн.: Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям.: Нитра, 1986, 191—199.
25. Потушняк Ф. М., Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. — Ужгород, 1958.
26. Седов В. В., Восточные славяне в VI—IX вв. М.: Наука, 1982.
27. Смішко М. Ю. Два кургани могильники в околицях, с. Ізи Закарпатської області. — В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, 1952, т. 3, с. 315—336.
28. Смирнова Т. И., Берникович К. В., Происхождение и хронология памятников кустановицкого типа Закарпатья. — АСГЭ. 7—Ленинград, 1965, с. 89—115.
29. Цигилик В. М., Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області. — В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 1982, вип. 4, с. 71—79.
- 29a. Балагури Е. А., Гранчак І. М. Деякі питання стародавньої історії Ужгорода. — В кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття — Ужгород, 1972, с. 114—
30. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. 3. kiadás. Sajtó alá rendezte: Györffy György. — Budapest, 1986.
31. Bona I., A középkor hajnala. A gepidák és longobárdok a Kárpát-medencében. — Budapest, 1974.
32. Böhm J., Podkárpatská Rus v právku. »Rok«, 1933, S. 1—11.
33. Böhm J., Jankovich J.-M., Skytové na Podkárpatské Rusi. Mohylove pohrebiste v Kustanovicach. — Carpatica 1/B. — Praha, 1936, S. 1—80.
34. Budinsky—Kricka V., Sidlisko z doby rimskéj a stahovania narodov v Presove. — SA, 1963, XI/1, S. 5—58.
35. Budinsky—Kricka V., Lamiova—Schmiedlova M., A late 1 st Century B. C. — 2 and Century A. D. cemetery at Zemplin. — SA, 1990, XXXVIII/2, p. 245—344.
36. Csallányi B., Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubcken. — Budapest, 1961.
37. Csallányi B., Das Land der Wandale im Karpatenbecken. — In: Actes de VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. III. — Beograd, 1973, S. 295—298.
38. Eisner J., Slovensko v praveku. — Bratislava, 1933.
39. Goldowsky K., Kultura przeworska na Gornym Slasku. — Katowice — Krakow, 1969.
40. Goldowsky K., Kultura przeworska. — In: Prahistoria ziem Polskich. T. V., Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1981, S. 57—120.
- 38a. Eisner J., Slovensko a Podkarpatská Rus v době hradištní. — In: Obzor prachistoricky, 1925, IV, S. 47—70.
41. Goldowski K., »Superiores Barbari« und die Markomanenkriege im Lichte archäologischer Quellen. — SA, 1984, XXXII/2, S. 327—350.
42. Goldowski K., Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie rzymskim. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź, 1985.
43. Jankovich J.-M., Podkarpatská Rus v prehistorii. — Mukačevo, 1931.
44. Jankovics J.-M., A munkácsi Lehoczky-múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. — In: Irodalmi és tudományos könyvtár. 21. sz. — Ungvár, 1942, 3—15 l.
45. Jankovics J.-M., Gyarapodási napló. Kézirat. № 116—120.
46. Jankovics J.-M., A Lehoczky-múzeum honfoglaláskori leleteiről. — In: László Gyula, A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben. — Kolozsvár, 1943, 100—104.
44. Kolendo J., Rzym i barbarzycy Euroyp srodkowej i wschodnej. — Meander 7—8, 1987, S. 385—399.
48. Kostroewski B., Cmentarzysko z okresu poznolatenkiego i rzymskiego w Domaradzicach pow. Rawicz. — Fontes Archaeological Posnaienses. Vol. IV, 1953, — Poznan, 1954, S. 153—274.

49. Kristó Gy., Tanulmányok az Árpád-korról. — Budapest, 1983.
50. Lamiova-Schmeidlová M., Ältere römische Kaiserzeit in der Ostslowakei. — In: Symposium. Ausklang der Laténe-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im Mittleren Donaugebiet. — Bratislava, 1977, S. 201—208.
51. Lehoczky T., A szolyvai hun-sír. — Archeologai Értesítő, 1870, III, 201—206 1.
52. Lehoczky T., Beregmegyei vaskori leletről. — Archaeologai Értesítő, 1886, VI, 151—152 1.
53. Lehoczky T., Adatok hazánk archaeologiájához, különös tekintettel Beregmegyeire és környékére. I. — Munkács, 1892.
54. Lehoczky T., A mezőkaszonyi gót sír. — Archaeologai Értesítő, 1897, XVII, 32—40 1.
55. Lehoczky T., Honfoglaláskori sírról. Beregszászon. — Archaeologai Értesítő, 1900, XX, 398—402 1.
56. Lehoczky T., Adatok hazánk archaeológiájához, különös tekintettel Beregmegyeire és környékére. II. — Munkács, 1912.
57. Liana T., Chronologia wzgledna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. — Wiedomosci Archeologiczne, 35. — Warszawa, 1970, S. 429—491.
58. Magyarország története. Előzmények és magyar történet. 1242-ig. 1/1. — Budapest, 1984.
59. Pasternak J., Ruské Karpaty v archeologii. — Praha, 1928.
60. Schmidt L., Geschichte der Wandalen. — München, 1942.
61. Szabó M., A kelták nyomában Magyarországon. — Budapest, 1976.
62. Szydłowski J., Grupa dobrodzienna jakie wyraz lokalnych przemian w schylkowej fazie kultury przeworskiej. — Katowice, 1977.
63. Waurick G., Die Schutzwaffen in munidischen Grab von Es Souoma. — In: Die Numider. Reiter und Könige nördlich der Sahara. — Bonn, 1979, S. 305—332.
64. Werner J., Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine. — Slovenska Archaeologia, 1959, VII/2, S. 422—438.
65. Zatlukal J., Zatlukal E., Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájához. — Munkács, 1937.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград.
 СА — Советская археология, Москва.
 AR — Archeologiczne Rozhledy, Praha.
 SA — Slovenska Archaeologia, Bratislava.

Kobaly J. V.

TERÜLETÜNK ETNOKULTURÁLIS FEJLÖDÉSE AZ I. U. I. ÉVEZREDBEN

R e z ü m é

A régészeti és írott források alapján kimutatja, hogy vidékünk etnikai és kulturális fejlődése az említett időszak folyamán sokrét és bonyolult volt. Eltek itt a keltek mellett (i. e. III—IV sz.), dákok (i. e. I. sz. közepé — i. u. II. sz.), vandálok (II—IV. sz.), gótok és gepidák (V. sz.). A VI. században az utóbbiakat felváltották a szlávok és végül, de nem utolsós sorban, a IX. század végén — a X. század elején fontos szerephez jutnak területünk történetében a honfoglaló magyarok.

Мал. 1. Речі з кельтського могильника в Мачолі (Берегівський р-н).

Мал. 2. Дакійське поховання I ст. н. е. с. Мала Копаня (урочище Середній Грунок).

Мал. 3. Арданово. Поховання вандальського дружинника.

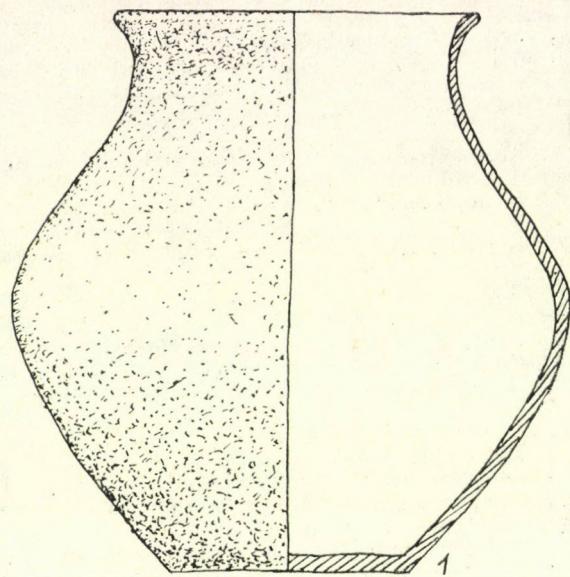
Мал. 4. 1. Скляний кубок із поховання готської жінки поблизу Косина.

2. Генідське поховання із околиць м. Берегова.

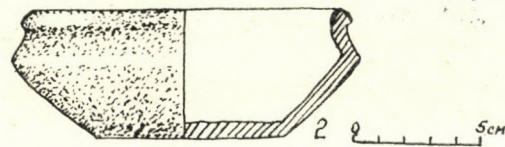
3. Металева пластинна гаманець знатного угорського воїна із Сваляви.

4. Верхня частина шапки угорського воїна із першого берегівського поховання.

Мал. 5. Галоч. Житло і матеріал празької культури VI ст.

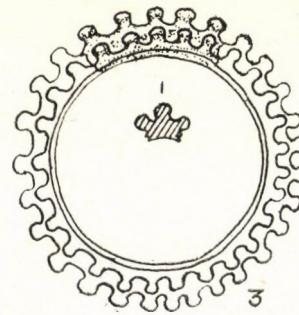

1

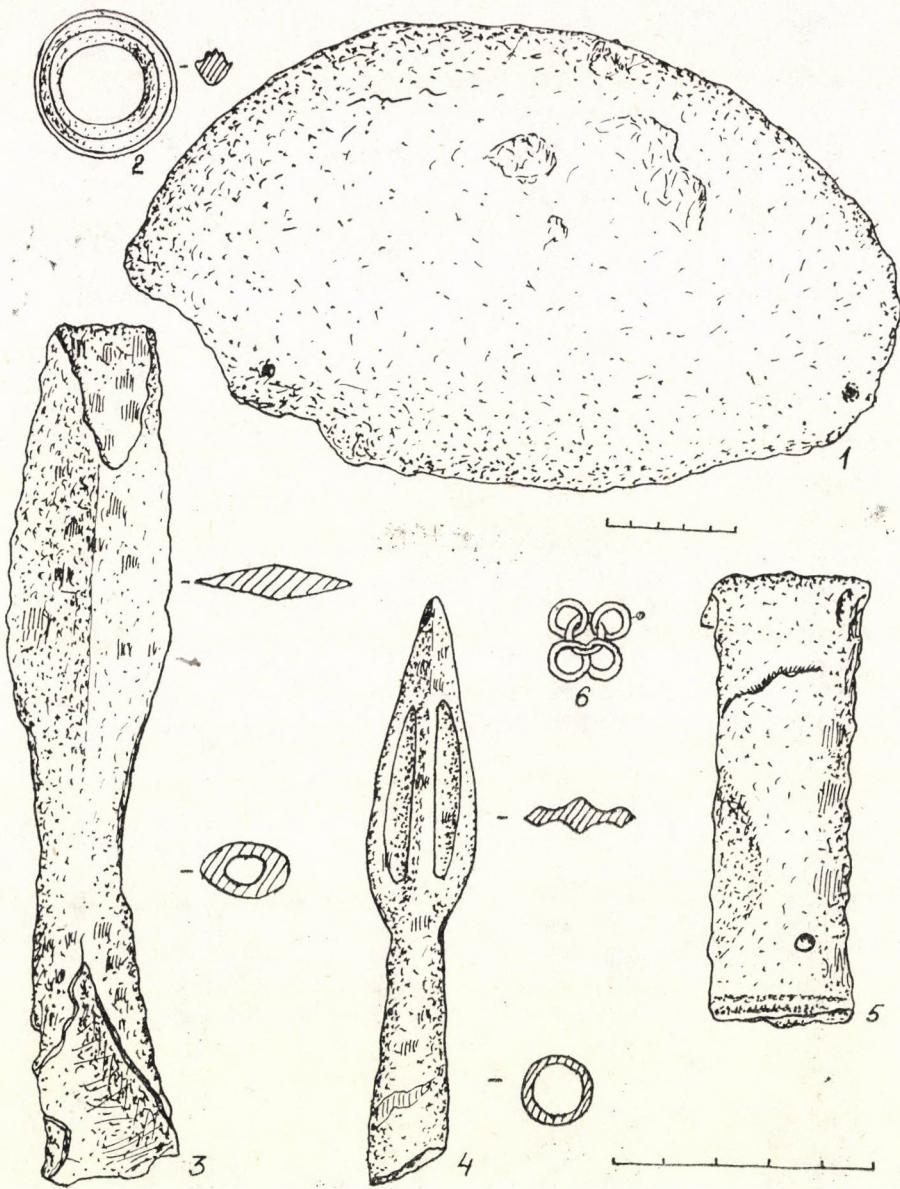

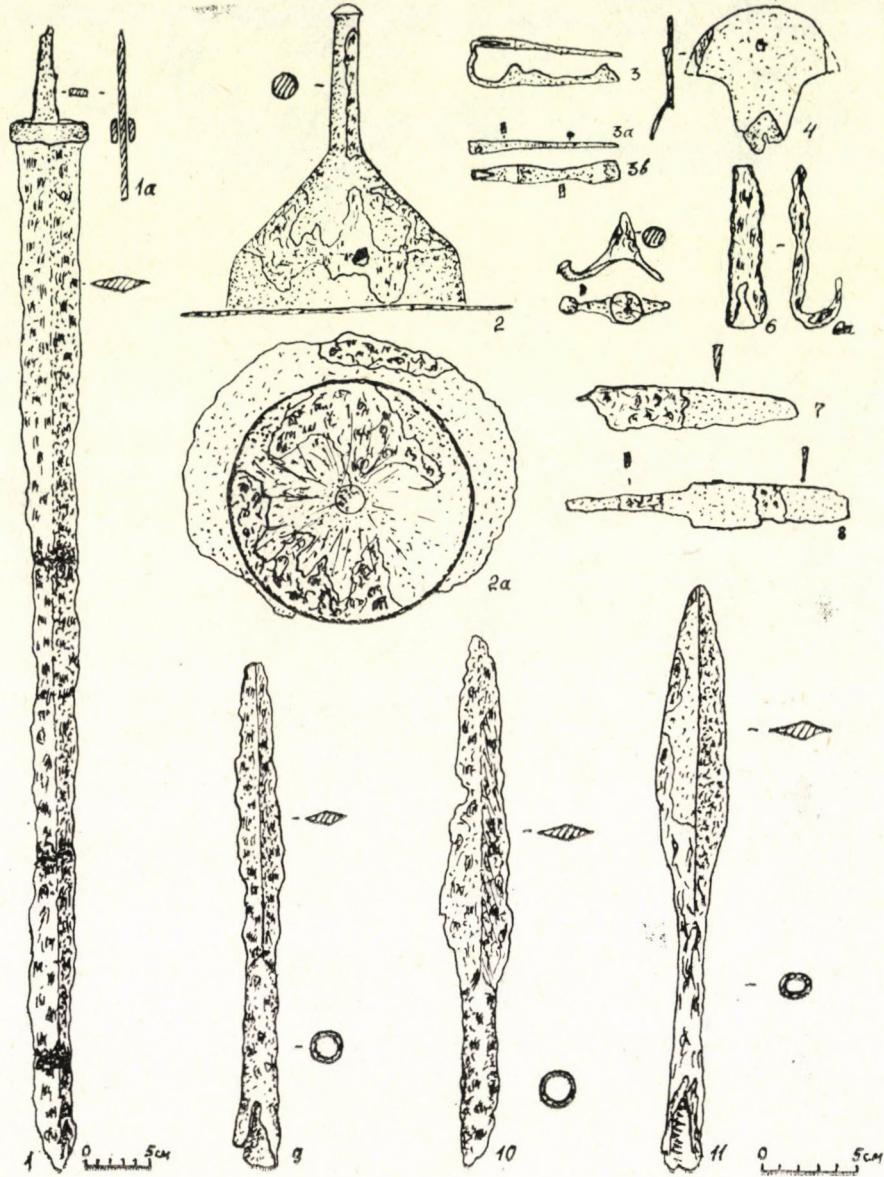
2

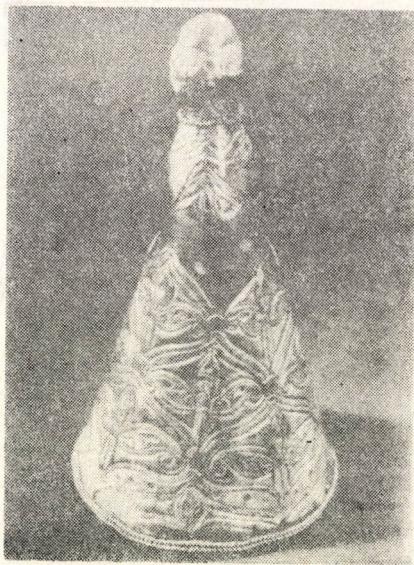
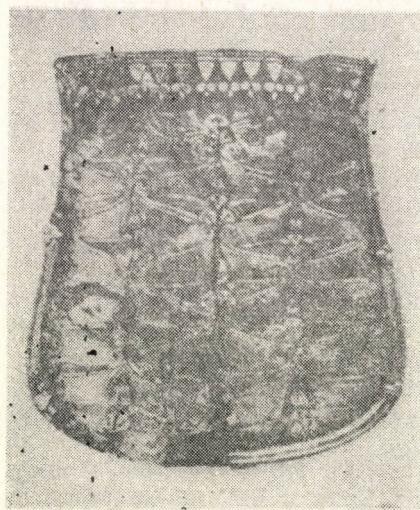
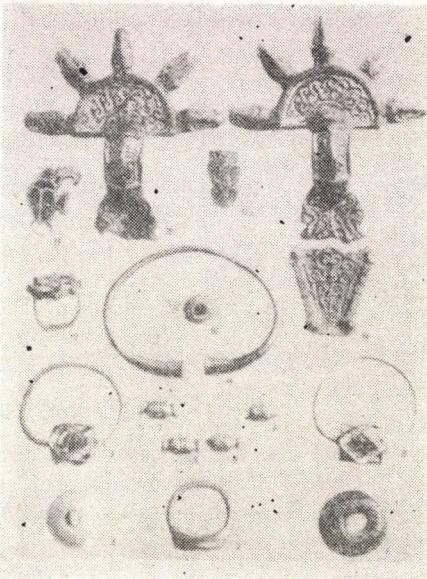
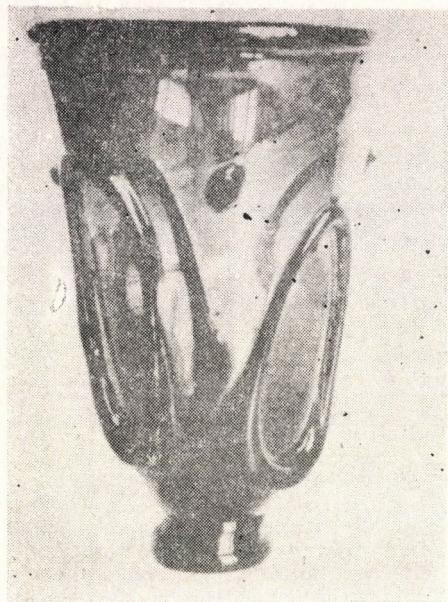
5 CM

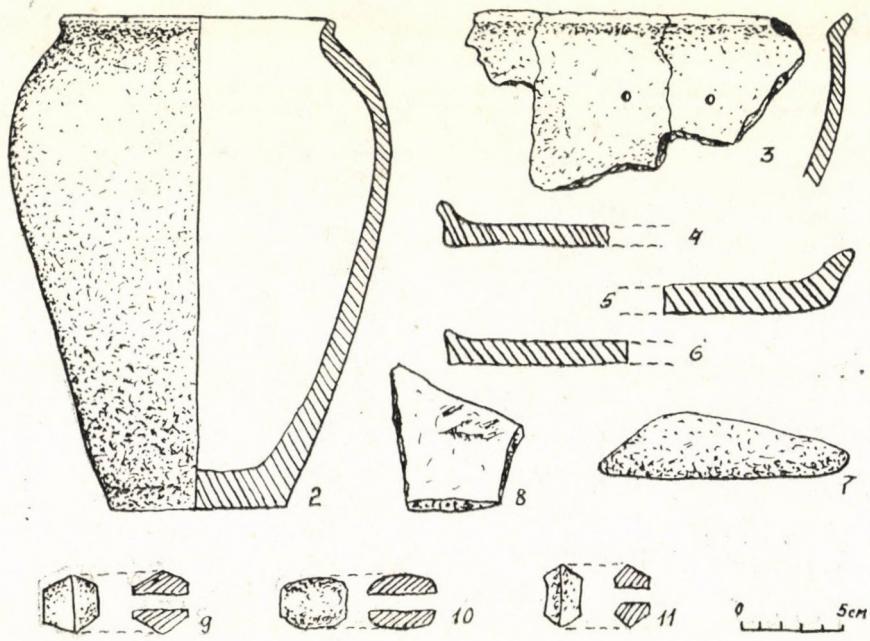
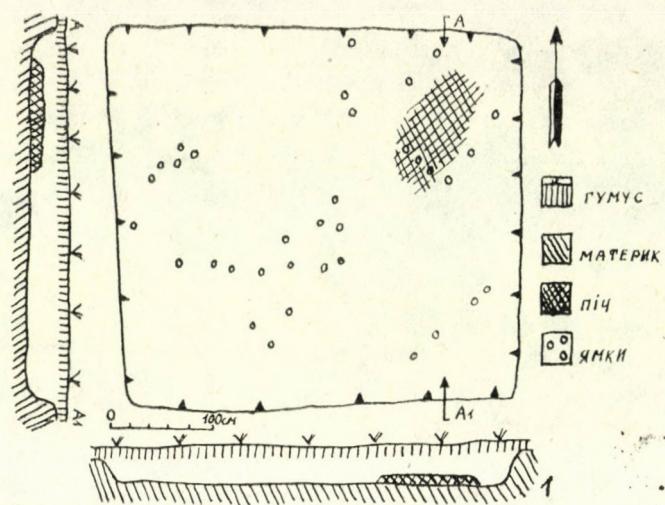

3

МАНДРИК І. О.

(Ужгород)

**ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ГУМАНІТАРНА ВЗАЄМОДОПОМОГА
МІЖ НАСЕЛЕННЯМ ЗАКАРПАТТЯ І УГОРЩИНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

Після придушення угорської революції 1848—1849 рр. населення Закарпаття відчуло посилення не лише політичного гніту, але й погіршення матеріального становища, опинилося у вкрай злиденному становищі. Це обумовлювалося політичним режимом, встановленим Габсбургами в Угорщині, невирішенню багатьох проблем, залишками феодальних пережитків, бідністю краю. Земля в гірських районах була неродючою, а саме господарювання відсталим, оскільки базувалося на дідівських методах обробітку ґрунту, відсталих виробничих відносинах. За таких умов невеликий клаптик малородючої землі не забезпечував власникам нормального існування і вони змушені були шукати сторонніх заробітків.

Розвиток капіталізму у сільському господарстві краю вів до все більш широкого використання у великих господарствах найманої праці. Згідно статистичних даних в кінці XIX ст. у чотирьох комітатах — Березькому, Угочанському, Ужанському і Мараморошському у сільському господарстві за наймом працювало 76290 чоловік. [16, 40—43]. Селянин, що володів 5 гольдами землі, не міг прохарчувати свою сім'ю, навіть якщо весь його наділ був придатним для обробітку. Тому більшість сільського населення гірських районів потрапляли в залежність від лихварів, розорялися, шукали інших засобів для життя. Сільськогосподарські робітники наймалися за низьку заробітку плату, лише б вижити. У повідомленні міністерства землеробства Угорщини за 1897 рік відзначалося, що у чотирьох комітатах Закарпаття не мали роботи 21544 чоловік. Документи свідчать, що безробітні погоджувалися на «будь-яку роботу, у будь-який час, за найменшу оплату» [1, 35—37].

Закарпаття було аграрно перенаселеним, тому значна частина селянства не могла знайти застосування своїм робочим рукам. Цим обумовлювалася зростаюча внутрішня міграція, а на рубежі XIX—XX ст. і еміграція. Точних цифр відхідництва немає, бо вони коливалися з року в рік, та й точний облік до поч. ХХ ст. не вівся. За повідомленням окружного начальника Іршавського району, лише звідси щороку понад 4000 чоловік відправлялися в господарства Альфельда, а частина людей працювала на шахтах та підприємствах різних регіонів Угорщини [12, 130]. На сільськогосподарські роботи відправлялися чоловіки і жінки, хлопці й дівчата. Як описує очевидець, «при відході вони весело співали, але при поверненні із заработка їх обличчя були сумними» [22, 57].

Частина людей виїжджала на тимчасові заробітки до сусідньої Галичини, в Австрію, Чехію, навіть до Німеччини. Отже, відхідництво

в інші регіони на кінець XIX ст. займало досить значне місце у соціально-економічному житті населення Закарпаття, стало важливим фактором його існування.

Не маючи свого власного хліба, сезонники із Закарпаття щороку відправлялися на жнива у великі латифундії Альфельда, Задунайщини. Міграція відбувалася і внутрі Березького, Угочанського, Ужанського і Мараморошського комітатів. Наплив робітників був вигідним наймачам, оскільки забезпечував їх дешевою робочою силою. У переважній більшості роботи на жнивах виконувалися за певну долю врожаю. У багатьох районах Угорщини поденники працювали за 1/12 частину врожаю пшениці, але в Ужанському і більшості районів Березького комітатів тільки за 1/15 — 1/16. За неймовірно важку працю під час жнив і молотби заробітчани привозили додому в середньому 5—6 ц. пшениці вартістю 80—100 корон. [19]. На цей скромний заробіток сільський пролетар повинен був протягом року утримувати сім'ю, виплатити борги, державні та церковні податки. Важливо, що в ці поїздки верховинські селяни могли познайомитися з такою ж долею угорських сільськогосподарських робітників; у них зростало почуття спільноті долі.

Одним з найважливіших показників життя населення є рівень його забезпечення продуктами харчування, що залежить в першу чергу від соціально-економічних умов. Для сільської бідноти життя поділялося на два етапи. Протягом більшої частини року вона голодувала, потім у період короткої, але виснажливої роботи, за власним розумінням, «харчувалися». Та невеличка кількість хліба, що поденник заробляв на жнивах, вистачала лише на кілька місяців. Взимку основною їжею ставала картопля і хліб з грубо помеленої жита або вівса. Щоб було більше висівок, овес мололи разом з полововою, від чого «хліб» був гірким і таким чорним і липким, наче багно» — писала будапештська газета «Оз Ешт» [18]. Вбогим харчуванням перебивалися бідні сім'ї з дня на день, з року в рік, мріючи про те, щоб пережити зimu, вижити до весни.

Так було в урожайні роки. Але ще важчим ставало становище селян Угорщини й Закарпаття у неврожайні роки, які повторювалися через кожні 2—3 роки. Архівні матеріали, зокрема ті, що містяться в Закарпатському обласному державному архіві, зберігають велику кількість свідчень про голодні роки в краї в другій половині XIX століття.

У зв'язку з неврожаєм 1852 р. представники австрійської влади, за умови повернення в наступні роки, для голодуючих Ужанського комітату виділили деякі продукти харчування, які мало міняли ситуацію. Ше і в 1865 р. місцевим органам влади з центру неодноразово нагадували про необхідність насильного утримання з населення вартості одержаних жита і кукурудзи. Місцеві представники влади повинні були «зібрати всі борги», прозвітуватися про наслідки проведеної роботи. За одержану «допомогу» мали розрахуватися навіть вдовиці. У списках боржників названі жителі 18 населених пунктів [3, л. 20—28].

Новий страшний голод настав у 1865 р. Особливо великих розмірів досягли бідування в селах Тур'я Бистра, Порошково, Пасіка, Тур'я Ремета, Туриця, Смерекова, Перечин, Ворочево, Заріччя, Дубриничі, Малий Березний та інших населених пунктах Ужанської долини. У самих селах були створені комісії для організації допомоги голодаючим. У відповідь на прохання наджупана Шандора Негребецького

надати голодуючим централізовану допомогу, з Буди порадили, щоб такі кроки здійснювалися на місці, а «не всього чекати зверху». Нарешті, після настирливих благань місцевої влади в Буді виділили 10 тис. форінтів [7, л. 1, 3, 14]. По всій Угорщині з боку громадськості почався добровільний збір коштів для голодуючих на Закарпатті. Приміром, жителі Пешта пожертвували 200 форінтів, комітати Гевеш і Солнок — 171, ощадна каса міста Нодь Варод — 200, перше угорське страхове товариство — 400, об'єднання угорських жінок-господарок — 137 форінтів [7, л. 19].

Кошти збиралися і в межах Закарпаття. Великоберезнянський крайовий фонд надав 834 форінтів, ужгородське хорове товариство — 100 форінтів, Вінницький район, де проживало переважно словацьке населення — 30 форінтів. Всього було пожертвовано і зібрано для голодуючих 14 198 форінтів допомоги, з яких до 22 травня 1865 року було використано за призначенням 8106 форінтів [7, л. 20—21]. У 1868 р. для голодуючих Тур'янської долини допомогу прислали жителі села Мала Зулуска (територія Словаччини), що зібрали 13 кобликів продуктів (1 коблик — 110—118 літрів). У Вінницькому районі (територія Словаччини), що адміністративно входив до складу Ужанського комітату, жителі зібрали 16 кобликів різного збіжжя [5, л. 5,7]. Така допомога дещо зменшувала голод у гірських районах, одночасно вона свідчила про готовність людей різних національностей надати посильну допомогу один одному. Як відзначав Наджупан Шандор Негребецький, лише завдяки допомозі з інших регіонів, смертні випадки не досягли ще більших розмірів.

Супутниками голоду були хвороби, масові інфекційні захворювання. Холера 1854—1855 рр. в цілому в Угорщині забрала 170 тисяч людей, у 1866—1867 рр. померло ще 70 тисяч чоловік. 1872—1874 роки були останніми, коли ця страшна хвороба забрала у могилу десятки тисяч людей. За офіційними даними, розміри жертв досягли 189 тисяч [23, 1120]. Як повідомляв міністр внутрішніх справ Угорщини, «руйнівний вплив епідемії найбільш відчутним був серед біdnіших верств сільськогосподарських поденників, які залишили після себе у зліднях і чужді велику кількість удовиць та сиріт» [4, л. 31]. До того ж страшна епідемія супроводжувалася голодом у багатьох місцевостях країни, у тому числі на Закарпатті. При цьому уряд закликав надавати допомогу голодуючим з боку самих сільських общин, вирішувати проблеми на місцях, а з свого боку висував лише загальні благодійні побажання. У 1871 р. нужда не те щоб зменшилася у порівнянні з попереднім роком, але ще більше зросла. В гірських районах внаслідок великої кількості опадів не вродила картопля.

Результатами неурожайного 1863 року був голод і бродіння угорських селянських мас, де ще жевріла надія на відновлення національно-визвольної боротьби під керівництвом Лайоша Кошута. Правлячі кола побоювалися політичних, і особливо збройних акцій селян, які вимагали збільшення оплати праці, покращення орендних відносин. У ці роки непоодинокими були голодні бунти, інколи у відкритій, а найчастіше у прикритій формі, вимоги поділу великого землеволодіння. На все це змушені були реагувати державні органи.

У важкі роки матеріальну допомогу одержували не лише трудящі Закарпаття, але й вони проявляли турботу щодо голодуючих інших частин Угорщини. Цікаві дані містить з цього приводу 4 фонд Закарпат-

ського обласного державного архіву. У 1863 р. обширні райони родючого Альфельду сильно пострадали від посухи, що призвело до неврожаю. Про голод 1863—1864 рр. у країні з болем писав визначний письменник Мор Йокай. Центральна влада звернулася до населення інших регіонів з проханням розпочати збір коштів і продуктів харчування для голодаючих угорських селян. Хоча і на Закарпатті рік видався не дуже врожайним, але у гірських районах почалася активна робота по організації дійової допомоги. Були створені сільські комітети, члени яких часто не вміли навіть підписатися і ставили лише хрестики на повідомленнях про відправку тих чи інших продуктів харчування голодаючим Альфельда. Допомагали хто чим міг. У Великих Турічках у жовтні 1863 р. люди зібрали 16 кобликів і 1 віко картоплі. Всього у поданих списках 55 жителів села, що дарували картоплю. Такі люди, як Коба Іван, Головань Петро, Гуснай Янош внесли у фонд допомоги по 2 віка. У селі Малий Березний допомогу дали 103 чоловіки, зібравши 26 кобликів картоплі. Жителі Середнього зібрали кошти на суму 11 форінтів, Ужгорода — 32 форінти [6, л. 19—49]. Часто зібрана картопля та інші продукти продавалися, а виручена сума перераховувалася у фонд голодаючим. На початок 1864 р. загальна сума допомоги по Ужанському комітату складала 3359 форінтів, і за вирахуванням різних видатків було перераховано 2723 форінти [6, л. 54]. Але збір коштів і продуктів продовжувався і після цього. 20 лютого 1864 р. у Пешт було вислано ще 1173 форінти. У найбіднішому Великоберезнянському районі для голодаючих Альфельда було зібрано 75 форінтів, 130 кобликів вівса, 3 коблики кукурудзи, 10 віка пшениці, 3/4 віка квасолі, 3 коблики інших продуктів — доповідав начальник району Шандор Гомічко [6, л. 69]. У березні 1864 року ці продукти були продані на аукціоні у Великому Березному, Кострині та Волосянці, а виручені гроші перераховані в Буду. Житель с. Люта Бачинський сам зібрав від населення 56,5 кобликів вівса. У Тур'ї Реметах було виручено коштів на суму 114 форінтів. Активно допомагали жителі Руських Комарівців, Невицького, Порошкова, Тур'ї Поляни, Тур'ї Бистрої, Мирчі та десятків інших сіл Ужанського комітату [6, л. 65—168]. В документах знаходимо десятки відозв заповненими списками тих простих людей, котрі в тих чи інших розмірах надавали допомогу, вказана її кількість. В цих списках перераховані сотні прізвищ місцевих селян, єврейського населення, місцевої інтелігенції та урядовців.

Такий прояв солідарності і почуття взаємодопомоги, гуманізму свідчать про безкорисливість простих закарпатських трудівників, більшість яких на власній долі неодноразово пізнавали, що таке голод і життя на грани голодної смерті, знали, що таке постійні нестатки.

Матеріальне становище більшості населення Закарпаття майже не мінялося і в наступні роки, у тому числі повільно виникали скромні промислові майстерні, не говорячи вже про розвиток транспорту та іншої економічної інфраструктури. Так, ще у 1870 році громадськість Мараморошського комітату звернулася до угорського парламенту з закликом про необхідність і доцільність будівництва залізниці Дебрецен — М. Сігет — Сучава, але ця ініціатива ігнорувалася [8, л. 3]. Про відсутність достатніх джерел до життя свідчать такі цифри: на 1900 рік всього лише 1,85% українців Угорщини належала до шахтарів і промислових робітників. У той же час 24,72% від усіх працюючих

українців відносилися до сільськогосподарських та лісових робітників [23, с. 1154]. Така структура економіки вела до наявності великої кількості «зайвих» людей, що штовхало їх до пошуків виходу з вкрай важкого становища. Тому поряд з відхідництвом і внутрішньою міграцією, постійно з'являється як постійний фактор еміграція населення краю як у сусідні країни, так і за океан. Правда, у 1867 році на пропозицію нового угорського уряду вияснити розміри виїзду населення, всі окружні начальники Ужанського комітату повідомляли, що ніхто не виїхав, як і не переселився сюди з-за кордону [2, л. 1]. У той же час у гірські райони Закарпаття з сусідньої Галичини у дедалі більших розмірах переселялися бідніші прошарки єврейського населення.

Не лише сільське господарство, але малочислені та рідкісні фабрики не могли забезпечити роботою значну масу сільського населення краю. В цих умовах для значної маси людей часто єдиний вихід вбачається в еміграції, яка починаючи з 70-х років дедалі нарощає. Багато селян, дрібних ремісників та торгівців виїжджали за океан сподіваючись заробити гроши і викупити закладену у лихварів землю чи інше майно, а більшість для того, щоб просто уникнути голоду. За підрахунками В. І. Ілька, в період з 1892 по 1902 рік лише з Ужанського комітату виїхало 19 368 чоловік [15, 22]. Таких же розмірів досягла еміграція і з інших комітатів, заселених переважно русинами-українцями. Проте точних статистичних відомостей за 70—90-ті роки немає, поскільки регулярний державний облік ще не вівся.

Для більшості населення, яке залишалося дома, і в 70—90-х роках XIX ст. супутниками життя були нестатки, навіть голод, а найчастіше його постійна загроза. Про це свідчать факти, які змушені була визнати і офіційна влада. В самій Угорщині неодноразово проводився збір коштів для голодуючих на Закарпатті. Так, у 1879—1880 рр. для голодуючого населення Березького комітату було виділено 140 ц. кукурудзи. З цієї кількості продуктів у Свалявський нотаріальний округ потрапило 60 ц., у Голубинський — 50 ц., а у Нижньоверецький — 30 ц. У Воловецький нотаріальний округ жодна допомога не надійшла, бо кукурудзи просто не вистачило [9, л. 1].

Не змінилось становище і на початок ХХ ст. «Ми з жахом бачимо, — писали жителі Іршави у 1900 році, — що на поріг ХХ століття ступаємо приречені на голодну смерть» [10, л. 1]. На голод, який хронічно охоплював цілі райони Закарпаття, повинен був звернути увагу уряд Угорщини, який розробив свій план «допомоги» голодуючим. У рамках урядової допомоги за нижчу плату голодуючим продавалася закуплена у великих землевласників кукурудза. У 1902—1903 рр. зерно було доставлено у 240 населені пункти для 36 тис. сімей [11, л. 1]. Але, як повідомляла будапештська газета, і після цього 20 тисяч жителів 30 населених пунктів залишилися без шматка хліба [17]. В угорському парламенті депутат Еде Баніцкі у 1909 році звернувся із запитом до міністра землеробства з приводу нового голоду серед населення Верховини [13, л. 1 об.]. Кореспондент «Оз Ешт» («Вечір») писав, що угорська громадськість навіть уяви немає про рівень бідності на Міжгірщині, де багато сімей впродовж років не єсть м'ясо, споживає лише бівсячий хліб [18]. Це в гірському районі. Не набагато кращим було життя і в низинних районах. Вчитель Олександр Теслович з гіркотою писав про голодні періоди у своєму селі Гетеня Виноградівського району, де 90% школярів ніколи не їли вдосталь і кукурудзянного хліба

[20]. Погіршення життєвих умов широких прошарків населення обумовлювалося й інфляцією, зростаючими цінами на основні продукти харчування. Як повідомляла комітатська газета «Унгварі Кезлень», найбільше голодували сім'ї сільськогосподарських поденників, що наймилися до великих землевласників за мізерну плату [21].

Погане харчування, постійне недоїдання, відсутність медичної допомоги, важка фізична праця — ось причини високої смертності населення краю, особливо серед дітей. Туберкульоз, тиф, холера та інші хвороби косили тисячі людей. Тривалість життя, як в Угорщині, так і на Закарпатті була однією з нижчих в Європі.

Щоб запобігти можливим економічним та політичним виступам, угорський уряд вжив ряд заходів, серед яких головною була «Верховинська господарська акція». Нею займалася експозитура для гірських районів з центром у Мукачеві, яка була створена 15 лютого 1897 року і перебувала у підпорядкуванні міністерства землеробства Угорщини. На пропозицію міністра землеробства Ігнаца Дорані експозитуру очолив Едмунд Еган. Одним із ініціаторів «Верховинської господарської акції» був також мукачівський єпископ Юліан Фірцак. Еган погодився очолити цю справу, хоча одержував і більш заманливі пропозиції. Його посада не була постійною, не забезпечувала майбутнє. Звичайно, він при цьому керувався і намаганням засвідчити свій угорський патріотизм, намаганням зміцнити на Закарпатті устої угорської державності, тобто політичними мотивами. Разом з тим, не можна скидати з рахунку і чисто людське, гуманне бажання Егана зробити щось для покращення становища місцевого населення. Це він засвідчив своєю конкретною діяльністю.

З початку передбачалося розповсюдити «акцію» лише на Свалявський район, який входив до Берегського комітату, але через 2 роки діяльності і перших успіхів ставилося завдання щодо розширення її діяльності на всі гірські райони цього та інших комітатів краю. Перед тим як скласти свій план здійснення заходів, Еган провів тут місяці, пішки обходив багато полонин та гірських вершин. Від села до села, розмовляючи з місцевими русинськими жителями, збирав дані, досліджував економічні умови життя людей. Це дало йому можливість визначати основні причини страшної бідності місцевого селянства. Еган склав свою доповідну записку угорському урядові, у першій частині якої аналізує економічне та моральне становище українського населення і причини його зліднів. У другій частині він вносить пропозиції щодо вирішення проблем. В значній мірі саме завдяки зусиллям Егана та його конкретним планам, уряд прийняв рішення про організацію «Верховинської господарської акції».

З середини 1897 року розпочалося здійснення заходів над «поправкою економічного стану угорських русинів». На допомогу міністерському комісару Едмунду Егану, який очолив усю експозитуру гірських районів, було дано до 20 священиків і ряд урядовців. Еган об'єктивного і з вболіванням описав причини тяжкого економічного становища селянства краю. Він вказав на те, що держава та її уряд не дбають про матеріальне існування селян, які «зійшли на жебрака». Місцевій адміністрації економічне становище жителів байдуже. «Тут не дбає ніхто про контроль адміністрації, — пише Еган, — про школу, дорогу і взагалі про публічні справи. Селянський пролетаріат відданний божій ласці і опіці». (14, 50). З його точки зору випра-

вити становище може лише державна політика допомоги закарпатському селянству. З болем пише він: «Розпуха бере дивитися на сей умираючий народ. Досі не знайшлося одначе бодай двох-трьох людей, які занялися би покращеннями долі цих пролетарів». (14, с. 52). З праці Егана, «Економічне положення руських селян в Угорщині» видно, що її автор не був прихильником радикальних рішень, а бажав лише еволюційних економічних змін під керівництвом державних органів.

Угіддя, видані експозитурою в оренду, не задовольняли більшості селянських потреб. До того ж вона не розповсюджувалася на більшість районів Закарпаття. Для поліпшення продуктивності тваринництва було імпортовано і розподілено серед селян племінну худобу. Експозитура робила спроби розвивати кролівництво, птахівництво, бджолярство, а також допоміжні домашні промисли. За її допомогою виникали кооперативні кредитні спілки, виробничі кооперативи. Всі ці нововведення, якщо і не вели до корінних змін, все ж справили позитивний вплив, вели до деякого зменшення соціального напруження, підносили культуру землеробства.

Важливим завданням експозитури, її керівник Еган визначив контрактацію сезонних робітників із Закарпаття на літні сільсько-господарські роботи у великі поміщицькі маєтки Альфельду. Іхньому відхідництву був наданий бодай якийсь організований характер. На початку нашого століття щороку таким шляхом відправлялося 5–10 тисяч чоловік. Хоча всі ці заходи носили лише початковий характер, часто були половинчими, бо не змінили в цілому ситуації, не можна і применшувати їх значення, чи вважати їх як чисто проявом колоніальної політики угорського уряду на Закарпатті. А література трьох останніх десятиліть саме так кваліфікувала «Верховинську господарську акцію», як і діяльність Егана. Все це спрощена і однобічна оцінка.

Звичайно, Еган допускав неточності, особливо щодо визначення причини важкого становища селянства. Він все звів, головним чином, до засилля лихварів-євреїв, які переселилися на Закарпаття з Галичини і Росії. На його думку, саме вони морально здеморалізували народ, стимулюючи пияцтво у багаточислених своїх корчмах, займалися безконтрольним лихварством. Насправді причини були ширшими і складнішими.

Важке економічне становище більшості населення Закарпаття у другій половині XIX ст. поєднувалося з надзвичайно складними умовами життя і побуту. І навіть у цих умовах прості люди різних національностей у голодні роки подавали один одному допомогу, проявляли солідарність, зберігали людську гідність і гуманні почуття. Все це залишило добрий слід, сприяло порозумінню, зміцнювало взаємну повагу між усіма сусідніми народами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Закарпатський обласний державний архів (далі ЗОДА), ф. 4, оп. 1, од. зб. 315.
2. ЗОДА, ф. 4, оп. 1, од. зб. 536.
3. ЗОДА, ф. 4, оп. 12, од. зб. 920.
4. ЗОДА, ф. 4, оп. 15, од. зб. 2644.
5. ЗОДА, ф. 4, оп. 16, од. зб. 722.
6. ЗОДА, ф. 4, оп. 17, од. зб. 1112.

7. ЗОДА, ф. 4, оп. 18, од. зб. 1106.
8. ЗОДА, ф. 4, оп. 18, ед. зб. 1567.
9. ЗОДА, ф. 10, оп. 15, од. зб. 359.
10. ЗОДА, ф. 10, оп. 15, од. зб. 417.
11. ЗОДА, ф. 772, оп. 1, од. зб. 460.
12. ЗОДА, ф. 772, оп. 2, од. зб. 441.
13. ЗОДА, ф. 772, оп. 2, од. зб. 463.
14. Еган. Економічне положене руських селян в Угорщині. Прага, 1922, 94 с.
15. В. І. Ілько. З історії селянських рухів на Закарпатті в другій половині XIX ст. — Наукові записки. — Т. XXXVI. Ужгород, 1958.
16. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. rész. Br., 1904.
17. »Alkotmány«, II.XII.1902.
18. »Az Est«, II.XII.1910.
19. »Népszava«, 26.VII.1900.
20. »Ugocsa«, 8.III.1903.
21. »Ungvári Közlöny«, LXI.1904.
22. Bodrogközi Zoltán. A magyar agrármozgalmak története. 1. rész. Bp., 1929.
23. Magyarország története. 1848—1890. 2 köt., Bp., 1979.

Mandrik I.

GAZDASÁGI KAPCSOLATOK ÉS KÖLCSÖNÖS HUMANITÁRIUS SEGÍTSÉG KÁRPÁTALJA ÉS MAGYARORSZÁG NÉPE KÖZÖTT A XIX. SZÁZAD II. FELEBEN

R e z ü m é

Kárpátalján többségében mezőgazdasággal foglalkoztak, ezért a falusi lakosság között sok volt a munaknélküli. A XIX. század második felében ezen a területen ugyanúgy, mint Magyarország más részein gyakori jelenség volt a nélkülözés, sőt az éhség is, illetőleg az ezektől való fenyegetettség.

A számottevő levéltári okmányok tanúsítják, hogy Kárpátalja és Magyarország más területeinek lakossága az éhség nehéz éveiben kölcsönösen segítette egymást. A különböző nemzetiségi emberek anyagi támogatást nyújtottak egymásnak, megőrizve a legszébb emberi tulajdonságokat. Mindez jó hatással van mind a mai napig a nemzetiségi viszonyok alakulására.

ШУШАРИН В. П.

(Москва)

**МАДЬЯРЫ И СЛАВЯНСКИЕ НАРОДЫ
КОРОЛЕВСТВА ВЕНГРИИ XI В.**

(Источниковедческие и историографические заметки)

Предлагаемые вниманию читателя заметки — отражение нынешнего этапа изучения важной и интересной темы, не привлекавшей до сих пор всестороннего внимания исследователей. Для ее дальнейшей разработки представляется необходимым сформулировать итоги изучения отдельных ее сторон и обратить внимание на не затронутые ранее аспекты.

Мадьяры, проживавшие на территории смешанного заселения, примыкавшей на севере к компактно населенной мадьярами области, контактировали с предками словаков и на указанной территории, и на этнической территории этих предков (севернее линии, «соединяющей современные населенные пункты Братислава — Середь — Нитра — Левице — Лученец — Римавска Собота — Плешивец — Требишов»: (39, 383—384). Этноним «словак», впервые зафиксированный в грамоте от 7 сентября 1444 г., несомненно появился значительно раньше. В решении проблемы его формирования справедливо учитывается его связь с этнонимом жителей Великой Моравии (23, 233, 242—243).

Роль мадьярско-словацких контактов, в общем, раскрыта исследователями проблемы формирования словацкой народности. Общепризнан факт проживания общности предков словаков «в ее целостности уже с XI в. в рамках венгерского государства» (49, 102). Изучение совокупности известных материалов привело словацкого исследователя П. Раткоша к выводу о том, «что развитие словацкой народности не было простым, что в начальном периоде ее формирования венгерское государство выполняло позитивную функцию, хотя позже, главным образом в XIII и в XVI вв. невозможно оставить без внимания негативные черты аппарата власти венгерских королей, а также прелатов и магнатов» (49, 119). Необходимо при этом иметь ввиду, что господство надо всеми народами королевства Венгрии осуществлялось (в том числе и над словаками) классом феодалов королевства, в который входило как мадьярское, так и не мадьярское дворянство, в частности — и происходившее из словаков.

Развитие историко-демографических исследований в Венгрии и в Словакии имеет результатом обоснование достаточно близких друг другу в их сущности положений. Словацкий историк Р. Марсина признает: «проживание мадьяр ограничивалось южными территориями современной Словакии, теми ее частями, где венгерская народность до настоящего времени составляет значительную долю. Однако, на этой территории и далее оставались те поселения, в которых проживало первоначально славянское население. Правда, многие из славян были

постепенно ассимилированы. Всюду, где преобладали численно мадьярские поселенцы, эти славяне стали мадьярами. Но в некоторых местах, где численно преобладало старое население, несомненно, приходил через ассимилироваться новым поселенцам... В целом процесс ассимиляции больше пополнял численность мадьяр, нежели первоначального словацкого населения» (39, 383—384).

Подведение итогов венгерским историком Д. Дьерфи многолетних исследований отношений между мадьярами и славянскими народами содержит уточнение результатов ассимиляционных процессов: «Совместное обитание мадьяр и славян в бассейне Карпат в X в. привело к их слиянию, к возникновению общей материальной и духовной культуры. Большой частью в тех местностях, где мадьяры имели численное преобладание, ассимилировались славяне, и это приводило к образованию венгерской общности с новым обликом культуры. Там же, где имели большинство славяне, например, южнее Дравы, подобного рода процесс имел своим результатом появление славонского этноса с новым обликом культуры.

Детали этого процесса еще не выяснены: подобно тому, как антропология и археология до сих пор не смогли отделить с определенностью памятники местного славянского простонародья, смешанного с аварами и оногурами-болгарами, от памятников мадьярского простонародья, в большинстве своем европеоидного и не столь сильно отличающегося своей культурой от славянского простонародья, и смогли лишь установить, что с последней трети X в. в более плотно заселенных местностях Карпатского бассейна началось формирование единого по своему облику и культуре простонародья, так и исследователи венгерско-славянских языковых связей, кроме регистрации заимствованных слов и определения населенных славянами территорий, лишь в редких случаях смогли приемлемо установить время и способом взаимного обмена материальными и духовными ценностями» (35, 637).

Лишь незнанием (или игнорированием) этих выводов, основанных на учете всего известного науке фактического материала, объясняются утверждения советского автора: «С гибелю Великой Моравии... значительная часть поселений, в особенности в нынешней южной и восточной части Словакии, уничтожена, славянское население на левом берегу Дуная, в долинах Моравы, Вага, Гроне, Ипеля, Горнада, Бодрога и Лаборца поредело: было продано кочевникам в рабство или бежало в горы» (18, 35—36). Частично это — воспроизведение утверждения П. Раткоша (51, 167). «Продажу в рабство» домыслил советский автор, дезинформировав таким образом читателя.

Свидетельства о предках словаков можно разделить на две группы: на содержащих этниконы («склави» и соответствующий этому этникону венг. «тоток» — народы, этнонимы которых начинались на «слов», «слав»-; о них (23, 236) и на содержащих описания признаков того хозяйствственно-культурного типа, к которым относились славянские народы. Предки словаков и славонцы (предки совр. хорватов) имелись в виду законодателем, зафиксировавшим наличие в королевстве Венгрии населения, имевшего культ природы, а также — жителей не «из рода мадьяр», но «рожденных в Венгрии», рожденных в Венгрии, но «чужого, чужеземного происхождения» (23, 237).

Для изучения ранней истории словаков и славонцев следует также использовать указания законодательных памятников о структуре

населения королевства Венгрии, указания, не содержащие этнических признаков. Поскольку каждый законодательный памятник (декрет) обладает собственной терминологией, понятной лишь в его контексте, то необходимо рассмотреть представления об упомянутой структуре в каждом памятнике отдельно. В первом законе Иштвана I Святого бросается в глаза отождествление «народа (гена)», имеющего собственные законы, с населением («народом») «монархии» Иштвана (1, введение: 7, 141). «Народ» королевства не дифференцирован, но понятие о нем уточнено: это все население королевства, кроме серпов и рабынь, которые, следовательно, не включались в состав «народа (гена) монархии» (1, 20: 7, 147). В понятие «народа» входили и мужчины, и женщины, «народ» существовал в границах королевства — «партии» (1, 30: 7, 150). Словом, «народ» первого закона Иштвана I — это население (кроме серпов) королевства независимо от этнической принадлежности разных его групп. Распоряжения относительно этого населения (все статьи) касались всех народов, населявших королевство («монархию»). В «народе» законодатель выделял социальные и должностные категории, представители которых также этнически не дифференцированы (это касается и серпов). Распоряжения закона отражают позицию королевской власти и формирующегося господствующего класса по отношению ко всем подданным во всех областях королевства, в том числе — и компактно заселенным предками словаков и славонцами.

Положение второго закона Иштвана I являются дополнениями («новеллами») к первому декрету (1856, 269). Здесь также отражена только социальная дифференциация населения Венгрии. По памятнику можно судить о том, что не учитывались традиции и обычаи, характерные для разных социальных организмов, представленных отдельными этносоциальными общностями. Отсутствует и понятие территории государства: «королевство (регnum)» для законодателя — это королевская власть (2, 2, 17: 7, 153, 155).

Определенные результаты феодализации отражены в законах короля Ласло I Святого (1077—1095). Опять-таки — феодализации всего населения королевства Венгрии: нет его деления на этнические общности или отдельные территории. Однако, в тексте памятника привлекают внимание венгерские слова: «ёрёк» — стражи, «екседё» — собиратель добра, «юзбег» — беглец, беглый, «инек» — бедняки, «удворник». Относительно первых трех слов сказано, что они «простонародные» («вульго», «вульгарите»: 3, 1, 2, 3, 13:7, 172, 174, 177). Законодателю, таким образом, был известен язык только венгерского простонарода. Но, судя по памятнику, в этом языке функционировали венгерские слова, возникшие в результате заимствования из конкретных славянских языков, — «юзбег» и «удворник». (Вопросы, связанные с заимствованием слова «удворник», не выяснены, ясно лишь, что слова «удвар», «удварнок» происходят из славянского: 42, 541; нет сомнений в славянском происхождении слова «юзбег»: 37, 544). Если допустить факт заимствования на территории, где действует закон, которую он именует словом «патрия» (13, 4:7, 175), то в воспроизведении заимствованных из славянских языков слов следует видеть свидетельство о проживании мадьяр вместе со славянскими народами на территории королевства Венгрии.

Другой закон короля Ласло I составлен от имени «оптиматов королевства» для упорядочения «дел нашего народа (гена)». Народ в

этом тексте — это жители «земли», «партии», «региона» (4, введение, 15, 17, 18:7, 166, 170, 171). Это — территория, имеющая «порубежье», охраняемое стражами, «которые по-простонародному называются «ёрёк» (4, 15, 17, 18:7, 170, 171). На первый взгляд, если «ёрёк» — венгерское слово, то и «гэнс» — только венгры. Но дело в том, что даже этники «унгри», «паннония» в титулах Иштвана I (38, 137), «хунгари» в т. н. первом законе короля Ласло I в контексте памятников являются политонимами, обозначавшими полигэтническое население королевства. Ласло I поименован в первом законе «христианнейшим королем венгров». Но в состав населения, подчиненного королю «венгров», входили по данным этого закона, «латини» — итальянцы и валлоны (34, 511), «измаэлиты» и «иудеи» (евреи), а также славянские народы, имевшие кульп природы (о славянах: 23, 237).

Все эти этносоциальные общности упомянуты в законе в связи с отличиями их хозяйствственно-культурных типов. По этой же причине выделены в качестве такой же общности и мадьяры-«хунгари». При этом законодатели выступают как их представители, формулирующие один из компонентов собственного этнического автостереотипа: их обычай назван «законным», «нашим лучшим обычаем» (5, 31:7, 163). Этникон «измаэлиты» применен для обозначения мусульман-торговцев, поселившихся в Венгрии и крестившихся. Их дохристианское название стало после крещения (то есть религиозной ассимиляции) этниконом, а сами они превратились в этническую группу, постепенно слившуюся с венграми (5, 9:7, 159). Иудеи упомянуты в антитезе с христианами, христианством. Но, сохраняя свою религию, они оставались особым этникосом, подвластным королю, объединявшим все подвластные ему этнические общности политонимом «хунгари». При этом король предписывал сохранять особность иудеев как религиозной общности, запрещая им брать в жены христианок и держать у себя в услужении христиан, а также соблюдать их обычай работать в воскресенье (5, 9, 26:7, 159—160, 162).

Когда же не было оснований для распоряжений, учитывавших особенности хозяйственно-культурных типов, законодатель недвусмысленно давал понять, что его установления относяться к жителям всего королевства — «партии» (5, 17:7, 161). Поэтому контекст памятника позволяет также относить к предкам словаков и к славонцам (а не только к мадьярам) положения закона: 1) об уходе жителей деревень («виллани») от храмов, расцениваемое как свидетельство о переложном земледелии (34, 399, 574); 2) о несоблюдении христианского обряда похорон (5, 19—25:7, 161, 162).

В связи с установлением роли термина «хунгари» как политонима требует осторожности трактовка топонима «Хунгaria» (Венгрия). Этим термином памятники обозначали не этническую территорию венгров, а территорию, подвластную их правителям. Так, продолжатель «Деяний венгров», работавший в правление короля Кальмана (1095—1116), вставил в текст «Деяний» XI в. сообщение о том, что Иштван I «вел славную и выгодную войну против своего дяди по матери по имени Дьюла, который тогда обладал властью королевства над всей Страной За Лесом (Трансильванией)». В 1002 г. Иштван I схватил Дьюлу с женой и двумя его сыновьями «и отоспал их в Венгрию (Хунгарию) ... Все же его королевство огромное и богатое он присоединил к монархии Венгрии» (8, 314—315; см. также в сочинении Шимона из Кезы:

8, 172). При этом и Дьюла, и Иштван I владели областями, занятymi различными частями мадьярского союза племен. Область «Хунгaria» — владение Гезы, унаследованное Иштваном I. К нему он присоединил дукат Коппана, Трансильванию и владения Айтона, создав таким образом королевство Венгрию. Понятие «Хунгaria» в его узком значении (унаследованная от Гезы территория) было известно, таким образом, в конце XI в. Для трактовки областей вне «Хунгaria», о которых упоминается в грамоте 1075 г., «как этнической территории невенгерского населения» (23, 235), по всей видимости, нет оснований.

Для выяснения характера отношений мадьяр и славянских народов следует принимать во внимание соотношение их численности. Последняя устанавливается главным образом на основе косвенных данных. Важно подчеркнуть, что историко-демографические исследования венгерских и словацких ученых дали близкие друг другу результаты. Численность пришедших с востока венгров в венгерской литературе определялась от 70 до 500 тыс. чел. (судя по сводке гипотез: 31, 169). Словакий историк принял предложенную венгерским цифру в 500 тысяч (32, 414—416; 35, 647; 45, 132). Цифра в 100—150 тыс. чел., предложенная другим словацким историком, признана заниженной (42, 102; 45, 140). Ко времени прихода мадьяр в Среднем Подунавье проживало 200 тыс. (32, 414—416) или 200—300 тыс. «великоморавских, южных и болгарских славян» (45, 134; на территории Словакии — 120 тыс.: 45, 140). Около 1200 г. население королевства составляло 1500—2000 тыс. чел., а около 1500 г. — 4000 тыс. чел. (35, 647). К последней дате мадьяроязычное население составляло около 80% жителей королевства (38, 498). При этом невенгерское население было представлено предками словаков, славонцами (хорватами кайковского диалекта), немцами, влахами — предками современных румын и молдаван, русинами — предками современных закарпатских русин. Сведения источников о неславянских народах появляются после XII в. Славянские народы, кроме контактов с венграми, контактировали и со сравнительно малочисленным немецким населением. В частности, на территории совр. Словакии (в комитате Сепеш, словацк. Спиш) существовали 60—64 компактно расположенных немецких поселений, в воеводстве Трансильвании — 200 поселений (34, 372). Начало таких контактов все-таки следует относить самое ранее к XII в. Известны «гнезда» немецких поселений и меньшей площади (30, 361, 364; 33, 156—157). На рубеже XV—XV вв. в королевстве насчитывалось 20—21 тыс. поселений, в X—XI вв. — 3—4 тыс.

Венгерская этническая среда выделяла и фиксировала наличие представителей (одиночек или групп) других этнических общностей с помощью этниконов (для народов, этнонимы которых начинались на «слав»-, «слов»-: «тоток»; специалистами составлен документированный список ста семи этнотопонимов королевства Венгрии с этниконом «тот»: 41, 24—26). Латинское соответствие этого этникона («склави»), кроме документов 1221 и 1297 гг. (41, 25, № 36) подтверждается и данными грамот 1248 и 1262 гг.: одна и та же земля королевского сервиента фигурирует здесь под названием земли «Райзлауса Склавуса» и «Тотрацло» (33, 158).

В отдельных случаях венгры этниконом «тот» называли также сербов и хорватов. Это было связано с тем, что иногда Далмация (Приморская Хорватия), Босния и область, населенная сербами в

IX—XI вв. фигурирует в памятниках под именем «Славонии», а часть хорватов и далматинцев называли свой язык: «словински язык», себя же: «народ словински» (46, 145, 151, 418). Венгры воспринимали тотов-склави в качестве одного народа. В действительности этот этникона относился к нескольким народам-этносам. Поэтому в каждом конкретном случае требуется устанавливать, о каком народе идет речь в том или ином контексте (например замены «склави» словом «словаки» без обоснования такого «перевода»: 19, 42 — о грамоте 1217 г.).

Следует иметь в виду, что не в венгерской среде, а в той, где все были тотами-склави, не было необходимости выделять отдельных лиц и их группы с помощью данного этникона. А это позволяет искать свидетельства об указанных выше народах в сведениях о населении их этнических территорий, хотя это население не обозначено этникона. И наоборот: выделение из массы людей представителей тотов-склави — показатель иной, нежели эти представители, этнической принадлежности самой этой массы. Это относится и к оценке употребления других этникона. На территории королевства Венгрии в средние века учтены этнотопонимы с этниконаами «мадьяр», «сабир», «тирок», «казар», «кавар», «орос» (для русин), «варанг», «гёргёг» (для греков), «болгар», «нандор» (для болгар), «берцель», «секей», «кализ», «коронцо», «яс», «ослар», «варшань», «бешеньё» (для печенегов), «кёльпень», «талмач», «уз», «кун», «бёсёрмень» (для измаэлитов), «серечень», «авар», «варконь», «хорват», «тот», «лендъель» (для поляков), «матрот» (для мораван), «чех», «коронталь», «немет», «сас», «веленце», «олас» (для итальянцев, французов, валлонов), «жидо» (для иудеев) (41, 10—32). Каждый из них (кроме мадьяр) свидетельствует о дисперсном поселении в венгерской этнической среде представителей того или иного народа-этноса.

Там же, где тоты-склави составляли этническую среду, не было необходимости выделять отдельных лиц с помощью этникона «тоток» — «склави». Поэтому не может вызвать удивления то обстоятельство, что среди четырехсот шестидесяти учтенных свидетельств о территории современной Словакии в документах 805—1235 гг. только двенадцать содержат свидетельства о «склави» (на данной территории — о предках словаков) (9, 421). Упоминание этникона в них обычно связано с этнической оппозицией, необходимостью отделить друг от друга представителей разных этносов, обладавших особыми различиями социальных организмов, хозяйственно-культурных типов и (главное) — этническим самосознанием (об этих грамотах: 972, 237—238). В компактно проживавшей общности словаков такой оппозиции не было. Поэтому, например, документы о небольшом комитате Арва на северо-западных рубежах королевства отразили поистине полностью словацкий характер топонимии. Чисто словацкий характер населения несомненен, но особым этникона оно не обозначено (33, 193—198; 44, 381). Из сказанного следует важный вывод о возможности использовать все данные о населении компактно заселенных этнических территорий для воссоздания истории народов-этносов.

Известия о таких территориях свидетельствуют также о том, что королевская власть и феодалы королевства не выделяли народы-этносы в социальном отношении из массы своего зависимого населения. В сознании же предков словаков в данном случае доминировала социальная оппозиция («мы — власти») — сознание подчиненности в силу

положений в социальной структуре, а не этнической принадлежности. Поскольку же этническая территория предков словаков вошла в состав королевства Венгрии со времени его основания (49, 102), то для его властей не возникало необходимости употреблять особое название для этой территории. Поэтому документам королевства Венгрии неизвестен топоним «Славония», который обозначал бы этническую территорию словаков. В таком значении от фигурирует впервые в 1511 г. в памятнике, изданном в Германии (48, 16).

Исследование большого фактического материала дало выводы о мирном и плодотворном общении трудящихся — мадьяр и предков словаков, о мадьяризации дворян — выходцев из словаков (972, 239). Естественным были мирные контакты между основной массой феодалов Венгрии — мадьярами и дворянами из словаков и славонцев (хорватов-кайкавцев). Их объединяла общность интересов социальных. Показателем такого бесдискриминационного отношения: использование, в частности, словацкого языка в тех комитатских дворянских собраниях, где дворяне из словаков составляли большинство (об этом есть данные источников: 49, 109). Факты убедили словацкого исследователя в том, что «словацкая принадлежность отдельных словацких дворянских семей не прерывала сравнительно крепкие границы их патриотизма как патриотов Венгрии. Речь шла, таким образом, в первую очередь об их словацком чувстве на уровне культуры и языка» (49, 109). Масса крестьян-словаков и славонцев была подчинена господствующему классу королевства, в составе которого были и выходцы из этих народов. Отношения власти и подчиненности имели исключительно социальный, а не этнический характер. Поэтому нельзя признать корректными утверждения о «праве мадьяр на супремацию в особенности над словаками», о «культурно-политической, респ. идеологической дискриминации со стороны мадьяр...» (48, 37), о том, что «в XV в. ... в мадьярско-словацких отношениях продолжала существовать дискриминационная острота, хотя со времени покорения словацкого населения мадьярами прошло более половины тысячелетия» (48, 38).

В качестве «обоснования» этого положения приводится выражение автора рыцарского латыноязычного романа начала XIII в. — Венгерского Анонима: «субъюгати Склави». И дается его русский перевод: «угнетенная словацкая народность» (20, 94). Контекст памятника, однако, убеждает в неправомерности такого перевода. «Склави» здесь — не предки словаков: речь идет не о словацкой этнической территории. И не «славяне» вообще, как когда-то я «переводил» этот этникон названием языковой общности (22а, 141), а название (этникон) народа-этноса — общности одного таксономического уровня с «болгари» и «блахин» (8, 45, 48), с «блазин» (8, 66), с «боэми» («чехи») (8, 77, 78), с «паннонии» (8, 100). «Склави из приведенного выше выражения Анонима фигурируют в контексте описания прихода вождей мадьяр в Паннонию: «они спустились в области Хунга (Унгвара, совр. Ужгорода). И когда они туда пришли, они назвали место, которое заняли первым, Мункаш (венг. Мункач, совр. Мукачево; от венгерского «мунка» — «труд»), так как с огромным трудом достигли земли, к которой так сильно стремились. Затем они провели там сорок дней, чтобы отдохнуть от своих трудов, и эта земля им нескованно понравилась. А склави, жители земли, услышав о их приходе, сильно перепугались

и добровольно покорились вождю Алмошу... и рассказывали что... сами склави были выведены из земли Болгарии в порубежье русов...» (8, 51). После этого Алмош и его «приматы» «верхом на конях направились к замку Хунг, чтобы взять его» (8, 51). Замок был взят. Именно об этом Аноним вспоминает, объясняя, почему венгров зовут «хунгари»: «Их назвали хунгари по замку Хунгу, где долго пребывали, подчинив себе (народ) склави, семь лиц княжеского достоинства, вступившие на землю Паннонии» (8, 37). Ясно, что Аноним напоминает здесь о подчинении вождями мадьяр тех склави, которые жили около «Мункаша», куда были выведены из Болгарии. Кроме того, вся эта конструкция — плод литературного вымысла Анонима.

Таким образом, нет оснований для использования утверждений Анонима в качестве «доказательств» о подчиненности словаков (2961, 37), о проживании в XII в. «словен-словаков» от области Нитры до Тисо-Дунайского междуречья (48, 23; 49, 104). Что касается области Нитры, то проживание там предков словаков в IX—X вв. доказано археологическим материалом и не вызывает сомнений. Здесь открыты памятники (в основном — могильники), характерные для хозяйствственно-культурного типа, к которому принадлежали славянские народы: в Бешеньеве (неукрепленное славянское поселение конца IX—X вв.: 27, 21), в Чакаёвце (могильник конца IX—XI вв., «открытые материалы важны для решения проблем заселения области Нитры после падения Великоморавской державы и постепенного включения этой территории в рамки формирующегося венгерского государства»: 27, 45), в Комъятице (поселение приблизительно IX в.: 27, 102), в Михале над Житавоу (великоморавский и второй половины X в. могильник: 27, 128), в Нитре (в числе нескольких памятников — обширное поселение IX—XI вв., могильник начала второй половины X в. — середины XI в. — свыше 1000 погребений, свидетельствующий о необычайной концентрации населения: 27, 138, 140), в Нове Замки (находки свидетельствуют, что «славянские ремесленные центры великоморавского времени не погибли, а продолжали развиваться в изменившихся условиях X в.» 27, 151), в Нитрянском градке (неукрепленное поселение IX-первой половины X вв.: 27, 146), в Улани над Житавоу (могильник IX — начала X вв.: 27, 230). Эти памятники свидетельствуют о сохранении славянского населения — предков словаков и после прихода мадьяр. В том же районе известны отдельные памятники мадьяр, расположенные отдельно от славянских: массовый могильник в Банове, одиночное погребение в Имеле, два погребения в Несвади, шесть — в Нове Замки (3298, 9—17, 31—32, 35—37). Но наглядней всего свидетельствуют о мирном сожительстве предков словаков и подселявшимся к ним венгерского простонарода памятники области Нитры: в Чакаёвце (21, 207: 818 погребений; в середине X в. новое население присоединилось к славянскому, что отразилось в совместном захоронении... Это является выражением их симбиоза»: 27, 45), в Хотине (могильник второй половины X — первой половины XI вв.; погребальный обряд «свидетельствует о сожительстве» славянской и старомадьярской «этнических групп в поселении, относящемся к могильнику»: 27, 95; описание погребений как старомадьярских: 27, 26—31), в Дольни Петер (могильник X—XI вв., 107 погребений: 27, 60; описание десяти погребений как старомадьярских: 27, 21—26), в Липова-Ондрехов (могильник IX—X вв. из 31 погребения, в южной части — велико-

моравского времени, в северной — старомадьярские: 27, 120; в том же населенном пункте — могильник из 10 погребений середины X в.: 27, 121; 27, 32—33: описание семи мадьярских погребений), в Милановце (могильник X—XI вв. типа Белобрдо — славяно-мадьярского симбиоза: 27, 129). Нигде нет следов разрушений. Памятники мирного сожительства мадьяр и предков словаков свидетельствуют не только о непрерывности обитания в области Нитры предков словаков, но — и о недостоверности рассказа Анонима о сражении мадьярских воинов с чехами («боэми») и со «склави» за крепость Нитру (8, 77—78). Учитывая, что все остальные высказывания Анонима о склави касаются районов вне этнической территории словаков (7, 37, 45, 48, 51, 66, 75), а области южнее Нитры были заселены смешанным (венгерским и словацким) населением, полагаю, что словацкий историк не принял во внимание при определении границ этнической территории словаков до середины XIII в. утверждений Анонима (44, 382—384). Такой отказ от использования мнений Анонима о склави, кроме «нитранских склави» (8, 78), явился результатом особого рассмотрения этих мнений другим автором (50). Наличие славянского населения в области Нитры в IX—X вв. однозначно отражено материалами археологии. При определении же этнического характера этой территории в более позднее время следует принять также во внимание не только данные археологии о подселении к предкам словаков мадьяр в X в., о чем шла речь, но и данные топонимии о венгерском населении в начале XIII в. (36, 16, 58) и о поселении словаков южнее Нитры в XVII в. (36, 16; 47, 25—35). Следует также иметь в виду, что Аноним не упоминает народ склави в описаниях событий, локализованных им на словацкой этнической территории XI—XIII вв. (8, 52, 58—59, 58, 72, 73, 75). Нет оснований говорить об особой «антисловакской» установке Анонима, поскольку в контексте его рыцарского романа в тесной связи с «обоснованием» автором прав королей распоряжаться доменом (XII—XIII вв.) получили пейоративные характеристики все вымышленные противники Арпада, наделенные этнионами, а не только склави (23, 241).

Мирные отношения, отсутствие этнической дискриминации в отношениях между различными социальными слоями мадьяр и предков словаков и славонцев не опровергаются фактом бытования в Венгрии представлений, выраженных поговорками: «Двуколка не телега, бревно — не лес, каша — не еда, тот — не человек» (запись первой половины XVIII в.: 26, 42), «Тот — не человек, коржик — не хлеб», «Собака tota не зла», «Тому и дикое яблоко — инжир» (записи первой половины XVI в.: 49, 114). Можно согласиться с мнением, что последние две поговорки имели ироническое содержание (48, 38). Но нельзя не заметить, что оценки народов, этнонимы которых начинались на «слав», «слов», в первых двух поговорках имеют не столько этнический, сколько социальный характер: крестьянская двуколка была не телегой, а каша — не пищей не для массы мадьярского крестьянства, а для феодалов. Последние вкладывали в понятие «toty» свой смысл «тот» — это крепостной крестьянин из упомянутых народов, которого не считали человеком феодалы (но не все мадьяры). Не исключено, что в XVI—XVIII вв. в Венгрии было известно происхождение слова «тот» от тюрского «тат, тот» в значении «подданный, покорный» (о разных этимологиях: 49, 104).

При выяснении, какой же этнический стереотип мадьяр бытовал, в частности, у предков словаков, следует, на мой взгляд принять во внимание ту оценку мадьяр, которая отразилась в первых проявлениях словацкой «национальной» идеологии (непосредственного выражения этого стереотипа в источниках нет). Эта оценка прослеживается в сочинениях Я. Б. Магина (1728 г.), С. Тимона (1733 г.), Ф. А. Коллара (1764—65 гг.), Я. Папанека (1780 г.), Я. Скленара (1784 г.), Ю. Фандли (1792 г.). Эти авторы, а вслед за ними — и деятели словацкого национального движения первой половины XIX в., развивали идею о «союзе» словаков и пришельцев-мадьяр как изначальной основе их совместного обитания в рамках королевства Венгрии (изложение содержания работ: 1001, 104—108, 114, 120, 164—167; 1002, 44, 47, 74, 187 (о Хойче, 1833 г.), 188 (о М. Л. Шахайде, 1834 г.). В этой идеи нашло проявление осознание словаками себя как «хунгари» (народом, родиной которых была Венгрия — «Хунгария», но не мадьярами), патриотизм как патриотов Венгрии. Этот патриотизм — явление идеологическое (59). Но на его формирование определяющее воздействие оказал положительный этнический стереотип мадьяр как элемент обыденного самосознания словаков, их этнического самосознания. Отождествление всей мадьярской этнической общности с угнетателями, подмена мадьярской аристократии мадьярским народом была произведена зародившейся в конце тридцатых годов XIX в. идеологией словацкого национализма. Так, в концепции Л. Штура (1837 г.) впервые было проанализировано такое отождествление, которое «также стало основой дожившего чуть ли не до наших дней националистического взгляда, который не принимал и не принимает классовых отношений внутри мадьярской нации и склонен отождествлять венгерский народ с аристократией. Такая связь в этом пункте словацкой национальной идеологии и общественной мысли со временем ее появления стала одним из препятствий для венгерско-словацкого сотрудничества» (25, 190).

Таким образом, учет не только немногих непосредственных свидетельств о славянских народах королевства Венгрии XI—XII вв., но и ряда свидетельств памятников, не содержащих этниконы этих народов, а также — результатов исследования проблем истории королевства в это время, в предшествующую эпоху, как и ретроспекция явлений последующего времени позволяют установить некоторые черты мадьярско-славянских отношений.

Особого рассмотрения требует этникон «рутени». Латинский этникон «рутени» начиная с 14 в. использовался в королевстве Венгрии для обозначения русин — восточнославянского народа-этноса, населяющего и ныне Закарпатье (Подкарпатье). О времени появления здесь русин давно уже ведутся споры. Для выяснения, хотя бы гипотетичного, истины считают необходимым рассмотреть, каково происхождение и содержание этникона в памятниках королевства 12—13 вв.

Современные исследователи выявили на территории королевства 74 этнотопонима «Орос», «Ороси», (41, 13—14) «Рус», «Рейс». В двух свидетельствах сохранился латинский перевод 1380 и 1410 гг.: «Рутини», «Рутеника». 14 этнотопонимов зафиксированы в 1220—1295 гг. Ранее они неизвестны. Каждый этнотопоним — это свидетельство и дисперсном проживании представителей или потомков в иноэтнической среде. Их судьбу определяла неизбежная ассимиляция мадьярами.

То же произошло с оставившими свою память в форме этнотопонимов представителями тридцати шести этносов (41, 11—32).

Установление латинского соответствия венгерского этникона «орос» позволяет подойти к пониманию того, что людей, считавшихся мадьярами представителями народа, именуемого последними «орос», в латиноязычных памятниках называли «рутени», ед. ч. «рутенус». Грамоты 1218, 1286 гг., конца 13 в. сохранили такие этноантропонимы.

Естественно, писавшие по-латыни мадьяры использовали этникон «рутени» и для обозначения народа «орос», «рус» в целом. Для автора «Деяний венгров (мадьяр)» — протографа хроник королевства Венгрии, писавшего во 2-й половине 11 в., «рутени» — это жители, подчиненные киевскому князю, владение которого — «Рутения» (8, 345, 20; 344, 21; 43, 42).

Текст продолжения протографа, составленный в 1095—1116 гг., позволяет предполагать, что этниконом «рутени» его автор назвал владельцев Перемышля (Пшемысл) и Теребовля (8, 414, 32; 540, 43, 540). Автор следующего продолжения «Деяний» 11 в. (1141—1162 или 1162—1172 гг.), назвал «рутенами» войска киевского князя (8, 460, 20; 633, 22, 43, 633).

Основания, по которым Венгерский Аноним в начале 13 в. перенес этникон «рутени» на подданных киевского князя, этот автор сформулировал так: «Многие из рутенов (подданных киевского князя), присоединившись к вождю Алмошу, пришли с ним в Паннонию в конце 9 в.). Их потомство по нынешних дней обитает в различных местах Венгрии» (8, 47, 3—5). Аноним сохранил и версию об одном из таких мест: по его словам, князь Золта (907-ок. 948) на западном порубежье «королевства Венгрии» «дал (приказ) построить крепость рутенам, которые пришли в Паннонию с его дедом Алмошем» (8, 113, 19—20). Венгерское название крепости «Оросвар» зафиксировано документом 1240 г. (41, 13, № 22). Это — типичный для Анонима пример этимологизации — конструирования события (приход рутенов в конце 9 в.) в результате осмыслиения происхождения этнотопонима. Недостоверность версии о приходе рутенов в конце 9 в. очевидна. Но ее происхождение проливает свет на реалии начала 13 в.: венгерский автор применил этникон «рутени» для обозначения жителей «различных мест» Венгрии и подданных киевского князя ввиду одинаковости их венгерского этникона «орос», «рус». Этот этникон происходил от общего самоназвания тех и других (37, 897).

Судя по подробному описанию Анонимом прохождения мадьярского союза племен в конце 9 в. через древнерусские земли, описанию, изобилующему вымышленными утверждениями, в начале 13 в. в Венгрии считали, что «области рутенов» расположены западнее «земли Русции (Руси), которую зовут Сузудаль (Сузdalь)» (8, 42, 5—6; 8), а на правом берегу Днепра находится «королевство рутенов» (8, 42, 11), «земли рутенов» (8, 42, 8, 11), где, как и в Суздале (8, 46, 8) правят «князья рутенов» (8, 42, 44, 56, 4). В Венгрии конкретно представляли, что «рутени» населяли земли киевские, галичские (Галиция), волынские (Лодомер). В Галиче и Владимире правили их князья, а королевство Венгрии имеет «порубежье рутенов», как и «порубежье половнов» (8, 47, 9; 47, 10, 22; 50, 10, 12; 51, 2; 48, 12; 51, 21).

К началу 70-х гг. 13 в., когда магистр Акош составил одну из частей свода хроник королевства Венгрии, жители Галицкого и Волын-

ского княжества прочно обозначались этникою «рутени»: князь Даниил Романович назван «князем рутенов» под 1235 г. О том, что в Венгрии считали рутенами население земель восточнее Карпат — до Суздаля, можно судить по утверждениям Шимона Кезаи (в 1280—1285 гг.) о Карпатах (на Руси их считали Угорскими горами, 10, 21, 24) как в «Горах рутенов», о «Рутении», расположено, западнее Суздаля, с Владимира (Лодомерии), находящемся в «Рутении» (6; 12, 10, 21, 94; 8, 177, 17; 336, 5).

Все эти свидетельства говорят о знании мадьярами самоназвания восточнославянского населения восточнее Карпат «рус». Главное: до 13 в. включительно для мадьяр «рутени» — жители соседних земель и «различных мест» в королевстве, а не компактное население Подкарпатья. Локализация жителей, названных западными памятниками «руссии» (1031 г.), а также «Марии Рутенорум» (1131 г. перед 1268 г.), спорна (17, 306; 39, 63), хотя ясно, что нет оснований видеть в них предков закарпатских русин. Наличие же на территории Подкарпатья в 13—15 в. топонимов с «орос», «рус» говорит о существовании там в это время компактности венгерских поселений: там, где массу составляли «орос», «рус» не было необходимости выделять их отдельные поселения. К сожалению, это не всегда учитывается авторами историко-демографических разысканий (15, 74).

С ВЕДЕНИЯ О Б ИСТОЧНИКАХ

1. Первая книга законов короля Иштвана I Святого, без даты (ок. 1001 г.: 10, 16; начало правления, по Д. Дъёрфи «34, 270»); библиография исследований и их результаты: 34, 269—275, 561; 35, 802—803, 1657.
2. Вторая книга законов Иштвана I Святого, без даты (1030—1038 гг.: 10, 24; после 1009 г.: 34, 261; 35, 804); см. также № 1.
3. Т. н. третья книга законов короля Ласло I Святого, без даты (ок. 1077 г.: 29, 91; 34, 451; 1063 г.: 7, 57); краткие сведения о памятнике: 39, 899—903, 1668.
4. Решение собрания знати (оптиматов) королевства Венгрии, без даты, «в правление короля Ласло» (ок. 1077 г.: 10, 34; после 1077 г.: 33, 91) — т. н. вторая книга законов короля Ласло I Святого; сведения о памятнике: 35, 901, 1668.
5. Решения церковного синода королевства Венгрии, состоявшегося 20 мая 1092 г. в Сабольче, — т. н. первая книга законов короля Ласло I Святого; сведения о памятнике: 35, 900, 920, 1663.
6. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. (с древнейших времен до 1110 г.): комментарий: 12, ч. 2, 203—484; 13, 418—451.

ИЗДАНИЯ ИСТОЧНИКОВ

7. Závodszky L. A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bp., 1904.
8. Scriptores rerum hungaricum tempore ducum regumque stirpis Árpádianae gestarum, v. I. Edendo operi praefuit E. Szentpétery. Bp., 1937.
9. Codex diplomaticus et epistoliris Slovaciae, t. I. Ad edendum praeparavit R. Marsina. Bratislavae, 1971.
10. Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához, I. r. Szerk. Lederer E. Bp., 1964.
11. Повесть временных лет, ч. 1—2. М.-Л., 1950.
12. Повесть временных лет. Л., 1978.
13. Памятники литературы Древней Руси, 12 век. М., 1980.

Л И Т Е Р А Т У Р А

14. Ісаєвич Я. Історична географія Угорщини та суміжних країв XI—XIV ст. // Архіви України. Київ. 1967. № 2 (82). С. 71—74.
15. Лурье Я. С. Летопись Лаврентьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси, Л., вып. 1, 1987. С. 241—245.

16. Назаренко А. В. О «Русской марке» в средневековой Венгрии // Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978. С. 302—306.
17. Поп Н. И. От первобытной общины к государству // Краткая история Чехословакии. М., 1988. С. 5—33.
18. Раткош П. Борьба словацкого населения свободных королевских городов за национальное равноправие // Советское славяноведение. М., 1975. № 4. С. 42—52.
19. Раткош П. Великая Моравия — территория и общество // Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. М., 1985. С. 81—95.
20. Рейгольцова М. Демографические сведения по результатам раскопок раннесредневекового могильника в с. Чакаёвце // Interaktionen der mitteleuropäischen Slaven und anderer Ethnica im 6.—10. Jahrhundert. Nitra, 1984, S. 205—208.
21. Шахматов А. А. Повесть Временных лет. I. Пг., 1916.
22. Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в 9 в. // Международные связи России до 17 в. М., 1961. С. 131—180.
23. Шушарин В. П. К проблеме становления этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. М., 1989. С. 233—244.
24. Arató E. A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Bp., 1975.
25. Arató E. A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Bp., 1982.
26. Bel M. Tractatus de re rustica Hungarorum a Notitia Hungariae nova. Excerpta. Vyda A. Petrov. Praha, 1925.
27. Vyzname slovenské náleziská na Slovensku. Bratislava, 1975.
28. Csóka J. L. Szent István Intelmeinek és törvényeinek szerzősége // Vigilia. Bp., № 8, 453—462. 1.
29. Magyarország Történeti Kronológiája. I. k. Bp., 1983.
30. Fügedi E. A befogadó: a középkori magyar királyság // Történelmi Szemle. Bp., 1979. № 2, 355—376.
31. Györffy Gy. Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts // Études Historiques Bp., 1960. S. 162—192.
32. Györffy Gy. Magyarország népessége a honfoglalástól a 14. század közepeig // Magyarország történeti demográfiája. Bp., 1963. 45—62, 414—416. I.
33. Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. k. Bp., 1966.
34. Györffy Gy. István király és műve, 2. kiadás. Bp., 1983.
35. Györffy Gy. Honfoglalás... A magyar állam megszilárdulása // Magyarország története. Bp., 1984, 1/1, 577—888. I. 1/2, 893—1006, 1624—1677. I.
36. Knieza I. Ungarns Völkerschaften im 11. Jahrhundert. Bp., 1938.
37. Knieza I. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1974.
38. Kósa L. Magyarok // Magyar Néprajzi Lexikon, 3. k. Bp., 1980, 495—499.
39. Kristó Gy. Oroszok az Árpád-kori Magyarországon // Acta Historica. Szeged, 1980. Т. 67. 57—66. 1.
40. Kristó Gy. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1983.
41. Kristó Gy., Makk F., Szegfű L. Adatok »korai« helyneveink ismeretéhez, 1. k. Szeged, 1973.
42. Kučera M. Slovensko po páde Velkej Moravy. Bratislava, 1974.
43. Mályusz E. Kommentárok. Kézirat. Bp., 196 — Mályusz E. Composuit adiuvante J. Kristó. Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum. II. Commentarii, t. 1. Bp., 1988.
44. Marsina R. A mai Szlovákia területének betelepüléséről a II. századtól a 13. század közepéig // Történelmi Szemle. Bp., 1984. № 3, 370—388. I.
45. Marsina R. Vytváranie systému včasnofeudálneho uhorského štátu // Typologie rané feudálnych slovanských státov. Praha, 1987. s. 131—142.
46. Melich J. A honfoglaláskori Magyarország. Bp., 1925, 1929.
47. Petrov A. Přispěvky k historické demografii Slovenska v 18—19 století. Praha, 1928.
48. Ratkoš P. Povstanie slovenskej národnosti v stredovekom Uhorsku // Slovaci a ich národný vývin. Bratislava, 1969. S. 7—40.
49. Ratkoš P. A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig // Nemzetiség a feudalizmus korában. Bp., 1972, 102—119. I.
50. Ratkoš P. Anonymove Gesta Hungarorum a ich pramenné hodnota // Historický Casopis. Bratislava, 1983, № 6, s. 825—866.
51. Ratkoš P. Slovensko v 10—12. štoroci // Dejiny Slovenska, d. I. Bratislava, 1986. s. 161—220.
52. Sziklay L. A »hungarus« probléma és Kollár Ádám // Filológiai Közlemények. Bp., 1967, 227—239. 1.

Susárin V. P.

MAGYAROK ÉS A XI. SZÁZADI KIRALYI MAGYARORSZAG SZLAV NÉPEI

R e z ü m é

A szerző forráskritikai cikkében az natropológiai, archeológiai, toponimia, demográfiai, illetve a nyelvtudomány jelenleg ismert adatainak tükrében értékeli a magyarok és a szláv népek XI. századi kapcsolatát. Viszonyukról — főleg a szlovákok őseinek vizsgálata alapján — kímutatja, hogy azt főleg a békés és gyümölcsöző érintkezés jellemzte. Bírálja egyes történészeket a magyar aristokráciának a magyar néppel, az egész magyar etnikai közösségnak pedig az elnyomókkal való azónosításáért, amely nagymértékben hozzájárult a nacionalizmus ideológiájának kialakulásához.

A szerző megkülönböztető figyelmet szentel a Kárpátján ma is élő ruszinok korai történetének. 12–13. századi emlékeket vizsgálva megállapítja, hogy a »rutének« az említett időben a magyarok számára szomszédok, illetve a királyság »különböző helyeinek«, s nem pedig a Kárpátok aljának egy tömbben élő lakosai.

РЕЦЕНЗИЯ

ВАСИЛЬ ЛАТТА «АТЛАС УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНІ» (Наукове і картографічне доопрацювання та упорядкування Зузани Ганудель, Івора Ришки та Мирослава Сополиги). Словашське педагогічне видавництво в Братиславі, відділ української літератури в Пряшеві 1991 р.

В расцвете творческих сил ушел из жизни известный словацкий диалектолог и лингвогеограф Василий Петрович Латта. Имя его хорошо известно славистам. Родился Василий Латта 29 декабря 1921 г. в крестьянской семье в с. Пчелинное (Словакия). После окончания восьмилетней начальной школы поступает в Мукачевскую реальную гимназию, откуда в 1938 году переводится для продолжения обучения в Пражскую русскую реальную гимназию. В 1942 году заканчивает ее и поступает в Венский университет на химический факультет политехнического института. В 1944 году обостряется политическая обстановка, поэтому он бросает институт, переезжает на родину и включается в партизанскую борьбу. В 1945 году основывает в Меджилаборцах (Словакия) гимназию для русинско-украинских детей и назначается ее директором.

Для окончания высшего образования он в 1945 г. поступает на заочное отделение философского факультета университета им. Я. А. Коменского в Братиславе, откуда в 1948 г. его рекомендуют для продолжения обучения на стационарное отделение филологического факультета Ленинградского государственного университета. После окончания университета возвращается домой и засновывает Педагогическую гимназию в Меджилаборцах. С 1952 года В. Латта — старший ассистент кафедры русского и украинского языков Пряшевского педагогического факультета Словацкого университета. С 1954 г. он аспирант кафедры русского языка и литературы философского факультета университета им. Я. А. Коменского в Братиславе, а позже — старший преподаватель. Он читает курсы фонетики и фонологии русского литературного языка, диалектологии, славистики, истории русского и украинского языков. В 1957 г. успешно защищает кандидатскую диссертацию, а в 1963 году ему присваивается ученое звание доцента.

27 июня 1965 г. В. Латты не стало. В ноябре 1991 г. слависты-диалектологи ряда стран собрались на Международную научную конференцию, посвященную 70-летию со дня рождения и 45-летию его научно-педагогической деятельности.

На данной конференции и состоялась презентация его большого лингвогеографического труда «Атласа українських говорів східної Словаччини».

Предметом научных интересов В. Латты являлись украинские говоры Восточной Словакии. В 50—60 годах им написано более 20 научных статей по фонетике, морфологии и лексике этих говоров. Параллельно он составляет программу-вопросник, которая включала 2264 вопроса. Вопросы в Программе даются по разделам: 667 вопросов по фонетике, 662 — по морфологии, 20 — по синтаксису и 975 — по лексике. Часть материала, собранная по вопроснику, и легла в основу данного Атласа. В. Латта планировал в первую очередь издать два тома «Атласа украинских говоров Восточной Словакии», которые должны были отобразить на картах фонетическую и морфологическую систему исследуемых говоров, словообразование, лексические взаимовлияния и другие диалектные явления. Кроме этого, Василий Латта планировал моно-

графически описать фонетику, морфологию, лексику, топонимику и микротопонимику русинско-украинской диалектной области Восточной Словакии. Большим его планам, однако, не суждено было сбыться. Этому помешала его преждевременная смерть. Он не успел полностью окончить и I-й том, хотя весь черновой вариант был готов.

После смерти доцента В. Латты рукописные материалы автора были переданы его супругой Музею украинской культуры в Свиднике. С 1987 г. коллектив авторов Пряшевского философского факультета университета им. П. И. Шафарика в Кошицах Зузанна Гануделева, директор музея украинской культуры в Свиднике, кандидат наук Др. Мирослав Смолига и заведующий диалектологическим отделом института языкоznания им. Л. Штура САН в Братиславе, кандидат наук Др. Ивор Рипка приступили к обработке всех этих материалов и подготовке рукописи I-го тома Атласа к печати. В 1991 г. Словацкое педагогическое издательство в Братиславе и отдел украинской литературы в Пряшеве издали I-й том Атласа. «Атлас українських говорів Східної Словаччини» открывается вступительным словом составителей. Далее следует: введение, условные сокращения, список населенных пунктов по номерации и по алфавиту, комментарии к картам, содержание карт, карты языковых явлений, вспомогательные карты, фонетика, морфология, лексика, сводные карты изогласс, некартографированный материал, индекс, дополнения к некартографированному материалу и индекс к дополнению некартографированного материала.

Во введении автор отмечает, что это региональный (областной) вид лингвистического атласа, цель которого отобразить на картах специфические и архаические особенности украинских говоров Восточной Словакии, которые принадлежат к южнокарпатской диалектной группе западноукраинского наречия. Они являются окраинными украинскими говорами и сохраняют своеобразные архаические и другие особенности. Характерны для исследованных автором говоров также иноязычные влияния: польские, словацкие, венгерские, немецкие и другие.

Задачей Атласа, как отмечает автор, является также конкретизация и дополнение общеизвестных атласов, детализация многих языковых явлений и процессов взаимодействий отдельных говоров, куда следует отнести: локальные особенности, диалектные микроявления, периферийные явления, архаические реликты, результаты межъязыковых и междиалектных влияний, заимствования и их роль в изменении или нарушении структурной системы отдельных говоров и другие диалектные особенности.

Автор неставил перед собой задачи скартографировать весь собранный им лексический материал, ибо этому мешали, как он отмечает, ограниченные технические возможности.

Весь лексический материал он планировал издать в виде дифференцированного диалектического словаря. Этим и объясняется, что среди 392 карт лексических всего 39.

В. Латта хорошо осознал, что хотя составленная им программа для сбора диалектического материала достаточно обширная, все же некоторые ее разделы не полны, отдельные же диалектные явления были обнаружены только на окончательном этапе сортирования материала.

Сеть населенных пунктов—270 сел, что составляет почти 95% от общего количества украинских населенных пунктов Восточной Словакии.

На стр. 15—16 дается детальная фонетическая транскрипция с таблицей гласных, согласных и описанием отдельных гласных, соглас-

ных, дикретических знаков, с наведением иллюстративного материала.

На стр. 17—19 речь идет о принципах и методах картографирования, а также об описании картографических знаков. Следует отметить, что автор разработал очень подробную систему знаков, которая иногда воспринимается с некоторыми трудностями, то есть большое количество знаков на карте затрудняют ее чтение. Но в целом система знаков логическая.

Комментарии к картам являются краткими, они состоят из вопроса программы, общей сравнительно-исторической информации и документации, ссылок на источники, дополнений и примечаний.

Всего в Атласе В. Латты 392 карты, из них фонетических 193 (1—193), морфологических 121 (194—315), лексических 39 (316—354) и сводных 38 (355—392). Комментарии к лексическим картам отсутствуют, ибо автор планировал издать «Диалектологический словарь украинских говоров Восточной Словакии».

На сводных картах большое количество различного типа изоглосс, что до некоторой степени затрудняет их чтение.

После лингвистических карт в конце Атласа дается некартографированный материал по разделам: I. Строительство; II. Сельскохозяйственная лексика; III. Сельскохозяйственные культуры и растения; IV. Сбруя и транспорт; V. Животные, насекомые, птицы и земноводные; VI. Ткачество; VII. Продукты питания; VIII. Одежда и обувь; IX. Домашняя утварь; X. Родство, свойство и семейные отношения; XI. Анatomические названия; XII. Медицина и гигиена; XIII. Верования, обряды и обычаи; XIV. Явления природы; XV. Вещи домашнего обихода; XVI. Собственные имена; XVII. Глаголы; XVIII. Наречия, предлоги, междометия и др.; XIX. Особенности человека и XX. Разные.

Для некартографированного материала дается своя нумерация от 1 по 474. Построены эти статьи следующим образом: номер вопроса, сам вопрос и ответы на него с их фиксацией в тех или других населенных пунктах. Например, № 1 выглядит так:

1. Місце, на якому стоїть хата з господарськими будівлями (без городу): обы́ш'a 66, 76, 115, 117, 124, 130, 146, 148, 155, 159, 163, 186, 192; обы́ш'a 7 а; вóбы́ш'a 35, 38; обы́ш'a 160, 195, 202, 213; немає óбы́ш'a 213, 227, 236, 255, 257, 258. В таком плане даются и все другие вопросы.

На 61—64 страницах помещен список фонетических, морфологических, лексических и сводных карт по нумерации, а в конце Атласа (с. 549—552)—индекс к дополнению некартографированного материала.

Таким образом, перед нами цельное научное лингвинографическое исследование, представляющее большую ценность, ибо впервые всесторонне исследованы архаические говоры наиболее западной части украинской языковой области, которые лежат на стыке диалектов трех славянских языков — украинского, словацкого и польского. Атлас В. Латты отображает конкретное состояние украинских говоров в Словакии в 50-х и начале 60-х годов XX века. В Атласе приводится территориальное распространение и конфигурация более тысячи изоглосс, разнообразных фонетических, морфологических, синтаксических и лексических явлений разной давности и неодинакового качества. Одни из изоглосс являются кардинальными, основными и они характеризуют структуры исследуемых говоров, а другие второстепенные, которые служат для дополнения этой характеристики, отображают хронологи-

чески сравнительно новые явления и носят юрисдикционный, разрозненный характер.

Карты и материалы Атласа дают возможность проследить распространение явлений разной давности. Изоглассы более давних явлений на всем своем пространстве носят более определенный и более ясно выраженный характер, отображают языковые отношения, которые определились в феодальный период и дают надежный материал для анализа разного рода явлений (членение говоров, их взаимодействие, ход заселения и миграция населения исследованной территории, культурные, языковые и некоторые другие моменты истории края).

Для изучения структурного развития местных говоров материалы и карты Атласа дают много данных. На этой основе будет возможным определить пути и территорию распространения вокалических и консонантических фонологических систем, явлений фонологизации, дефонологизации, кумуляции, нейтрализации, фонетическую реализацию фонем, акцентологические и другие явления и отношения. Среди данных Атласа имеется много ценного и в систематическом изучении грамматической структуры и словарного состава местных говоров.

Приведенные в Атласе диалектные данные внесут новое и в трактовку некоторых вопросов исторической диалектологии и истории языка. Атлас дает также достаточно обширный исходный материал для исследования монографическим путем проблем и вопросов местных диалектов. В Атласе приведено много до сих пор малоизвестных или совсем неизвестных изоглосс фонетических, морфологических и лексических явлений.

Атлас В. Латты дал точное определение характера словацко-украинской лингвистической границы, указав, что граница говоров двух родственных языков, в отличии от говоров одного и того же языка, выражена более четко и почти на всем протяжении носит выдержаный линейный характер, за исключением мест из смешанным словацким и украинским населением или же мест с говорами различной степени переходности.

Без преувеличения можно сказать, что большой фактический материал Атласа послужит хорошим источником решения многих вопросов и проблем современной и исторической диалектологии, и истории языка. Лексический материал вносит много новых фактов не только в исследование языка, но и этнографии, фольклора, а также других вопросов материальной и духовной культуры местного украинского населения.

Суммируя сказанное выше, необходимо отметить, что труд В. Латты в первую очередь лингвогеографического характера, но с его богатым языковым, этнографическим и историческим материалом, новыми результатами исследований, он является значительным научным вкладом не только в украинское и словацкое языкознание, но и в славистику в целом. Он имеет большую ценность и для многих других родственных наук. Большое значение «Атласа українських говорів Східної Словаччини» В. Латты заключается еще в том, что автор собрал, фактически спас от гибели этот огромный, ценный и качественный живой языковый материал, который вследствие экономического и культурного развития населения относится как раз к наиболее архаической части лексики. Лингвистический Атлас В. Латты заслуживает всестороннего внимания и в международном плане.

П. Н. ЛИЗАНЕЦ
(Ужгород)

ЗМІСТ
TARTALOM
МОВОЗНАВСТВО
NYELVTUDOMÁNY

<i>Виноградов А. А.:</i>	О семантическом соответствии словообразовательных типов в венгерском и русском языках (на материале приставочных deverbatивных глаголов). A magyar és az orosz nyelvi származékszó-típusainak szemantikai megfeleléséről (igekötők deverbális igék anyaga alapján)	6
<i>Григорян В. М., Саркисян А. Е.:</i>	Слова со значением ряда (на материале русского и венгерского языков) Words with the meaning of »line, succession«)	14
<i>Колпакова Н. Н.:</i>	О партитивности в венгерском языке. (On the category of partitiveness in the Hungarian language)	19
<i>Лавер В. И.:</i>	Трансформація гунгаризмів у фраземиці українських говорів Карпатського регіону. (Transformation of Hungarizms in the phrasemes of the Ukrainian dialects of Carpathian region)	24
<i>Lizanets P. N.:</i>	The main principles of compiling the »Atlas of the Hungarian dialects of Transcarpathia«. (Основные принципы построения «Атласа венгерских говоров Закарпатья»)	33
<i>Papp György.:</i>	A Tisza helyneveinek gyűjtési feldolgozási tapasztalatairól. (Из опыта сбора и обработки гидронимии р. Тисы)	54
<i>Ткаченко О. Б.:</i>	К венгерско-мордовским языковым связям. (Zu ungarisch-mordwinischen Sprachbeziehungen)	58
<i>Fischer Holger:</i>	A hungarológia helyzete Németországban. (Положение хунгарологии в Германии)	66

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

IRODALOMTUDOMÁNY

Бирсов И. И.:

К вопросу о творчестве выдающегося венгерского поэта и прозаика Антала Гидаша в Советском Союзе. (Hidas Antal lírai és prózai munkásságáról)

77

Басовчик В. Ю.:

Морально-етична проблематика угорської та української прози кінця XIX — початку ХХ століття. (A századforduló magyar és ukrán prózájának erkölcsi-etikai problémái)

81

Гедеш А. А.:

Перекладачі української літератури в Угорщині. (Az ukrán irodalom tolmacsolói Magyarországon)

89

Gortvay Erzsébet:

Közös motívumok az orosz dekabristák és a magyar jakobinus mozgalom irodalmában). (Общие мотивы в литературе русского декабристского и венгерского якобинского движения)

95

Гусев Ю. П.:

Фольклоризм в современной венгерской поэзии. (A folklorizmus a mai magyar költészettel)

101

Мегела И. П.:

«Какук Марци» И.-Е. Тершански. Жанровое своеобразие и проблема повествования (Tersánszky Józsi Jenő »Kakuk Marciú. A regény műfaji sajátosságai és problématalkája)

109

ІСТОРІЯ, АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ

TÖRTÉNETTUDOMÁNY, ARCHEOLÓGIA ÉS NÉPRAJZ

Kálmán Ferenc:

Halottvirrasztói játékok Kárpátalján. (Похоронные игры на Закарпатье)

116

Кобальт Й. В.:

Деякі проблеми етно-культурного розвитку населення Закарпаття в I тисячолітті нашої ери. (Területünk etnokultúrális fejlődése az i. u. I. évezredben)

121

Мандрик І. О.:

Економічні зв'язки та гуманітарна взаємодопомога між населенням Закарпаття і Угорщини в другій половині XIX ст. (Gazdasági kapcsolatok és kölcsönös humanitárius segítség Kárpátalja és Magyarország népei között a XIX. század II. felében)

137

Шушарин В. П.:

Мадьяры и славянские народы королевства
Венгрии XI в. / Источниковоедческие и историо-
графические заметки. (Magyarok és a XI. szá-
zadi királyi Magyarország szláv népei) . . . 145

РЕЦЕНЗИЯ:

Лизанец П. Н.:

Василь Латта «Атлас українських говорів
Східної Словаччини» (Наукове і картографіч-
не доопрацювання та упорядкування Зузани
Ганудель, Івора Рипки та Мирослава Сопо-
ліги). Словашке педагогічне видавництво в
Братиславі, відділ української літератури в
Пряшеві 1991 р. 159

ACTA HUNGARICA

Журнал Центру гунгарології при УжДУ

1991, II-й рік видання

Ужгород — Ungvár — 1992

Редактор *П. М. Лизанець*
Коректори: *А. А. Гедеш, С. І. Ковтюк*
Технічний редактор *Б. В. Кухар*

Здано до набору 27.05.92. Підписано до друку 14.12.92. Формат 70×100/16. Па-
пір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 13,22.
Умовн. фарбо-відб. 13,38. Обл.-вид. арк. 13,75. Тираж 500 прим. Замовлення № 1022:

Ужгородський державний університет
Центр гунгарології
294000, Ужгород, вул. Замкова, 12.

Друкарня видавництва «Закарпаття»
294011, Ужгород, Гагаріна, 42/1.

不

不

不

不

不

不

不

不

不

不

不

不

不

不

不